

Edin Radušić

Dvije Bosne

**britanske putopisne i konzularne slike
Bosne i Hercegovine, njenog
stanovništva i međusobnih odnosa**

Edin Radušić

Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa

Glavni urednik Redakcije za izdavačku djelatnost Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Sarajevu
Akademik Dževad Karahasan

Urednik
Adnan Kaljanac

Izvršni urednik
Amir Duranović

Recenzenti
Zijad Šehić
Amila Kasumović

Redaktor
Namir Karahalilović

Prijevod na engleski jezik
Selma Đuliman

Prvo elektronsko izdanje

Izdavač
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Za izdavača
Muhamed Dželilović

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU

Edin Radušić

Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i
Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa

Sarajevo, 2019.

SADRŽAJ

UVOD	9
II BOŠNJACI ILI SRBI.....	41
Holmesovi Bošnjaci Slaveni različitih vjera.....	41
1. 1. Identiteti bosanskohercegovačkog stanovništva.....	41
1. 2. Slaveni, hrišćani i muslimani.....	48
1. 3. Bošnjaci	52
1. 4. Hrišćani i muslimani	57
1. 5. Bošnjaci nisu Srbi ni Hrvati ni etnički Turci	65
Slika identiteta stanovništva Bosne kod Miss Mackenzie: Slaveni: Bošnjaci i Srbi islamske i hrišćanske vjere	72
2. 1. Pravoslavni hrišćani Slaveni (Srbi).....	72
2. 2. Bošnjaci muslimani	80
Evans i Miss Irby: Slika podijeljenog društva i ekstremnih razlika.....	96
3. 1. Antiturski front, ustaničko vrijeme i monoperspektivni izvori spoznaje.....	96
3. 2. Miss Irbyni muslimani turci, odijeljeni od hrišćana...	105
3. 3. Miss Irbyni pravoslavni Srbi i Bosanci rimokatolici..	113
3. 4. Evansovi Bošnjaci, muslimani i hrišćani (pravoslavci/Srbi i katolici)	118

III MEĐUSOBNI ODNOSI IZMEĐU MUSLIMANA I HRIŠĆANA: SUŽIVOT ILI MRŽNJA.....	131
Holmesova slika: Suživot sabraće, uz elemente muslimanskog fanatizma i međusobne netrpeljivosti	131
1. 1. Holmesova slika međusobnih odnosa kao reakcija na negativnu stereotipnu sliku Rusa i Austrijanaca	131
1. 2. Slika Bosne u Holmesovom negiranju navoda „slavenske štampe“ i srpske agitacije.....	150
1. 3. Holmesova slika odnosa hrišćana i muslimana u vremenu ustanka	162
“Blaža” slika ugnjetavanja hrišćana kreirana od Miss Mackenzie	176
Evansova i Miss Irbyna slika ugnjetavanja, pokolja i barbarstava muslimana nad hrišćanima	181
3. 1. Evans	181
3. 2. Miss Irby	189
IV ČIJA JE BOSNA: TURSKA, BOŠNJAČKA ILI SRPSKA?.....	203
V ZAKLJUČAK.....	217
VI CONCLUSION.....	223
VII IZVORI I LITERATURA	229
VIII INDEX.....	244

UVOD

Nakon Krimskog rata i Pariskog kongresa 1856. godine, Istočno pitanje ušlo je u novu fazu. Jednostrane akcije Rusije za rješenje ovog pitanja, za koje su neposredno ili posredno tada bile zainteresirane sve velike sile, obuzdane su, a njeno ekskluzivno pravo zaštite hrišćana u Osmanskom carstvu ostvareno Kučuk-Kajradžijskim mirom 1774. postalo je kolektivno pravo i obaveza evropskog koncerta u cjelini. Kao svojevrsni dio paketa, zajedno s Pariskim sporazumom, osmanski sultan Abdul Medžid iste je godine izdao *Hatti humajun*, kojim je načinjen dodatni normativni iskorak u izjednačavanju vjerskih i političkih prava hrišćanskih stanovnika Osmanskog carstva. Koncert evropskih sila, predvođen Velikom Britanijom, tim je paketom obećao zaštitu suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskom carstvu, uslovljavajući je reformiranjem ove države po zapadnom modelu. U kontekstu odnosa zapadnih hrišćanskih sila, u kojima sve više jača utjecaj javnosti na ugrađivanje postulata hrišćanske solidarnosti u njihove vanjske politike, na jednoj strani, te muslimanske Osmanske imperije na drugoj, praćenje procesa normativnog i praktičnog izjednačavanja hrišćana s muslimana u Carstvu postaje glavna tačka ocjene uspjeha ili neuspjeha reformi, kao i ocjene sposobnosti Osmanskog carstva da uđe u red „civiliziranih država.“ Osmanska najisturenija provincija u i prema „hrišćanskoj Evropi“ bila je Bosna; ta zemlja „na vratima Istoka“, naseljena hrišćanskim i muslimanskim stanovništvom u gotovo podjednakom omjeru, predstavljala je pogodno područje na kojem su se mogli propitivati uspjesi i neuspjesi datih

obećanja i preuzetih obaveza Osmanske države da izjednači hrišćane s muslimanima u njihovim pravima i obavezama.

Navedene okolnosti dovele su do jačanja interesa svih velikih sila za Bosnu i Hercegovinu nakon Pariskog kongresa, pa se, pored već postojećih konzulata Austrije (od 1850) i Francuske (od 1852), otvaraju i konzulati ostalih velikih evropskih država: Velike Britanije i Rusije (1857), Italije (1863) i Pruske (1864). Konzuli i drugi konzularni službenici svih navedenih država slali su depeše i izvještaje o Bosni i Hercegovini i stanju u njoj, kako bi njihovi pretpostavljeni imali pravovremene informacije o provođenju osmanskih reformi i drugim dešavanjima u toj osmanskoj pokrajini. Na taj su način kreirali slike Bosne i Hercegovine u najširem smislu, koje će u krajnjoj liniji imati izvjesnog utjecaja i na vođenje politika njihovih država prema Osmanskom carstvu u cjelini, ali i prema Bosni i Hercegovini kao dijelu tog Carstva.

Nakon Pariskog sporazuma i proglašenja Hattihumajuna, jedna od zainteresiranih sila za dešavanja u Bosni i Hercegovini postaje Velika Britanija. Uspostavom konzulata u Sarajevu i vicekonzulata u Mostaru, ta sila¹ ubrzo je postala direktno prisutna u najzapadnijoj osmanskoj provinciji, a

¹ Britanski vicekonzulat za Hercegovinu u Mostaru djelovao je u periodu septembar 1856. (formalna odluka o uspostavi, a stvarno od 1857) – maj 1864. i maj 1876 – oktobar 1878. Na funkciji vicekonzula bili su James Zohrab i Edward Freeman. *FO 195/553*, Clarendon-Churchillu, Foreign Office, 15. septembar 1856, no. 1 (kopija); *FO 195/605*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 21. maj 1864, no. 18. Početkom oktobra 1878. godine Freeman je dobio ovlaštenje od lorda Salisburya da ukine Vicekonzulat u Mostaru. *FO 195/1212*, Freeman Layardu, Sarajevo, 8. oktobar 1878, no. 64; *The Foreign Officelist: containing Diplomatic and consular appointments*, &c. January, London 1858; *The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments*, &c. London, 1870; *The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments*, &c. London 1878.

jedan od osnovnih zadataka koji je stavljen pred njene konzularne predstavnike bio je praćenje provođenja reformi i njihovo poticanje, s posebnim naglaskom na izjednačavanja hrišćana s muslimanima. Britanski konzervativni kabinet u reformama je vidio jedini pravi put za održavanje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini i općenito u evropskom dijelu Carstva. Velika Britanija je službeno nastupala s pozicije da bi provedene reforme donijele blagostanje naroda i ojačale lojalnost prema sultanu te, posljedično, preduprijedile miješanje neprijateljski nastrojenih velikih sila prema osmanskoj državi (prije svih Rusije). Britanci su s pravom vjerovali da su, u cilju zadobijanja prednosti u Istočnom pitanju, neke velike sile koristile postojanje hrišćana u Bosni i Hercegovini i značajno doprinosile svrstavanju dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva na suprotne strane. To se posebno odnosi na Rusiju i Austriju/Austro-Ugarsku. U ostvarivanju tog cilja britanski konzuli u Bosni i Hercegovini izvještavali su svoje pretpostavljene da konzularni predstavnici tih sila na terenu biraju i friziraju informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu, kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i dokazala neophodnost promjene gospodara nad Bosnom i Hercegovinom. U tom smislu, britanski konzuli i vicekonzuli iznosili su mišljenje da ruski i austrijski konzuli šire neistinite informacije o netrpeljivosti i mržnji među pripadnicima različitih vjerskih grupa, pa je Britancima na službi u Bosni i Hercegovini povjeren zadatak "istinitog", po Osmansko carstvo i britanske konzervativce povoljnijeg informiranja o stanju u Bosni i Hercegovini, odnosima osmanskih vlasti prema hrišćanima, kao i odnosima muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. Najveći dio te britanske konzularne slike Bosne i Hercegovine "naslikao" je konzul William

Holmes, koji je u toj zemlji službovao od 1860. do 1877. godine.

Nezavisno od konzula, koji su bili informatori Britanske vlade i njenog Ministarstva vanjskih poslova (Foreign Office), koja je u periodu do 1876. godine bila dosta naklonjena Osmanskom carstvu, opozicioni liberali u vremenu Istočne krize (1875-1878), od čijeg početka sve više drže stranu balkanskim hrišćanima a ne Osmanlijama, dobijaju svoje informatore u vidu novinskih dopisnika i putopisaca. U okviru teme ove knjige, mene interesiraju slike Bosne koje su u svojim putopisima “naslikali” britanski putopisci, konkretnije oni čiji su putopisi, kako se pokazalo, bili najutjecajnije primjerci ove vrste tekstova. Mnogobrojnost putopisaca u Bosni pred ustanak koji je počeo 1875. historičar Milorad Ekmečić je usporedio s galebovima na pučini, koji su “uvijek znak da se nešto krupno približava”.²

Jedna od značajnijih zajedničkih karakteristika britanskih putopisaca koji su proputovali Balkanom i Bosnom i Hercegovinom u 19. stoljeću jesu politički interes i politički motiv njihovog putovanja i pisanja o tom dijelu Evrope.³ Sebi su stavljali u zadatak da “popunjavaju prazan prostor” nedostatka konkretnih informacija u britanskoj javnosti o Evropskoj Turskoj. Balkan su posmatrali kao Orijent, azijski

²Arthur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, 5; Milorad Ekmečić, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*, *Balkanika*, VIII, (U čast osamdesetogodišnjice akademika Vase Čubrilovića), Beograd, 1977, 301.

³Detaljna analiza najutjecajnijih putopisa o Bosni druge polovine 19. stoljeća ovu Larsonovu ocjenu potvrđuje u cjelini. Todd E. Larson. *Discovering the Balkans. British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, (doktorska disertacija) Urbana, Illinois, 2003, 24.

dio u Evropi, a Bosnu kao graničnu pokrajinu Osmanskog carstva prema sjeverozapadu. Za njih je Bosna bila na "vratima Istoka". U njihovim politički motiviranim putovanjima, Bosnu i Hercegovinu i druge balkanske zemlje posmatrali su kao kulturno dominantno muslimansku zemlju, ali su to činili očima "kršćanske Evrope" i iz perspektive kršćanstva. Svaki od tih brojnih putopisa ima za cilj da, upravo iz te evropsko-hrišćanske pozicije, predstavi "stvarno stanje u "Evropskoj Turskoj". Ovakva ocjena jednako važi i za muške i za ženske putopisce, bez obzira na njihovu primarnu profesiju.

Britanski putopisi su u domaćoj političkoj javnosti primarno doživljavani kao tekstovi nastali s političkim motivom i političkom porukom, a dodatnoj politizaciji putopisne literature o Bosni i Balkanu u britanskom društvu upravo su doprinosili profesionalni političari. U tom smislu posebno su bili istaknuti liberalni političari, a među njima ponajviše William Gladstone,⁴ uz Benjamina Disraelija najznačajnija politička figura viktorijanske Engleske. Predvodnici britanske političke javnosti, poglavito liberali, gradili su uvjerenje da će u vremenu pojačanog interesovanja britanske politike i javnosti za Balkan, zbog razvoja štampe, telegrafskog i željezničkog saobraćaja, te dodatnog unapređenja britanskog konzularnog servisa, biti omogućeno da najkorisnije znanje i istinite informacije o stanju u Evropskoj Turskoj postanu poznati britanskoj javnosti. Gladstone je, naprimjer, veliku važnost u širenju "istine" pripisivao putopisima, koji su iz prve ruke prenosili svjedočanstva o lošem položaju hrišćana pod vlašću

⁴ Todd E. Larson. *Discovering the Balkans*. 38.

Osmanskog carstva.⁵ Upravo zbog takvog stava najvrednijim putopisom smatran je onaj koji je nudio najbolje praktične informacije i ocjene stanja na Balkanu, a posebno stanja i položaja balkanskih hrišćana pod osmanskom muslimanskom vlašću. U tom duhu, W. Gladstone je za najbolji putopis posredno proglasio dopunjeno drugo izdanje putopisa Miss Georgine Muir Sebright Mackenzie i Miss Adeline Pauline Irby, pod naslovom *Travels in the Slavonic provinces*.⁶ Taj putopis je po njemu, između ostalog, najbolji jer je poučavao engleskog čitaoca o Slavenima u “Evropskoj Turskoj”; međutim, on nije nudio čisto teoretsko znanje, već “praktičnu i najrecentniju spoznaju o stanju na Balkanu.”⁷

Kao dio mog šireg interesovanja za politički odnos Velike Britanije prema Bosni i Hercegovini i odnose u Velikoj Britaniji u vezi s Bosnom i Hercegovinom u drugoj polovini 19. stoljeća, nametnuo se i interes za politički motiviranu i politiziranu putopisnu literaturu. Kao što je prije rečeno,

⁵Mark Mazower, *Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920*, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 12 (2002), 97.

⁶Vežu između Gladstonea i ovog putopisa već sam obrađivao u dva rada. Neke rezultate istraživanja za te tekstove iskoristio sam i u ovoj knjizi. Edin Radušić, *The Contrasting image of Ottoman rule and Muslims in Bosnia built in Britain during the late Ottoman period*, u: *Uluslararası Balkan tarihi ve kültürü sempozyumu 6-8 ekim 2016*, Koyuncu Askin (ed.), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017. 333-41; Edin Radušić, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2019.

⁷“Such is the aid Miss Irby gives us towards the attainment not merely of a theoretical, but of a practical and living knowledge with reference to the condition of the Slāv Provinces of Turkey after an insurrection.” Prethodni citat je iz Gladstoneovog predgovora. G. M. Mackenzie/A. P., Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, London, 1877, XIII. Uporedi s M. Mazower, *Travellers and the Oriental City*, 97.

putopis o Balkanu i Bosni i Hercegovini u engleskoj političkoj javnosti postaje percipiran kao legitiman izvor spoznaje o političkom stanju naroda tog prostora pod osmanskom vlašću. U kontekstu političke borbe i različitih pogleda na budućnost Osmanskog carstva i njegovih evropskih teritorija među liberalima i konzervativcima, posebno 70-ih godina 19. stoljeća, putopisi i novinski tekstovi dobili su jednaku vrijednost kao službene informacije britanskog državnog diplomatsko-konzularnog servisa. Može se reći da su Gladstone i drugi liberali u krizi 70-ih godina 19. stoljeća tim nezvaničnim informatorima o stanju u Bosni i Hercegovini i na Balkanu uspjeli, sa stanovišta validnosti, priskrbiti položaj jednak onom koji su imali izvještaji britanskih ambasadora i konzula iz tog dijela svijeta.

Zaintrigiran takvim stanjem stvari na britanskoj političkoj sceni, u vremenu kada je britanska politika vjerovatno odlučujuće utjecala na sudbinu Osmanskog carstva, kao i naroda i zemalja pod vlašću te nekada moćne imperije u opadanju, za cilj sam sebi postavio analizu najutjecajnijih putopisa o Bosni tog vremena, na jednoj strani, kao i izvještaje tadašnjeg britanskog konzula u Bosni Williama Holmesa, na drugoj.⁸ Krajnji cilj mi je bilo sagledavanje kreirane slike Bosne i političkih odnosa u njoj od strane te dvije grupe informatora, putopisaca za britanske liberale, a konzula za konzervativce. Posebno su me interesirali “dijelovi tih slika” koji su političare te dvije struje s različitim političkim pogledima na Osmansko carstvo, Balkan i njihovu sudbinu, a posljedično i njihove sljedbenike i

⁸Mjestimično se, radi komparacije i pokazivanja kontinuiteta u konzularnoj percepciji identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovog odnosa prema zemlji u kojoj žive, koriste depeše i izvještaji i drugih britanskih konzularnih agenata.

simpatizere u engleskom narodu, upućivali ka odgovoru na sljedeća pitanja *čija je zemlja Bosna, ko su stanovnici Bosne i Hercegovine i koji je njihov identitet, te kakvi su unutrašnji politički i međuljudski odnosi između grupa stanovništva?* Zbog naslijeđenog religijskog karaktera Osmanskog carstva i bosanskohercegovačkog društva unutar njega, kao i perspektive iz koje su putopisci i konzuli posmatrali taj dio svijeta, posebno važnom za analizu nametnula se slika odnosa između muslimana i hrišćana.

Iako sam za pisanje ove knjige bio motiviran utjecajem tih informatora na britansku politiku, u njoj se ne bavim političkom posljedicom kreiranih slika Bosne i Hercegovine. To pitanje sam apsolvirao u mojoj knjizi *Bosnian Horrors*,⁹ kojom je unutar šireg spektra odnosa narativa o Bosni i britanske politike prema njoj obrađeno i to pitanje. Zbog toga sam se, u metodološkom smislu, ovdje skoro isključivo fokusirao na što očiglednije predstavljanje kreirane slike Bosne i Hercegovine i “nacionalno-političkih odnosa” u njoj u putopisnoj literaturi i Holmesovim konzularnim izvještajima. Naglašavam da me nisu interesirali ni dijelovi analiziranih putopisa i Holmesovih izvještaja koji su nudili odgovore na druga pitanja izvan mog interesa (izvan pitanja: *čija je Bosna, ko živi u Bosni, kakvi su međusobni odnosi u njoj*). To je bio predmet obrade ranije historiografske i druge literature. Kad je riječ o putopisima, posebno se ističu knjiga i radovi Omera Hadžiselimovića,¹⁰ a za konzularne izvještaje relevantnim

⁹Edin Radušić, *Bosnian Horrors*.

¹⁰ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka – Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989; Omer Hadžiselimović, “Two Victorian Ladies in Bosnia, 1862-1875: G. M. Mackenzie and A. P. Irby”, u: *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Allcock J. B. / Young A. (ed.), Berghahn, New

smatram moje ranije radove, knjige Davida Harisa i Richarda Millmana, kao i ostalu prilično obimnu literaturu na engleskom jeziku.¹¹ U sadržajnom i metodološkom smislu, za

York-Oxford, 1991. Općenit presjek slike Bosne u evropskoj putopisnoj literature vidi u M. Ekmečić, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi, 301-20.

¹¹Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju Sarajevo, 2013; Edin Radušić, Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875-1878, u: *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans*, Editors: Mahir Aydin, Metin Unver, International Balkan Annual Conference, Istanbul 2015; Edin Radušić, The Constrasting Image of the Ottoman Rule and Muslims in Bosnia built in Britain during the late Ottoman period, u: ULUSLARARASI BALKAN TARİHİ VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU 6-8 EKİM 2016, ÇANAKKALE, Edited: AŞKIN KOYUNCU, Vol. 2, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017; Edin Radušić, Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam?, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018; Edin Radušić, Suživot ili mržnja i podjela (Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti), *Almanah - Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, 63-64, 2014; Edin Radušić, Uloga Velike Britanije u promjeni državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine 1878. godine, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, XIV/1, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010; Edin Radušić, The Ottoman wrong horse? - The Question of Bosnia and Herzegovina in the last phase of the Eastern Crisis, u: *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* (urednici: M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett), University of Utah Press, 2011; Edin Radušić, Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* (urednik: Husnija Kamberović), tom I, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011; Iz literature na engleskom jeziku izdvajam: Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979; David Harris, *A Diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878, the First Year*, Archon Books, 1969; Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge at the University press, 1939 (reprinted 1968);

razumijevanje političke funkcije britanskih putopisa o Balkanu u Velikoj Britaniji posebno je vrijedan Larsonov doprinos,¹² kao i doprinosi još nekolicine istraživača koji su rezultate svojih istraživanja objavili u novije vrijeme.¹³ Isto tako, ličnosti informatora (konzula i putopiskinja i putopisaca) nisu bili predmet mog posebnog interesa. I to je uglavnom poznato, kako u svjetskoj tako i u našoj literaturi.¹⁴

Gordon L. Iseminger, *Old Turkish hands: The British Levantian Consuls, 1856-1876*, *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 3 (Summer, 1968).

¹² U svojoj doktorskoj disertaciji Larson je istraživao radove brojnih britanskih putnika koji su posjetili Balkan između 1861. i 1911. godine, posvetivši značajnu pažnju i prostor u knjizi britanskim putopisima o Bosni i Hercegovini. Todd E. Larson. *Discovering the Balkans*.

¹³ Andrew Hammond, *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans*, *Studies in Travel Writings*, 14/1, 2010; *Travel Writing in the Nineteenth Century, Filling the Blank Spaces*, (urednik: Tim Youngs), Anthem Press, London, New York, 2006; Ana Savic, *Intimate Antagonists British Images of the Balkans, 1853-1914*, (doktorska disertacija), University of California, Riverside, 2008; Mark Mazower, *Travellers and the Oriental City*; Christine Laidlaw, *The British in the Levant, Trade and perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteen Century*, I. B. Tauris Publishers, London, New York, 2010.

¹⁴ Dorothy Anderson, *The Balkan volunteers*, Hutchinson, London, 1968; Petar Mirković, *Mis Adelina Pavlija Irbi, srpska dobrotvorka*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1921; In memory of Adelina Pauline Irby: 1833-1911, Sarajevo: "Prosveta" Press, Sarajevo, 1934; Borivoje Milošević, "Mis Adelina Irbi (1833-1911): jedan vijek od smrti srpske dobrotvorke", *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875-1878. godine: (povodom 140 godina od podizanja ustanka)*: zbornik radova, priredili Boško M. Branković, Borivoje Milošević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2016; Danica-Kaća Čolović, Srđan Čolović, *Plemenita Mis Irbi: dobrotvorka srpskog naroda*, Srpsko kulturno društvo "Zora", Knin-Beograd, 2004; Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, (o konzulu Holmesu 76-79).

Zbog fokusa na očiglednost slike nužno je bilo napraviti selekciju. Iz mnoštva putopisa koji su u potpunosti ili djelomično tretirali Bosnu i Hercegovinu, za analizu su odabrani najpoznatiji, najutjecajniji i najkorišteniji britanski putopisi druge polovine 19. stoljeća, kako u političkom životu Velike Britanije tako i u bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj historiografiji. To su, bez sumnje, prvo i drugo dopunjeno izdanje *Travels in the Slavonic provinces*, autorica Miss Mackenzie i Miss Irby, sa samostalnim dodatkom tri Miss Irbyna nova poglavlja o situaciji u Bosni u ustaničkom periodu i Gladstonovim predgovorom,¹⁵ te dvije knjige arheologa, putopisca i novinara Arthura Evansa, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* i *Illyrian Letters*.¹⁶ Zbog mnogo većeg utjecaja prve Evansove knjige na britansku javnost, u vrijeme intenzivnog interesa te javnosti za “bosansko pitanje”, nju sam podvrgnuo detaljnoj analizi. Knjiga *Illyrian Letters* imala je u tom smislu funkciju

¹⁵Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P., *The Turks, the Greeks, and the Slavons: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, London, 1867. (ova knjiga je prevedena na srpski jezik samo godinu dana poslije engleskog izdanja. Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P., *Putovanje po slavenskim zemljama Turske u Evropi od Gdca Mjur Mekenzijeve i A. P. Irbijeve*, s engleskog preveo Č. Mijatović, Državna štamparija, Beograd 1868.); G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces* (Tri Miss Irbyna dodata poglavlja u drugom izdanju prevela je i objavila Sarajevska Prosvjeta. Adelina Paulina Irbi, Georgina Mjur Mekenzi, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi* (prevod s engleskog jezika Milica Kajević), SPKD Prosvjeta, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016.

¹⁶Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, London: Longmans, Green, and co. 1876/ 1877; Arthur J. Evans, *Illyrian Letters, Revised selection of the correspondence from the Illyrian provinces Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia addressed to the Manchester Guardian during the Year 1877*, London, Longmans, Green and Co, 1878.

svojevrzne dopune razumijevanja Evansovih pogleda. Ovdje treba istaći da je izvorni putopis Miss Mackenzie i Miss Irby (*The Turks, the Greeks, and the Slavons*), koji autorski pripada prvopomenutoj,¹⁷ kada govori o Bosni fokusiran na njeno granično područje, to jest Novopazarski sandžak, gdje je identitet pravoslavnog stanovništva u srpskom smislu već bio snažno izgrađen. Ta činjenica poziva na oprez u donošenju zaključaka.

Holmesovi izvještaji su se, s druge strane, nametnuli kao reprezentanti konzervativnih konzularnih informatora iz Bosne. Na funkciji britanskog konzula u Bosni Holmes je proveo sedamnaest godina, u britanskom diplomatsko-konzularnom koru smatran je jednim od najboljih poznavalaca prilika u evropskim provincijama Osmanskog carstva, a u političkom i ideološkom pogledu bio je blizak Disraelijevim rješenjima Istočnog pitanja. Iz njegovih mnogobrojnih depeša i izvještaja odaslanih iz Bosne, odabrani su najreprezentativniji i najfokusiraniji navodi o Bosni i Hercegovini, identitetu stanovništva Bosne i Hercegovine i stanju unutarbosanskih odnosa, posebno na relaciji domaći muslimani - domaći hrišćani. Zbog Holmesovog doživljavanja Bosne kao osmanske provincije (što ona međunarodnopravno i jeste bila), mjestimično se obrađuje i pitanje odnosa provincijskih osmanskih vlasti prema hrišćanima u Bosni.

U ranijoj jugoslovenskoj i novijoj srpskoj historiografiji, Miss Irby (uz nju i Miss Mackenzie) i Arthur Evans su nedodirljivi u smislu mogućeg ozbiljnijeg propitivanja njihove percepcije Bosne i Hercegovine i odnosa u njoj, posebno na liniji odnosa bosanskohercegovački

¹⁷ Taj zaključak je Omer Hadžiselimović preuzeo od Dorothy Anderson. O. Hadžiselimović, *Two Victorian Ladies in Bosnia*, 2.

muslimanski vladajući sloj (begovi) – hrišćanski (pravoslavni) seljak (kmet). Potpuno etabliranje odabranih putopisaca u jugoslovenskom naučnom diskursu izvršio je Milorad Ekmečić, kako svojim historiografskim radovima (posebno knjigom *Ustanak u Bosni*),¹⁸ tako i svojim inicijativnim djelovanjem za prevođenjem i objavljivanjem tih putopisa.¹⁹ U autorskim predgovorima istaknut je njihov značaj u rasvjetljivanju položaja hrišćana pod Turcima na Balkanu i barbarskog karaktera osmanske vlasti.²⁰ Zanimljiv je Ekmečićev odnos prema Arthuru Evansu, autoru dvije knjige koje se velikom većinom odnose na Bosnu i Hercegovinu.

Obje su nastale i objavljene u vremenu Velike istočne krize, kada se rješavala politička i životna sudbina balkanskog i bosanskohercegovačkog stanovništva. Da bi ojačao značaj Evansovih navoda i svjedočanstava, Ekmečić ovog Engleza ne određuje njegovom putopisnom ili novinarskom profesijom, već ističe njegov naučni *background*.²¹ U takvom pristupu on

¹⁸Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973 (II izdanje).

¹⁹A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*.

²⁰Ekmečić je napisao: "Najviše od svijeta baš je ono doprinijelo da se britanska javnost upozna sa pravim stanjem stvari na Balkanu. Kad su nešto kasnije turski pokolji po Bugarskoj stali da okreću britanski interes od tvrdoglavog podržavanja turskih pozicija ka pomoći balkanskim slavenskim nacijama da se osamostale, treba onda uzeti u obzir da je onaj jezi koji je podilazila engleskim kožama pri pomenu turskih zlodjela štošta pridonijelo i ovo djelo ... Kad Gledston posjećuje jednog Darvina, čije su teorije bile u centru pažnje obrazovanog svijeta, dvojica velikana našla su za shodno da cijelo vrijeme protraće u razgovoru o turskim zvjerstvima po Bugarskoj." A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 6.

²¹"Artur Džon Evans (1851-1941) stekao je slavu kao britanski arheolog ..." Predgovor u A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 2, 5.

više nije jedan od mnogih putopisaca koji su proputovali Bosnom i ostavili počesto oprečna svjedočanstva, već naučnik koji studiozno istražuje i ispravno zaključuje. Zbog toga je Evansove putopisne navode Ekmečić koristio za rekonstrukciju i vrednovanje ključnih uzroka ustanka 1875-78, uključujući i sistemske uzroke za koje bi historičar primarno trebao tražiti podatke u dokumentima državne administracije.²² Slično je i s putopisom Miss Mackenzie i Miss Irby.²³

Nužno je istaći da sam u ovoj knjizi koristio drugačiju komparativnu metodu od ranije literature koja je naučno tretirala strane putopise o Bosni i konzularne izvore. Autori koji su se na različite načine bavili putopisnim štivom o prošlosti, najčešće su koristili metod analize jednog ili više putopisa i njihovom međusobnom komparacijom. Naprimjer, za engleske putopise o Bosni i Hercegovini to je uradio Omer Hadžiselimović,²⁴ a za francuske Midhat Šamić.²⁵ Neki putopisi, koji su izdvojeni kao posebno važni za spoznaju bosanskohercegovačke prošlosti 19. stoljeća, po kriterijima tadašnje historiografije i nauke općenito, pojedinačno su objavljivani uz prigodne predgovore, iz pera vodećih

²²Ekmečić na osnovu Evansa rekonstruira neka od ključnih pitanja koja su dovela do ustanka: o porezu desetini općenito, ko uzima u zakup desetinu, o zakonskom pretvaranju poreza desetine u osminu, o licitaciji zakupa desetine. M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, 24, 26, 28, 30. Koriste se i Evansovi podaci o ustanku. *Ibidem*, 78.

²³M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, 23. Vidi i stranu 74 u kojoj se koristi ocjena odnosa bosanskohercegovački muslimani – srpski knez Mihajlo.

²⁴ Omer Hadžiselimović, *Na vratima istoka*.

²⁵Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-78) i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

historičara.²⁶ Iako su u načelu putopisi definirani kao književno djelo s elementima historijskog izvora, oni koji su pomagali kreiranju društveno poželjne slike prošlosti prerastali su u prvorazredan historijski izvor.²⁷ I druga modernija evropska literatura o putopisima Britanaca o Balkanu 19. stoljeća ostala je uglavnom koncentrirana na njih, bez usporedbe s drugim vrstama izvora. Istina, neki autorski pristupi su se s pravom više fokusirali na političku funkciju putopisa,²⁸ ili su se bavili rodnom dimenzijom te vrste teksta.²⁹ Konzularni izvještaji, koji su u principu ubrajani u

²⁶A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*; A. Dž Evans, *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967; Aleksandar Fedorovič Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972; Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina-putopis iz vremena ustanka 1875-76*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981. S druge strane Roskijevićeva knjiga o Bosni samo je interno prevedena. J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Hercegovine*. Leipzig und Wien, 1868. (prevod se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo).

²⁷ Vidi gornju ocjenu Ekmečićevog pristupa. Također, Giljferdingov putopis *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, kao i ruski izvori o Bosni općenito, u bosanskohercegovačkoj historiografiji jugoslavenskog perioda visoko su cijenjeni. Vidi: Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1988, kao i predgovor zborniku izvora *Osvoboditeljnaja borba naroda Bosniji i Gercegovini i Rossija 1865-1875*, Akademija nauk Sovjetskog saveza i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Moskva, 1988.

²⁸ Izdavam Todd E. Larson. *Discovering the Balkans. British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*;

²⁹ Žene putopisci postaju posebno aktivne od 1870-ih godina, a brojnost ženskih putopisa o Balkanu učinila je putopisnu literaturu o ovom dijelu Evrope jedinstvenom. Ozbiljnije bavljenje i promoviranje ženskog putopisa o Balkanu krenulo je sa zbirkom eseja uređenih od strane John B. Allcocka i Antonia Younga pod naslovom *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travelers in the Balkans*, Bradford: University of Bradford Press, 1991. Todd E. Larson napravio je odličnu opširnu ocjenu britanskog ženskog putopisa. Todd E. Larson. *Discovering the Balkans. British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, 666-90.

prvorazredne arhivske historijske izvore, različito su tretirani od historičara. Postoje oni kojima se manje ili više vjerovalo, opet zavisno od toga koliko su doprinosili kreiranju poželjne slike prošlosti ili su je rušili. Ja sam se opredijelio da predstavim slike Bosne koje su kreirane od strane Engleza, ne po principu poželjnosti nego po principu različitog viđenja Bosne, njenog stanovništva i odnosa u njoj, kao i po njihovom utjecaju na dvije vodeće političke opcije u Velikoj Britaniji, vladajuće konzervativce i opozicione liberale. Ovaj drugi kriterij bio je presudan. U metodološkom smislu ponudio sam novinu, stavljanjem dvije vrste izvora u istu ravan; jer do sada, kao što sam istakao ranije, ti i drugi izvori ove vrste pojedinačno su korišteni kao (opredjeljujući) historijski izvori, ali nisu na očigledan način stavljeni jedni naspram drugih.

Konkretnije kazano, u ovoj knjizi sam rekonstruirao sliku Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa, kreiranu od strane troje najutjecajnijih britanskih putopisaca: Miss Irby, Miss Mackenzie i Arthura Evansa, na jednoj strani, te dugogodišnjeg britanskog konzula na službi u Bosni i Hercegovini Williama Holmesa, na drugoj. Po ocjenama literature oni su pripadali suprotnim taborima u pogledu na Istočno pitanje i mogućnostima reformiranja Osmanskog carstva na principima humanizma i jednakosti među ljudima, a posebno u uvjerenju da bi hrišćanske balkanske države bile napredak za domaće stanovništvo i britanske interese. Holmes je ocijenjen kao turkofil, a Miss Irby i Arthur Evans prepoznati su kao slavenofili. Iako su svi dolazili iz Engleske, javno djelovali u isto vrijeme, dosta dobro poznavali Bosnu i Hercegovinu, kao dio "Evropske Turske", neki dijelovi njihovih slika Bosne i Hercegovine i njenog

naroda, stvaranih u dužem vremenskom rasponu, toliko su različiti i čak oprečni da bi zainteresirani čitalac, kome bi iz njihovih tekstova bili uklonjeni ime zemlje i naroda, teško mogao zaključiti da se radi o istoj zemlji, istom stanovništvu i pogotovo istim odnosima među pojedincima i vjerskim grupama. Otuda naslov ove knjige glasi *Dvije Bosne*. Jednu jedinstvenu sliku, bez suštinskih razlika, kreirali su Miss Irby i Arthur Evans, a drugu William Holmes. Iako je u cjelini puno bliža Evansu i Miss Irby, svojim opreznijim i djelomično multiperspektivnim pristupom u kreiranju slike o zemlji i narodu Miss Mackenzie je smjestila "svoju Bosnu" u sredinu između ove dvije polarizirane slike.³⁰ Ovdje treba istaći da razlika u viđenjima između Miss Mackenzie, na jednoj, te Miss Irby i Evansa, na drugoj strani, može proizilaziti i iz konteksta vremena u kojem su prolazili Bosnom i pisali svoje tekstove: Miss Mackenzie je pisala u vremenu mira, a drugo dvoje Britanaca u ustaničkom vremenu, koja je sa sobom nosila drugačije značajke.

Radi jasnoće smatram nužnim još jednom potcrtati da su polazne pozicije konzula i putopisaca bile drugačije i da se

³⁰Kao primjer elemenata multiperspektivnosti u pristupu Miss Mackenzie navodimo sljedeći citat iz kojeg se vidi ravnopravno iznošenje dvije teze o mogućnosti i nemogućnosti žalbi hrišćana na ugnjetavanje od strane muslimana. "It has been said that the Christians in Turkey invalidate their complaints of Mahommedan oppression by the very fearlessness with which they complain, also that travellers detailing the grievances of these Christians have seldom had their stories first hand. We leave candid readers to judge whether either the one or the other of these explanations can be applied to the cases just detailed. Consular reports testify that, so far is the offence here alluded to from being punished, that the man who carries off a Christian girl, and can make her become a Mahommedan, is rewarded by exemption from the conscription." G. Muir Mackenzie/A. P., Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 270-71.

ni u kom slučaju ne može govoriti o engleskom ili britanskom viđenju Bosne. William Holmes je bio dio tradicionalnog britanskog diplomatsko-konzularnog servisa Velike Britanije, koji nije naslijedio *a priori* negativan odnos prema Osmanskom carstvu, islamu i (osmansko)-islamskoj civilizaciji. Spadao je među najuvjerenije sljedbenike doktrine britanske istočne politike po kojoj je očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva najbolja politika za zadržavanje britanskog prestiža u svijetu i, posljedično, nacionalnih (imperijalnih) interesa Velike Britanije.³¹ Tu

³¹*Sir William Richard Holmes* je u konzularnu službu ušao u oktobru 1841. kao neplaćeni službenik u Erzurumu. Službu je nastavio kao privremeni vicekonzul u Samsunu u proljeće 1845, a 17. marta 1846. godine imenovan je za vicekonzula u Batumu, 23. novembra 1852. za konzula u Diyarbekiru, da bi ponovo određeno vrijeme obavljao dužnost privremenog konzula u Samsunu i privremenog konzula u Monastiru 1854. godine. Za konzula u Bosni imenovan je 12. januara 1860, da bi dužnost preuzeo tek 5. avgusta iste godine. Na toj dužnosti ostaje 17 godina, sve do kraja svoje aktivne konzularne službe. Konzul Holmes je napustio Sarajevo 1. juna 1877. godine, kada i imenuje Freemana za otpravnika poslova konzulata u Sarajevu. Za vrijeme obavljanja dužnosti konzula u Bosni bio je britanski delegat u evropskoj komisiji za pacifikaciju Hercegovine 1861. godine, a u toku Carigradske konferencije u decembru 1876. i januaru 1877. pozvan je u Carigrad da pruži stručnu pomoć britanskim predstavnicima, lordu Salisburyu i ambasadoru Elliotu. Za viteza je proglašen 13. avgusta 1877, a penzionisan 1. septembra iste godine. *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo 9. avgusta 1860, no 41; Holmes-Bulweru, Sarajevo, 26. septembar 1860, no. 53; *FO 195/679*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 11. novembar 1861, no. 64; *FO 78/2238*, Holmes-Granvilleu, London, 8. mart 1872; *FO 195/1143*, Holmes-Layardu, Sarajevo, 1. juni 1877, no. 52; *FO 195/1143*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 1. juni 1877, no. 54; *The Foreign Office list*, 1878. Austrijski predstavnik u Bosni Zoretić opisao je Holmesa kao talentiranog čovjeka. Soretić-Beustu, Sarajevo 16. juli 1869, u: Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa, IV/2, Sarajevo

doktrinu je kreirao i politički učvrstio Lord Palmerston, a nakon njega snažno zagovarao i državno-političkim djelovanjem provodio Benjamin Disraeli (kasnije Lord Beaconsfield).³² Konzularni izvještaji iz britanskog konzulata u Sarajevu pokazuju da je Holmes bio blizak osmanskim vlastima.³³ Spoj njegove konzulske pozicije i konzervativnih uvjerenja u vođenju istočne politike na jednoj strani, i dugogodišnji boravak i bolje poznavanje osmanske države, društva i društvenih odnosa na drugoj, utjecali su na (ne)opravdano svrstavanje ovog britanskog konzula među

1956, 338. O Holmesovoj konzularnoj djelatnosti vidi u cjelini knjige E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*.

³² O Palmerstonovoj vanjskoj politici u periodu 1856-1865. naprimjer, vidi u Llewellyn Woodward, *The Oxford history of England, The Age of Reform 1815-1870*, Oxford University press, Oxford, 1988, 296-377. O Disraelijevoj, Gladstoneovoj i općeniti britanskoj Istočnoj politici napisani su brojni radovi. Izdvajam neke: Miloš Ković, *Disraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007; Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, 1973; Kenet Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Clarendon Press, Oxford, 1970; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge at the University Press, 1937; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London, 1935./*Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*. New York, 1972; Richard Salter, *Peel, Gladstone and Disraeli, Documents and Debates*, Macmillan, London, 1991; Mike Byrne, Foreign Policy 1870-1914, u: *Years of Expansion, Britain 1815-1914*, Edited By Michael Scott-Baumann, Hodder & Stoughton, London, 1999. Period dominacije Gladstonea i Disraelija u britanskoj politici u literaturi je poznat i kao "doba Gladstonea i Disraelija" ("the age of Gladstone and Disraeli"). John Belchem, *Class, Party and the Political system in Britain 1867-1914*, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1990, 8.

³³Kao dobre primjere vidi: *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. juni 1865, no. 17; *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no. 19.

turkofile. Ova karakterizacija u tadašnjoj politici i kasnijoj literaturi nosila je snažno negativan predznak.³⁴ Činjenica da je Holmes dugo boravio u Osmanskom carstvu, posebno u provinciji Bosni i Hercegovini, da je u kontinuitetu mogao pratiti društvene promjene u reformskom razdoblju i upoređivati novo vrijeme sa starim, samo je rijetke izvan britanskog diplomatsko-konzularnog servisa navodila da vjeruju njegovoj percepciji.³⁵

S druge strane, u britanskom javnom prostoru mnogo bolje su prolazila svjedočanstva Arthura Evansa i Miss Irby, prihvaćenih dobronamjernih engleskih eksperata za Balkan i Bosnu i Hercegovinu.³⁶ Oreol humanistkinje Miss Irby³⁷ je

³⁴ Vladalo je mišljenje da su britanske diplomati i konzuli u devetnaestom stoljeću, koji su dugo služili u Osmanskom carstvu, postajali sve više proturski i gubili identitet kao Englezi, a da su njihovi propusti u lojalnosti povremeno sramotili vladu. Više o tome vidi u Gordon L. Iseminger, *Old Turkish hands: The British Levantian Consuls, 1856-1876*, 297.

³⁵ Nepovjerenje u navode Williama Holmesa o stanju u Bosni posebno su gradile osobe koje su o Bosni širile informacije drugačije od percepcije ovog britanskog konzula. Posebno je bio predmet kritike Malcolma MacColla, svećenika i publiciste, koji je Holmesa nazivao pasioniranim turkofilom. E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 137.

³⁶ Naprimjer, William Gladstone je imao potpuno povjerenje u navode Miss Irby, Miss Mackenzie i Arthura Evansa. To se vidi iz njegovog predgovora drugom izdanju knjige *Travels in the Slavonic provinces*, iz njegovog govora održanog u Britanskom parlamentu 9. maja 1878. godine, kao i iz drugih njegovih istupa. G. Muir Mackenzie/A. P., Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, VII-XIV; *The Times*, 9. maj 1878, 7. Također, Malcolm MacCool je kao svjedoke navoda da je ubijanje bosanskohercegovačkih hrišćana nabijanjem na kolac stalna praksa Turaka od početka ustanka navodio Miss Irby i Arthura Evansa. *Daily News*, 19. juni 1877, 2.

³⁷ Dragana Tomašević je za Miss Irby napisala: "Iako je rođena miljama daleko od Sarajeva, Engleskinja Miss Irby upisala se svojim životom i radom u historiju ovog grada i davno već postala naša. U Sarajevo je došla 1866. godine i uprkos mnogim problemima odmah otvorila žensku školu

izgradila svojim požrtvovanim benevolentnim radom među bosanskohercegovačkim hrišćanima, izloženim patnji pod sultanovom vlašću. S pravom su pohvalno isticani njen i napor Miss Mackenzieza otvaranje škole za domaću žensku djecu, a za tu inicijativu se vjerovalo kako će inicirati domaće ljude da počnu pozitivno gledati na obrazovanje ove populacije.³⁸ Također, njena aktivnost na pomoći hrišćanskim unesrećenim izbjeglicama nailazila je na podršku u rodnoj zemlji i izazivala pozitivno mišljenje engleskih građana o humanim razlozima njene “bosanske misije”. Ona je samopožrtvovano pružala

(inače, tek drugu žensku školu u Bosni), koju je vodila sve do 1875. godine. Upravo je tada buknuo ustanak u Bosni i Miss Irby odlazi u Englesku dva puta, prikuplja tamo veliku pomoć i s njom se vraća u Bosnu te pomaže raštrkanim izbjegličkim kolonijama, a uz to radi i dalje na svom osnovnom zadatku – prosvjećivanju. Otvorila je i za srpske izbjeglice izdržavala jednu školu u Pakracu, 19 u okolini tog mjesta te po 4 u bosansko-petrovačkom srezu i u kninskom kraju. Poslije se opet vratila u Sarajevo i nastavila voditi svoj stari zavod, žensku školu, sve do smrti 1911. godine.” Dragana Tomašević, “Priče o bosanskim ženama: Miss Irby, sirotinjska majka.” *Stav, časopis za politiku, društvo i kulturu*, 15. 10. 2016. Detaljnije o ovom emotivnom odnosu prema Irby vidi Dragana Tomašević, “Majka bosanske sirotinje”, u: A. P. Irbi, G. M. Mekenzi, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, 7-24.

³⁸ Projekat uspostave ženske škole započele su Miss Irby i Miss Mackenzie sredinom 60-ih godina 19. stoljeća, ali im okolnosti nisu išle na ruku pa je čast potpune realizacije tog projekta pripala društvu Kaiserswerth. Školska zgrada je trebala biti urađena u ljeto 1869. godine. *FO 195/950*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 6. april 1869, no. 8. Poslije su ove Engleskinje ponovo preuzele pomenutu školu, ili su je, kako piše Omer Hadžiselimović, osnovale 1870. (O. Hadžiselimović, *Two Victorian Ladies in Bosnia*, 3). U godišnjem trgovinskom izvještaju za 1873., upućenom ambasadoru Eliotu u Carigrad, konzul Holmes pohvaljuje uspjeh Miss Irby i Miss Meckenzie i naglašava da je njihova škola počela da postiže bolje rezultate, te da je utjecala na povećanje interesa domaćih pravoslavaca i katolika da obezbijede obrazovanje za svoju djecu. *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. januar 1874, trgovinski izvještaj za 1873.

pomoć hrišćanima u Bosni i Hercegovini prije i nakon početka ustanka 1875. godine.³⁹ Od prvih kontakata s Balkanom i Bosnom, Miss Irby, koja je dugo vremena bila u Bosni i u vezi s Bosnom (1866-1911), zagovarala je zaštitu hrišćana od strane evropskih istovjernika i evropskih velikih država.⁴⁰ Ona je zajedno s Miss Mackenzie, zbog dugog boravka u Bosni i na Balkanu, njihovih putopisa i drugih Miss Irbynih tekstova objavljivanih u britanskim novinama, smatrana odličnom poznavateljicom prilika u evropskim provincijama Osmanskog carstva, posebno u Bosni i Hercegovini.⁴¹ Slična je situacija bila i sa poznatim arheologom Arthurom Johnom Evansom, koji je posjetio Bosnu s bratom Lewisom, na početku ustanka u avgustu i septembru 1875. godine. Po povratku u Englesku, koristeći svoje detaljne bilješke i crteže, napisao je i objavio knjigu *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*. Ona je zbog svoje popularnosti objavljena u dva izdanja.⁴² Evans se godinu dana poslije vratio u Bosnu kao dopisnik *The Manchester*

³⁹Dr Canon Liddon ju je opisivao kao "admirable and heroic lady". (Prenešeno iz *The Timesa*) *The Leeds Mercury*, 24. januar 1877, 3; E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 141. O povjerenju u njenu aktivnost na prikupljanju pomoći hrišćanima u Bosni vidi: *The Pall Mall Gazette*, 20. novembar 1875; *Essex Herald*, 3. oktobar 1876; *The Nottinghamshire Guardian*, 22. septembar 1876.

⁴⁰*Daily News*, 17. novembar 1875; *The Norwich Mercury*, 11. decembar 1875; *The Bradford Observer*, 18. oktobar 1876; *Blackburn Times*, 16. septembar 1876; *The Scotsman*, 13. juni 1876; *Western Gazette*, 7. juli 1876.

⁴¹E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 143. Kao primjere vidi: *Daily News*, 22. maj 1877, 5; *The Morning Post*, 2. juli 1878, 7.

⁴²Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*. Ovaj putopis je preveden i s predgovorom Milorada Ekmečića objavljen i u Bosni i Hercegovini. A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*.

Guardiana. Sa ustaničkog područja slao je izvještaje za te novine, koji su na kraju uobličeni u knjigu *Illyrian Letters*.⁴³

U svim svojim tekstovima o dešavanjima u Bosni i Hercegovini tokom Istočne krize, Evans je suštinski pisao o pravednom hrišćanskom ustanku, koji je izazvan zloglasnim okrutnostima osmanskih vlasti i domaćih muslimana nad bosanskohercegovačkim hrišćanima. Prvu, a kasnije i drugu Evansovu knjigu engleska javnost, a posebno W. Gladstone, prihvatila je u velikoj mjeri kao osnovnu literaturu za upoznavanje s dešavanjima u bosanskohercegovačkom ustanku. Naprimjer, Gladstoneov antiturski odgovor Disraelijevom govoru u Guildhallu, održan na vrhuncu antiturske kampanje u toku Nacionalne liberalne konferenije o Istočnom pitanju (8. decembar 1876), izgrađen je na Evansovim podacima o turskom bezvlašću u Bosni.⁴⁴ Ekmečić je u predgovoru jugoslavenskog prevoda putopisa istakao da je ovo putopisno štivo "... najviše od sviju baš (je ono) doprinijelo da se britanska javnost upozna sa pravim stanjem stvari na Balkanu."⁴⁵ Navedeni primjeri pokazuju da je Evans u britanskoj javnosti i jugoslavenskoj historiografiji izrastao u britanskog stručnjaka za balkanske poslove.

S druge strane, izvještaje britanskog konzulata iz Bosne i Hercegovine, pa tako i konkretno izvještaje konzula Holmesa, prije mene u bosanskohercegovačkoj i jugoslovenskoj historiografiji niko nije sistemski koristio, niti

⁴³A. J. Evans, *Illyrian Letters*. I ovaj Evansov putopis je preveden i publiciran u Sarajevu. A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*.

⁴⁴Cameron Ean Alfred Whitehead, *The Bulgarian Horrors: Culture and the International History of the Great Eastern Crisis*. (PhD), University of British Columbia, 2014, 277.

⁴⁵ Predgovor u A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 6.

su ovi historijski izvori imali ozbiljnijeg utjecaja na historiografsko tumačenje bosanskohercegovačke prošlosti druge polovine 19. stoljeća.⁴⁶ To nije bilo uzrokovano nepriznavanjem vrijednosti konzularnim izvještajima kao historijskom izvoru, jer su se izvještaji drugih konzulata koristili pri obradi historijskih tema, posebno izvještaji austrijskog i ruskog konzulata. Pogrešna percepcija da Velika Britanija nije imala veliki interes u Bosni i Hercegovini, shvatanje da je vodila pogrešnu politiku podrške očuvanju teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, malobrojnost historiografske zajednice u Bosni i Hercegovini i manjak historiografskog interesa, pretpostavljeno neuklapanje podataka iz britanskih konzularnih izvještaja u narativ koji je kreirao poželjnu sliku prošlosti, ili slijed slučajnih okolnosti, neki su od mogućih uzroka slabog korištenja građe britanskog konzulata u 20. stoljeću. Ta građa, a unutar nje Holmesove depeše i izvještaji, korišteni su samo usputno. Takav je slučaj, naprimjer, u djelu Milorada Ekmečića *Ustanak u Bosni*, međutim, više je riječ o faktografskoj dopuni na određenim mjestima, nego o mišljenju koje se ozbiljno uzima u razmatranje.

Izvještaji konzula Holmesa i putopisni zapisi Miss Mackenzie, Miss Irby i Arthura Evansa, kao što se i iz prethodnog teksta može zaključiti, nisu izabrani nasumično. Radi se o autorima tekstova koji su u utjecajnim političkim krugovima u Engleskoj važili za najbolje poznavaoce osmanske Bosne i stanja u njoj. Britansko Ministarstvo vanjskih poslova u više je navrata pozivalo dugogodišnjeg konzula u Bosni Williama Holmesa da tumači bosanske i balkanske prilike na mjestima gdje se kroji politika (u

⁴⁶ Vidi fusnotu 8 s popisom mojih radova o temama iz okvira britanske politike u Bosni i Hercegovini i britanske percepcije Bosne.

Britanskom parlamentu 1872, na Carigradskoj konferenciji 1876/77), a njegovi izvještaji i opservacije iz Bosne počesto su bili baza za kreiranje britanske politike o Bosni. Može se reći da je Holmes bio oslonac Britanske vlade i njene politike u najjisturenijoj osmanskoj provinciji u Evropi. S druge strane, stvarni vođa britanskih liberala tog vremena, William Gladstone, analizirane putopisakinje i putopisca u britanskoj je javnosti “promovirao” u britanske eksperte za Bosnu i Balkan. Napisao je predgovor drugom izdanju putopisa Miss Mackenzie i Miss Irby *Travels in the Slavonic provinces* (s dodatkom Miss Irby o Bosanskom ustanku), predstavljajući napisano kao “nepobitnu istinu i krunski dokaz o ugnjetavačkoj i barbarskoj prirodi Turaka”. Također, sadržaj Evansove knjige *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* Gladstone je bezrezervno prihvatio i predstavljao britanskoj javnosti kao nepobitnu istinu.⁴⁷ Sličan stav imale su i druge utjecajne osobe u britanskom javnom prostoru.⁴⁸

Prema tome, riječ je o autorima čija je slika Bosne, njenog stanovništva i unutrašnjih društvenih odnosa, u najvažnijim političkim krugovima Velike Britanije smatrana istinitom. U prelomnim vremenima Istočne krize njihovi tekstovi iz Bosne i o Bosni korišteni su za formiranje britanske istočne politike, Holmesovi za politiku konzervativaca a tekstovi Miss Irby, Miss Mackenzie i Evansa za politiku liberala.

⁴⁷Cameron E. A. Whitehead, *The Bulgarian Horrors: Culture and the International History of the Great Eastern Crisis*, 277.

⁴⁸ O prestižu ovih putopisaca u Velikoj Britaniji vidi u mojoj knjizi E. Radušić, *Bosnian Horrors*. Vidi i *The Times*, 28. septembra 1876, 8; *Daily News*, 19. juni 1877, 2.

Meni nije cilj da favoriziram niti jedno viđenje koje je predmet analize u ovoj knjizi. I za jedno i za drugo mogu se pronaći argumenti koji bi ih mogli favorizirati, ali i umanjiti njihovu vjerodostojnost. Cilj mi je bio predstaviti sliku kakvu su oni kreirali, te uporednom analizom pokazati razlike u "krupnim potezima", ali i u nijansama koje su engleskim političarima i zainteresiranoj političkoj javnosti nudili znanje u Bosni, zemlji na granici dvije civilizacije i živom dokazu hrišćanskog poraza u sukobu s osmanskim Turcima na početku novog vijeka.

Još jednom, mene zanima kakve su bile percepcije odnosa u bosanskohercegovačkom društvu, a posebno šta su izabrani putopisci i konzul Holmes zapisali o tome, kako su oni općenito vidjeli bosanskohercegovačko društvo potkraj osmanske vlasti.

Zbog činjenice da je William Holmes svoje viđenje bosanskog društva naznačenog vremena iznosio kao reakciju na intrigantske aktivnosti Rusije, Austrije i Srbije i nakon što su, po Holmesovom ubjeđenju, konzularni predstavnici te dvije sile na terenu, kao i srpski agitatori, birali i frizirali informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu, a kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i počesto širile neistinite informacije o netrpeljivosti i mržnji među pripadnicima različitih vjerskih grupa i dokazala neophodnost promjene gospodara nad provincijom, postavljenu temu knjige jednim dijelom pratim u trouglu bosanskohercegovačko stanovništvo, Britanci, te Austrija, Rusija i Srbija, a sve u kontekstu provođenja osmanskih reformi u Bosni i pojačanog interesa velikih sila za tu najistureniju osmansku provinciju.

Zanimljivo je pratiti konzulovu i putopisne percepcije bosanskohercegovačkog društva u vremenu očekivane

promjene, koju su trebale donijeti osmanske reforme provedene s ciljem organizacije države i reguliranja društvenih odnosa po uzoru na razvijene (civilizirane!) države. U razumijevanju nasljeđene društvene podjele iz klasičnog osmanskog timarsko-spahijskog sistema, historiografija je lavirala između dvije glavne: podjele na asker i raju, koja je više polazila iz laičke državne perspektive, i podjele na muslimane i nemuslimane (hrišćane i jevreje), koja je na osmansku državu i društvo predominantno gledala iz perspektive Osmanskog carstva kao islamske države. Reforme su trebale ukinuti i jednu i drugu podjelu, i od Osmanskog carstva načiniti svojevrsnu građansku državu. Osnovni reformski akt, Hatti šerif od Gilhane, sve je stanovnike Osmanskog carstva proglasio podanicima osmanskog sultana. Međutim, postojao je u mnogome nesklad između reformske ideje i norme na jednoj strani i prakse na drugoj, a ni uslovi za provođenje reformi ni stepen njihove provedbe nisu bili isti u svim pokrajinama, pa ni u svim mjestima Osmanskog carstva. Upravo me u ovoj knjizi posebno interesiraju slike bosanskohercegovačkog društva i društvenih odnosa u tom vremenu mijene: koliko se u tim slikama zrcali staro klasično društvo, a koliko ga karakterizira novi duh promjene? Koliko su domaći ljudi iznutra i izvana (samopercepcija i izvanjska percepcija) viđeni kao ljudi iz epohe islamsko-osmanske tolerancije, a koliko iz vremena jednakosti? Kako su te vrijednosti bile pozitivni maksimum i time samo dio slike, interesirale su me sve nijanse u međusobnim odnosima vjerskih i društveno-ekonomskih grupa: od tolerancije i jednakosti na jednoj do diskriminacije, netrpeljivosti i mržnje na drugoj; naravno, sve u širem kontekstu položaja Osmanskog carstva unutar Istočnog pitanja. Nije izostalo ni interesovanje za to kako je svaka od bosanskohercegovačkih vjerskih (vjersko-etničkih) grupa percipirana u tekstovima

pominjanih Britanki i Britanaca. Posebno u vidu imam unutar bosanske odnose, i način na koji su prikazani domaći Bošnjaci muslimani, kao percipirani državotvorni element osmanske muslimanske države.

Pisani tragovi o Bosni, njenom stanovništvu i odnosima u njemu, koji su ostali iza glavnih protagonista ove knjige (Mackenzie, Irby, Evans i Holmes), nastali su upravo u vremenu kada su se stvarno počele provoditi reforme. Svi analizirani tekstovi nastali su u periodu između 1860. i 1878. godine, kada su oba osnovna reformska akta koja su garantirala jednakost svih stanovnika već bila proglašena; Hatti šerif od Gilhane 1839, Hatti humajun 1856, a intervencijom Omer-paše Latasa 1850-52. u Bosni bio ukinut klasični timarsko-spahijski sistem. Nije više bilo spahija kao redovne vojske (janjičari i kapetani su bili ukinuti ranije), a esnafi, čiji je duh odražavao suštinu vanagrarne privrede, izgubili su državnu zaštitu. Krenulo se, s promjenjivim uspjehom, u provođenje vojne refome i formiranje vojske regrutovane od svih punoljetnih muškaraca; radilo se na formiranju mješovitih muslimansko-hrišćanskih upravnih i sudskih vijeća; stidljivim koracima krenulo se u osnivanje manufakturnih preduzeća, učinjeni su prvi koraci ka laičkom obrazovanju, transparentnosti u upravi i tako dalje. Pa ipak, stari duh nejednakog položaja muslimanske i nemuslimanskih zajednica, kao i njihov poseban status u pravima i dužnostima, našao je načina da preživi u novim okolnostima. Hrišćani su uz saglasnost svih aktera (vlasti, domaćih muslimana i hrišćanskih prvaka) obavezu služenja vojske mijenjali plaćanjem vojnog poreza, formiranje upravnih tijela na bazi ravnopravne zastupljenosti hrišćana i muslimana nailazilo je na probleme i na zastoje, a prihvatanje svjedočenja hrišćana na sudu, pitanje na kojem se najočiglednije mogao propitati

uspjeh ili neuspjeh ideje ravnopravnosti, susretalo se s brojnim otporima lokalnog muslimanskog stanovništva i vladinih zvaničnika. Za pitanje lojalnosti hrišćana osmanskom sultanu bili su važni i posjedovni odnosi, koji su ostali izvan dosega osmanskih reformi. U Bosni su velika većina posjednika zemlje bili muslimanski begovi i age, a ogromna većina seljaštva koje je obrađivalo tuđu zemlju bili su hrišćani. Interveniranjem u agrarne odnose osmanska vlast je nastojala konkretnije kodificirati ovu oblast (Ramazanski zakon iz 1858, Saferska naredba iz 1859), i smanjiti napetosti između ovih društvenih grupa ukidanjem radne rente. Međutim, primjenom tog zakona i naredbe povećana su naturalna davanja. Pokušaji reformiranja agrarnih odnosa su u cjelini bili bezuspješni, tim više što je čifčija (kmet) stavljen u teži položaj državnom potrebom za novcem, zbog koje je zakup poreza, iako formalno nepoželjan i polaznim reformskim aktima zabranjen, postao prevladavajući sistem prikupljanja desetine.

Bosanskohercegovačko društvo uzdrmano osmanskim reformama, njihovim neprovođenjem i provođenjem, nacionalnom politikom i agitacijom iz Srbije te prisutnim interesima velikih sila, vidljivim na terenu kroz djelatnost njihovih konzula, 1875. godine dodatno je potreseno izbijanjem ustanka pravoslavnog stanovništva u dijelovima Hercegovine i Bosne. Svi ispred pomenuti faktori, ne u jednakoj mjeri i ne s jednakom željom, doprinijeli su izbijanju ovog ustanka, koji će u narednim godinama izazvati Veliku Istočnu krizu (1875-1878). Ta kriza će, zajedno sa samim ustankom, dodatno jačati jaz unutar bosanskohercegovačkog društva po vjerskoj i društveno-ekonomskoj liniji. Kako to ustanička i revolucionarna vremena čine, kriza će ubrzati

izgradnje separatnih nacija i dodatno politizirati domaće vjerske zajednice. Bosna postaje zemlja vrenja i neizvjesnosti.

U ovako kompleksno strukturirano društvo u promjenama dolaze Englezi čiji su tekstovi predmet moje analize. Manje ili više su upoznati sa stanjem u Bosanskom ejaletu, ali nužno opterećeni svojom ideologijom i ubjeđenjima, uz to, i odgojeni i obrazovani u drugačijem kontekstu od onog s kojim su se susreli na “Evropskom Orijentu”. Sa sobom su nosili ideju humanizma, slobode i jednakosti, ali uz značajna ograničenja nedostatka širih shvatanja tih koncepata. Ograničeni su zapadnim kršćanskim shvatanjima nadmoći zapadne hrišćanske civilizacije i njenog razumijevanja kao mjerila svih stvari. Također su ograničeni i svojim hrišćanskim pogledima na svijet, pa svaka od vrijednosti za koju se zalažu i zbog koje poduzimaju svoj opasni poduhvat upoznavanja, istraživanja i mijenjanja stanja u Bosni kao osmanskoj provinciji, manje ili više je obilježena hrišćanskim predznakom. Ta konstatacija se posebno odnosi na Irby, Evansa i Mackenzie, dok je oštrica zapadnog orijentalizma i osjećaja hrišćanske nadmoćnosti kod konzula Holmesa u znatnoj mjeri bila otupljena dugogodišnjim boravkom i službom u Osmanskom carstvu, kao i intenzivnim bliskim odnosima s osmanskim zvaničnicima i drugim osobama koje su bile bliske osmanskoj državnoj ideji.⁴⁹ Iako je dugo boravila u Osmanskom carstvu, a posebno u Bosni, Miss Irby je svoje razumijevanje bosansokohercegovačkog

⁴⁹To je vidljivo iz bliske komunikacije Holmesa s osmanskim valijama u Bosni, posebno sa Osman-pašom. Holmes je bio privedigiran i prvi je, a ponekad i jedini, dobijao informacije od strane valije. Čak se valija Osman-paša često s njim konsultirao. Očigledne primjere te bliskosti vidi u: *F.O. 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. juni 1865, no. 17; *F.O. 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no. 19.

društva i odnosa u njemu crpila iz drugog izvora, te nikada nije potpuno prešla civilizacijsku crtu razdvajanja hrišćanstva i islama, a dobrim dijelom i civiliziranog Zapada i barbarskog Istoka. Iako je svoj život posvetila radu za slobodu evropskih, posebno bosanskih hrišćana, kod nje je zadržano izvjesno nepovjerenje u civilizacijski nivo bosanskohercegovačkih hrišćana pa joj nije bila strana ideja evropske (austroougarske) okupacije Bosne i Hercegovine, kao nužne prelazne faze potpune nezavisnosti ove “hrišćanske pokrajine”.⁵⁰ Prvo izdanje putopisa Miss Meckanzie i Miss Irby *The Turks, the Greeks, and the Slavons: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* počinje konstatacijom u uvodu, izrečenom s dubokim žaljenjem, “kako Muslimani najljepše krajeve svijeta u svojoj ruci drže”, i mišljenjem da bi ti prostori mogli zauzimati važno mjesto u porodici naroda i željom da se to ostvari.⁵¹

⁵⁰ James Andrew Perkins, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*. PhD thesis, Birkbeck, University of London, 2014, 45.

⁵¹ “In the advanced stage of civilization of the present era, we look with regret at the possession by the Moslem of the fairest portions of the world – of countries so favoured by climate, and geographical position, that, in the early days of the earth’s history, they were the spots most coveted; and that such favoured places should, through the Moslem rule, be barred from the advancement that has attended lands less adapted by nature for development. There are no countries of the earth so valuable, or that would occupy so important a place in the family of nations, as Turkey-in-Europe, Asia Minor, and Egypt, under a civilized and Christian Government.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavons*, XIII. Sličan stav se može naći i u njihovom prvom idanju putopisa. “The wife of a high-placed official once said to us, ‘such Osmanlis as are sent to these parts are sent by their evil fate. This is Bosnia: every one knows what that means, and that it does not mean *our* land.’ We most heartily agreed with her.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 282.

Stiče se dojam da su Mackenzie, i posebno Miss Irby, smatrale da je osmansko društvo u cjelini, pa i bosanskohercegovačko društvo kao njegov dio, dominantno podijeljeno na muslimane i nemuslimane. Takav stav je uglavnom imao i Evans, dok je kod Holmesa razumijevanje društvenih struktura u Bosni kompleksnije.

Kako bi se osnovna autorska ideja mogla lakše pratiti i razumjeti, na nekim mjestima su izvodi iz dokumenata dati u prijevodu, a pojmovi na koji je određen dio teksta fokusiran su potcrtani, iako to nije slučaj u izvoru.

II BOŠNJACI ILI SRBI

Holmesovi Bošnjaci Slaveni različitih vjera

1. 1. Identiteti bosanskohercegovačkog stanovništva

Analiza izvještaja poslanih iz Britanskog konzulata u Bosni, dok je konzul William Holmes službovao u njemu, pokazuje da nije postojao čvrsto izgrađen nacionalni identitet kod bosanskohercegovačkog stanovništva.⁵² Pa ipak, iz te građe moguće je ustanoviti Holmesovo viđenje identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine u cjelini, kao i pojedinih grupacija te cjeline. U krajnjoj liniji, za temu knjige nije ni važno da li je i u kojoj mjeri bio izgrađen nacionalni identitet bosanskohercegovačkog stanovništva, već mi je od presudnog značaja bila stvorena slika identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine, posebno u odnosu na identitet stanovništva susjedne Srbije i u odnosu na Turke Osmanlije.

⁵²Pitanje identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine u britanskoj konzularnoj građi obradio sam u članku *Ko su Bošnjaci 19. stoljeća*. Ovo poglavlje je u znatnoj mjeri napisano na temeljima tog članka. O nacionalnim identitetima u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća vidi i: Muhamed Hadžijahić, Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću, JIČ, 1-2/1970, 55-70; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1974; Vlado Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, br. 8 (137-163) i br. 9 (241-263), Sarajevo, 1968.

U tom smislu nije presudno ni utvrđivanje karaktera tog identiteta, niti njegovih sadržajnih elemenata: etničkog, vjerskog, regionalnog; važna je slika koju je Holmes ponudio britanskim političarima i britanskoj političkoj javnosti o odnosu i vezi domaćeg stanovništva prema njihovoj zemlji i s njom, te pripadanje ili nepripadanje brojnijih grupa bosanskohercegovačkog stanovništva azijskim Turcima ili slavenskim Srbima.

U vremenu jačanja političke ideje progona Turaka iz Evrope u Aziju, kada su je vodeće evropske kršćanske države mogle ostvariti i kada javno mnijenje igra dosta važnu ulogu u rješavanju vanjskopolitičkih pitanja za koja je bilo zainteresirano, slika identiteta stanovništva Bosne mogla je utjecati na njegovu buduću sudbinu. To se posebno odnosilo na muslimansko stanovništvo, za koje je njihovo percipiranje kao Slavena ili Turaka moglo imati presudnu važnost u nadolazećem periodu prekrajanja političkih granica na Balkanu: iseliti ih u Tursku ili zadržati u Bosni? Percepcija identiteta muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine u izvjesnoj mjeri je mogla posredno utjecati i na njihov fizički opstanak ili nestanak. Konkretnije, utjecala je na stepen podrške ili tolerancije prema krajnje agresivnim postupcima balkanskih nacionalnih država u nastajanju, prema muslimanskom stanovništvu u cjelini. U procesu emancipacije od osmanske vlasti, balkanske nacionalne države su "prirodno" definirale Osmansko carstvo kao svog najvećeg neprijatelja; međutim, svojim su neprijateljem smatrale i sve ono "manje prirodno", što je Osmansko carstvo nosilo sa sobom, a u tom kompleksu i bosanskohercegovačke muslimane, koji su bili dio sistema osmanske vlasti i prepoznati jednako ljutim protivnicima kao i "pravi Turci". Isto tako, slika identiteta muslimanskog stanovništva mogla je

utjecati na političku elitu i stanovništvo u Velikoj Britaniji, tada jednom od glavnih krojača sudbine malih naroda, ubijeđene u kršćansku civilizacijsku nadmoć nad islamom i islamskom civilizacijom. Britanska javnost, kao i dio britanske političke elite, smatrala je da je sramota da kršćanima, posebno evropskim kršćanima s mnogo većim civilizacijskim potencijalom od njihovih “gospodara”, vladaju dekadentni muslimanski azijski Turci.⁵³ Ta brojna i utjecajna grupacija nije bila baš načisto da za muslimane, ne samo muslimansku vlast, ima mjesta u Evropi. Slično je bilo i sa ostalim kršćanskim državama koje su ulazile u red velikih evropskih sila. Svi ovi pomenuti faktori, uz nesposobnost Osmanskog carstva da udovolji većim političkim zahtjevima hrišćana i praktično realizira zakone koji bi ih stavili u ravnopravniji položaj s muslimanima i obezbijedili im bolji život, doprinosili su, istina ne sa istom odgovornošću, procesu koji je označen kao *deosmanizacija Balkana*, a koji je rezultirao, između

⁵³Na primjer, W. T. Stead, urednik novina *the Northern Echo* iz Darlingtona, koji je umnogome dijelio mišljenje W. Gladstonea, samo što je bio radikalniji, smatrao je da bi bilo nezamislivo vraćanje na *status quo*od prije ustanka u Bosni i Hercegovini. On i njegovi istomišljenici isticali su sljedeće: ako bi Engleska zvanično preuzela ulogu medijatora u pregovorima koji bi vodili uspostavi *status quo*-a, uključujući vraćanje Bosne i Hercegovine pod osmansku vlast bez čvrstih garancija za sistemsko političko i ekonomsko poboljšanje položaja balkanskih hrišćana, to bi za Englesku predstavljalo nacionalnu sramotu. *Northern Echo*, 4. septembar 1876, 3. *The Times* je bez kritike i osporavanja prenosio memorandum bosanskih ustanika međunarodnoj komisiji, u kojem se između ostalog isticalo da su se ustanici digli na oružje protiv Turaka “da pruže dokaz civiliziranoj Evropi 19. stoljeća da je sramota i sveti grijeh za nju što dozvoljava da takav (turski, *primjedba E. R.*) barbarizam postoji.” *the Times*, 2. oktobar 1875, 5.

ostalog, značajnim smanjenjem broja muslimana na Balkanu.⁵⁴

Isto tako, ubrajanje stanovništva Bosne u Srbe moglo je u evropskoj javnosti i politici olakšati prihvatanje političke ideje etablirane u Kneževini Srbiji, da Bosnu i Hercegovinu naseljavaju Srbi i da je Bosna srpska zemlja po krvi i jeziku. Ta ideja će se u drugoj polovini 19. stoljeća prelijevati i među pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini, a posebno intenzivno u periodu Istočne krize 1875-78. godine, na kraju koje će bosanski ustanici poslati Memorandum Berlinskom kongresu (najvjerovatnije sastavljen u Beogradu!) u kojem traže priključenje Bosne i Hercegovine “kneževinama srpskim”.⁵⁵

⁵⁴Tim problemom se bave poznata imena historijske demografije, poput Kemala Karpata i Justina McCarthyja. Kemal Karpat, “Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi”, *Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo 2001; Isti, “The migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: an account based on Turkish sources”, u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison, 2004; Justin McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey, 1996. U bosanskohercegovačkoj historiografiji svoj doprinos rekonstrukciji ovog pitanja daje Safet Bandžović iz Instituta za historiju u Sarajevu. Kao primjere vidi: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006. Isti, “Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća”, *Novopazarski zbornik*, br. 28, Novi Pazar, 2004; Isti, “Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)”, *Almanah*, br. 29-30, Podgorica 2005; Isti, “Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878.-1914.)”, u: *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

⁵⁵*Memorandum* bosanskih ustanika se u cjelini sastojao od 18 tačaka. U najvažnijem zahtjevu u *Memorandumu* je navedeno: “... da bi nas – Bosnu – spojili s kneževinama srpskim i time dali zadovoljenje večnoj pravdi i želji ugnjetene raje.” M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 318.

Treba naglasiti da konzul William Holmes o nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkog stanovništva ne raspravlja fokusirano, već se do zaključaka jedino može doći analizom pojmova koji se koriste za stanovništvo ili grupe stanovništva, kao i analizom odnosa korištenih pojmova za domaće ljude i pojmova korištenih za strance. Da bi se došlo do održivih zaključaka o percipiranom identitetu stanovništva Bosne i Hercegovine u cjelini ili njegovih dijelova, nužno je bilo analizirati i kontekst u kojem se identitetske nominacije za stanovništva Bosne i Hercegovine upotrebljavaju.

Nakon provedene detaljne analize Holmesovih izvještaja, poslanih u periodu od 1860. do 1877. godine, kao i izvještaja ostalih britanskih konzula na službi u Bosni prije i poslije njega, nije moguće sa sigurnošću utvrditi neko ustaljeno pravilo po kojem se određene identitetske nominacije koriste i šta u tom smislu stanovnici Bosne i Hercegovine **jedino jesu**, već se samo mogu iznositi zaključci šta u percepciji ovog britanskog konzula **sve jesu** stanovnici tadašnje najisturenije evropske provincije u Evropi, te **šta sve nisu** – posebno u odnosu na Srbe i Turke. Također, mogućnost da na Holmesovo nominiranje grupa stanovništva ili njihove cjeline, pored konteksta u kojem se određeni pojam upotrebljava, utiču i subjektivni faktori, upozorava na oprez u prihvatanju Holmesove percepcije identiteta u Bosni i Hercegovini kao najtačnijeg ili apsolutno istinitog.

To za temu knjige i nije od presudne važnosti. Njegovo viđenje, kao i moguće oprečna putopisna viđenja istog pitanja posmatramo samo kroz prizmu jedne od percepcija identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva ponuđenih britanskim političarima i javnosti. O opravdanosti gore iskazanog opreza svjedoče i situacije kada se u opisivanju istog događaja u

istom kontekstu koriste dvije nominacije za istu grupu stanovništva.⁵⁶

U cjelini, susrećemo veliki broj nominacija za bosanskohercegovačko stanovništvo, koje se pojavljuju u razdoblju od 17 godina, koliko je Holmes bio na poziciji konzula. Velika brojnost identitetskih nominacija upućuje na činjenicu da je razmatrani period u tom smislu bio veoma turbulentan i da procesi zaokruživanja primarnih identiteta (kasnije se pokazalo da su to nacionalni identiteti) nisu bili daleko odmakli, već se vjerski, narodnosni, zemaljski, pripadnost državi/carstvu i drugi identiteti koriste jedni pored drugih.

Utjecaji iz južnoslavenskog neposrednog okruženja na nacionalnu identifikaciju bosanskohercegovačkog stanovništva ili njegovih dijelova (srpstvo, hrvatstvo), suprotnosti i globalni interesi velikih sila u *Istočnom pitanju*, čiji su važan dio bili Bosna i Hercegovina i narod koji je živio u njoj, procesi unutrašnjeg razvoja

⁵⁶Na primjer, u istom kontekstu koriste se dvije nominacije – *muslimani i turci* za bosanske muslimane. "... I venture to assert most confidently that such an idea as the massacre of the *Christian* has never for a moment been entertained even by the most fanatic *Mussulman* in Bosnia. [...] I may observe to Your Excellency that this perhaps the most unlikely place in Turkey for a massacre of the *Christian* to take place, as *Mussulmans and Christians* are of the same race and their mutual interests are so closely united that it would be as it were an act of suicide on the part of the *Turks*. Nearly all the agricultural labor on the estates of the *Turkish Beys* is performed by *Christians*, and as a general rule they live together on very friendly terms." *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8. Izvještavajući o otporu austrougarskoj okupaciji, Freeman navodi kako su Hadžijamaković i Ahmed-efendija Nako upotrijebili sav svoj utjecaj da pripreme *muslimanski otpor* ulasku Austrijanaca u Sarajevo, ali nije znao reći koliki se broj *Turaka* suprotstavio Austrijancima, mada se pretpostavlja da ih nije bilo više od tri do četiri hiljade. *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 22. avgust 1878, no. 52.

bosanskohercegovačkog društva, kao i turbulentnost ovog perioda koji obuhvata skoro dvije posljednje decenije osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, posebno krvavi politički događaji u istočnoj krizi 1875-1878. godine, uvjetovali su kratkotrajnost glavnine procesa formiranja separatnih nacionalnih identiteta, pa se relativno brzo nakon uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini počinju zaokruživati, iako ne istovremeno, srpski, hrvatski i bošnjačko-muslimanski nacionalni identitet u savremenom smislu.⁵⁷

I pored toga, sa sigurnošću se može tvrditi da je u Holmesovoj percepciji najčešća podjela stanovništva, ako je u fokusu predstavljanje struktura stanovništva gledano iznutra, na muslimane i hrišćane. Pri tome se vjerski identitet muslimanskog stanovništva označava sa više termina, najčešće *muslimani* i *turci*, pri čemu je iz konkretnog konzulovog izraza, ili iz konteksta, jasno da je pojam *turčan* isključivo vjerska, a ne etnička ili nacionalna nominacija. Naravno, to pokazuje svu složenost i slojevitost identiteta. Ako prihvatimo da je vjerska podjela na pripadnike islama i kršćanstva u cjelini najčešća unutrašnja podjela stanovništva Bosne i Hercegovine, kao i Osmanskog carstva u cjelini, najvidljiviju distinkciju između korištenja nominacija susrećemo u slučajevima kada se domaće stanovništvo u cjelini, ili neka od domaćih grupa, upoređuje sa stranim stanovništvom. S obzirom na cilj knjige, analiza korištenih

⁵⁷Edin Radušić, "Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu", u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20th Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918-1991)*, Institute for Historical Justice and Reconciliation, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica, 2010, 254-55.

nominacija u ove dvije relacije (unutar Bosne i između bosanskohercegovačkog i ostalog stanovništva) mi je najvažnija za rekonstruiranje Holmesove slike identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine krajem osmanske vlasti u njoj.

Radi preglednosti i lakšeg razumijevanja, korištene nominacije za stanovništvo Bosne i Hercegovine ili dijelove njenog stanovništva u Holmesovim depešama, izvještajima i opservacijama, podijelio sam u četiri grupe: a) nominacije koje su šire i uključuju ukupno bosanskohercegovačko stanovništvo ili pojedine domaće grupe u veće cjeline; b) zajedničke nominacije cjelokupnog bosanskohercegovačkog stanovništva; c) nominacije koje se koriste kada je riječ o odnosima između grupa domaćeg stanovništva - za dvije ili više grupa, ili za samo jednu grupu domaćeg stanovništva; d) te analiza o tome da li se u Holmesovim depešama i ostaloj korištenoj građi za bosanskohercegovačko stanovništvo, ili njegove dijelove, koriste etničke ili nacionalne nominacije *Srbi* i *Turci*. Poznato je da je identitetska odrednica *Srbin* vremenom prihvaćena kao vlastita identitetska odrednica velikog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva.

1. 2. Slaveni, hrišćani i muslimani

Nominacije koje su šire i uključuju ukupno bosanskohercegovačko stanovništvo u veće cjeline, koriste se uglavnom u dva slučaja: kada se govori o svim stanovnicima Osmanskog carstva i kada se govori o Slavenima kao cjelini. U prvom slučaju stanovništvo se naziva *podanicima* (*subjects*), pri čemu se počesto ispred dodaju različiti pridjevi: *turski podanici* (*turkish subjects*), *portini podanici* (*subjects of the Porte*),

sultanovi podanici (sultan's subjects), ili pak samo *podanici (subjects)*.⁵⁸ Slavenima se naziva hrišćansko i muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine, najčešće u kontekstu ruskih pretenzija na dijelove Osmanskog carstva,⁵⁹ ali i u nekim

⁵⁸ S obzirom na to da ova nominacija ne govori o identitetu stanovništva Bosne i Hercegovine, njom se neću posebno baviti; samo navodim neke citate iz Holmesovih depeša, iz kojih se vidi korištenje naziva "podanici", kao i kontekst u kojem se taj naziv koristi. "... that the Sultan is sincerely bent on ameliorating the condition of *his subjects* ...". *FO 195/805*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. septembar 1868, no. 19. "... the Turkish Government is by no faultless in the discharge of its duties towards its subjects in Bosnia, but their chief curses are, in the first place, their friends and neighbours - Austrians, Servians and Montenegrins." *FO 881/2987, Extracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia*, printed for the use of the Foreign Office, 30. novembar 1876, Confidential, 22. "I believe that the Turkish Government has a sincere desire to improve the conditions of its subjects in Bosnia, both Moslems and Christians." *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 14. maj 1868, no. 12. Vidi i: *FO 195/718*, Zohrab-Holmesu, Mostar, 3. decembar 1863, no 3; *FO 195/718*, Holmes-Erskineu, Sarajevo, 28. decembar 1863, no. 62; *FO 881/2987, Extracts of Despatches*, 23; *FO 195/805*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. septembar 1868, no. 19.

⁵⁹U zaključku depeše u kojoj opservira da su činjeni veliki napori kako bi se ustanak u Hercegovini predstavio kao rezultat veoma važnog i rasprostranjenog panslavističkog pokreta, Holmes piše da to nije tako i da se bezuspješno pokušavalo podsticati razvijanje osjećaja *slavenske nacionalnosti*. *FO 195/679*, Holmes-Bulweru, Mostar, 5. avgust 1861, no. 20. U depeši s početka 1861. Holmes obavještava svoje pretpostavljene da pravoslavne zajednice u Bosni i u Hercegovini dugo vremena traže imenovanje *domaćeg slavena* za episkopa, a protiv su prakse slanja osoba za ovu poziciju od strane patrijarha iz Carigrada. "I avail of this opportunity to inform Your Excellency that the Orthodox Greak Community here and in the Herzegovina has for a long time endeavored in vain to procure the nomination to the Bishoprick of Bosnia of *a native Slave* instead of the stranger usually sent from Constantinople by the Patriarch." *FO 195/679*, Holmes-Bulweru, Sarajevo 14. januar 1861, no. 3.

drugim okolnostima.⁶⁰ Iz tekstova koje je potpisao William Holmes jasno se vidi da su stanovnici Bosne i Hercegovine Slaveni i da se razlikuju od "Turaka." U izvještaju od 12. januara 1873. Holmes navodi da muško stanovništvo Bosne čini oko 230.500 muslimana, 226.300 grko-pravoslavni i 78.000 katolika, naglašavajući da su svi oni *Slaveni*.⁶¹ Posebno je zanimljivo kada britanski konzuli, ne samo Holmes, razdvajaju domaće muslimane Slavene od etničkih Turaka. Tako, na primjer, u februaru 1859. vicekonzul Zohrab, opisujući Mostar i iznoseći zanimljive podatke o njemu, piše: "...Muslimani imaju školu u gradu u kojoj Turci i Slaveni uče..."⁶² I jezik domaćeg stanovništva se ponekad naziva slavenski. Zohrab je u prethodno spomenutom izvještaju napisao: "*O obrazovanju svećenika franjevačkog reda vodi se briga. Na oko 12 milja od Mostara nalazi se škola koja je osnovana prije nekoliko godina, od kada se u njoj obrazuju djeca za crkvenu službu. U njoj se uči latinski, italijanski, slavenski, historija crkve i teologija.*"⁶³ Izvještavajući 6. novembra 1860. godine o slučaju kada je predstavnik

⁶⁰U depeši od 28. septembra 1873. Holmes izvještava, između ostalog, da je od ambasadora primio povjerljivu informaciju o utiscima koji preovladavaju kod *slavenskog stanovništva u Bosni*. "... stating that an impression appears to prevail in certain quarters that Mr. Theodorovich, the Austro-Hungarian Consul here, is fermenting the discontent of the Slave population." *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 28. septembar 1873, no. 33.

⁶¹*FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

⁶²*FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report* (izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; Edin Radušić, "Hercegovina sredinom XIX stoljeća: Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, XXXVIII/36, Sarajevo, 2009, 171.

⁶³*FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report* (izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

hrišćanskih ustanika iz istočne Hercegovine došao u Ruski konzulat da traži savjet, konzul Holmes piše da je tu zatekao Moreaua, “...za kojeg ustanički emisar nije znao da govori slavenski jezik.”⁶⁴ Holmes piše i o problemu s grčkim mitropolitom u Bosni, koji ne razumije “slavenski jezik”.⁶⁵

Koristi se i sintagma *slavenska rasa*,⁶⁶ “...čiji su pripadnici i kršćani i muslimani i koji govore isti jezik.”⁶⁷ Zanimljivo je da se susreće i nominiranje zemlje Bosne kao sultanove *slavenske provincije*.⁶⁸ Nominacije koje direktno uključuju samo dio bosanskohercegovačkog stanovništva u veće cjeline najčešće se koriste u kontekstu razmatranja dešavanja u cijelom Osmanskom carstvu i položaja grupa stanovništva u njemu, a sadrže pojmove *hrišćani*, *muslimani (Turci)*. Na korištenje ovih pojmova, u situacijama kada je neka grupa bosanskohercegovačkog stanovništva dio veće grupe Carstva, očekivano mnogo češće nailazimo u diplomatskoj i parlamentarnoj građi, koja primarno i sadrži podatke o

⁶⁴ “M. Moreau, the cancellier of the French Consulate here, who went to Gasko at the same time as Mr. Zohrab, happened to the paying a visit to the Russian Consul at Mostar where a peasant was introduced, who, not knowing who M. Mareau was or that he spoke *the Slave language*, told the Consul that the Christian of Gasko, having heard that England and French agents were about to visit that district to enquire into the late affairs, had sent him to the Russian Consulate to ask what were to say!” *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. novembar 1860, no. 66.

⁶⁵ “... the Mitropolitian does not understand *Slave language* and this has created some difficulties ...”. *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 28. mart 1873, no. 14.

⁶⁶*FO 78/2437, Instructions to HM's Embassy at Constantinople*, Draft, H. Bulweru, Foreign Office, 13. septembar 1860, no. 495.

⁶⁷*ZHC 2/194, Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXI, 28. July 1876-15. August 1876, 4. Vol, London 1876, 143.

⁶⁸*FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

Carstvu kao cjelini. Naprimjer, u osvrtu na Memorandum ruske vlade iz maja 1860. godine, u kojem se iznose žalbe hrišćanskog stanovništva, govori se o hrišćanima Bosne, Hercegovine, Bugarske i Albanije. Počesto se nailazi na optuživanje Rusije da je ona tajni organizator sistema ustanaka među pravoslavnim hrišćanima, pri čemu se govori o svim *pravoslavnim hrišćanima* u Osmanskom carstvu. *Hrišćani* kao jedinstvena grupa Carstva nerijetko se spominju i u kontekstu provođenja odredbi Hatti Humajuna, posebno odredbe u pogledu priznavanja svjedočenja hrišćana pred sudom. Kao druga velika grupa u Carstvu nalazi se *muslimansko stanovništvo*, koje se u istom značenju spominje i kao *Turci* i kao *muslimani*.⁶⁹

1. 3. Bošnjaci

Cjelokupno bosanskohercegovačko stanovništvo zajednički se imenuje kao *Bošnjaci*, *Bosanci*, *zemljaci*, *domaći*, i jasno je diferencirano od stranaca iz drugih provincija Osmanskog carstva koji su živjeli ili bili na službi u Bosni (najčešće

⁶⁹Vidi na više mjesta u: Holmes – Derbyju (rec. Nov. 14), Sarajevo, 3. novembar 3, 1876, no. 960, *Turkey, no. 1 (1877)*, 648; Holmes – Derbyju (Rec. Nov. 20), no. 1023, Sarajevo, 10. novembar, 1876, *Turkey, no. 1 (1877)*, 702; FO 881/2987, *Extracts of Despatches*; ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXX, 19. June 1876-27. July 1876, 4. vol., London 1876, 265- 268; ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXI, 28. July 1876-15. August 1876, 4. Vol, London 1876; ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXII, 8. Februar 1877-15. March 1877, 1st vol, London 1877; Loftus-Derbyju(rec. Nov, 14), (Extract), Yalta, Nov. 3, 1876, *Turkey, no. 1 (1877)*, Correspondence respecting the Affairs of Turkey, London 1877, 645; Monson- Derbyju (rec. Nov. 14), no. 959, Cettigne, Nov. 4, 1876, *Turkey, no. 1 (1877)*, 647.

imenovani kao *Osmanlije ili Turci*, a institucije kao *osmanske, turske ili vladine*); iz toga se vidi britansko razumijevanje posebnosti bosanskohercegovačkog stanovništva u cjelini carstva. Na bošnjački identitet stanovništva Bosne i Hercegovine, koji je imao dva značenja, u britanskoj građi nailazimo na više mjesta. Prvi je narodnosno-zemaljski *bošnjački identitet* sveukupnog stanovništva, koji je dolazio do izražaja prema izvanbosanskom spoljnom svijetu. Mada se sa sigurnošću ne može tvrditi, čini se da Britanci u Bošnjake ne ubrajaju bosanske Jevreje i bosanske Rome, s napomenom da analizirana građa ne sadrži veliki broj spominjanja Jevreja i, posebno, Roma. Drugo, rjeđe značenje bošnjaštva nalazi se u njegovom korištenju u unutrašnjem saobraćanju samo za neku od grupa domaćeg stanovništva, najviše Bošnjake muslimane, ali se i tada češće upotrebljava sintagma *Bosniak Mussulmans*, iz čega je jasno da se u takvoj jezičkoj konstrukciji bošnjaštvo ostalog stanovništva time ne isključuje. Kada se pojam Bošnjaci upotrebljava bez dodatka samo za muslimane (to je rjeđi slučaj), i tada se iz konteksta može zaključiti da to nije ekskluzivno muslimansko bošnjaštvo. Susreće se i situacija u kojoj se u jednoj rečenici za bosanskohercegovačke muslimane koristi samo pojam *Bošnjaci*, a već u narednoj *Bošnjaci muslimani*.⁷⁰

Za nominiranje cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine imenom Bošnjaci (*Bosniaks, Bosniacs*)⁷¹ ili

⁷⁰“... they (hrišćanski trgovci, primjedba E. R) have us in a corresponding degree awakened the jealousy and animosity of their *Mussulman compatriots*. ... I may here observe that the enmity of *Bosniac Mohamedans* is principally directed to the merchant or trading class of *Christians* ...”. *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, 3. juli 1873, no. 21. Vidi i *FO 881/2987, Extracts of Despatches*.

⁷¹*FO 195/625, Report on the Herzegovina*, (izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859 u: Neale -Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22;

Bosanci (*Bosnians*)⁷² u britanskoj građi, ovdje izdvajamo neke primjere, uz napomenu da je selekcija učinjena po principu predočavanja dokumenata iz pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, kako bi se uvidjelo da se korištenje imena Bošnjaci za cjelokupno stanovništvo zemlje pojavljuje u cijelom razmatranom razdoblju. Važno je napomenuti da britanski konzularni predstavnici jasno odvajaju Bošnjake (i kada se jasno vidi da se radi o Bošnjacima muslimanima) od stranaca, Osmanlija, Turaka.⁷³ Mada se sa sigurnošću ne može tvrditi, čini se da je nominacija *Bosanac* većinom vezana za zemaljsku pripadnost, a nominacija *Bošnjak* za narodnosni identitet bosanskohercegovačkog muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. Istina, veoma rijetko susreću se i slučajevi kada se nominacija *Bošnjak* koristi za stanovnike Bosne (i muslimane i hrišćane), nasuprot nominaciji *Hercegovac* za stanovnike Hercegovine,⁷⁴ što upućuje na

“I think Your Excelency will be as convinced as myself that the settlement of this affair was thus evidently delayed by the action of the Bosniac delegates them selves, and that the Pasha's conduct therein is not open even to the slightest suspicion.” *FO 195/805, 195/805, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no.19.*

FO 195/1031, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. januar 1874, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1873.

⁷²*FO 881/679, Comercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Confidential, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar, 1858.*

⁷³Navodimo očit primjer podrške ovakvoj konstataciji. “Svi osmanski vojnici u zemlji – *Osmanlije* kao i *Bošnjaci*, oficiri i vojnici – poslani su u Brod kao zatvorenici, ne uzimajući u obzir koji je od njih uzeo učešća u otporu a ko nije.” *FO 195/1212, Sarajevo, Freeman - Layardu, 2. septembar 1878, no. 56.*

⁷⁴*FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857. Britanci prenose kalkulacije o broju bosanskohercegovačkih izbjeglica koje je napravio osmanski generalni konzul u Dubrovniku 1876. godine. Navodi se da ima izbjeglih: *Hercegovaca* u Dalmaciji 26.000, *Hercegovaca* u Crnoj Gori 46.000, *Bošnjaka* u Hrvatskoj 32.000, *Bošnjaka* u*

zaključak da nominacija *Bošnjak* ima sporadično i regionalno identitetsko značenje. Ističući nastojanje Austrije da privuče domaće hrišćansko stanovništvo na svoju stranu, u memorandumu nastalom na osnovu njegovog putovanja po Bosni iz početka 1854. godine, britanski izaslanik P. Sarell piše kako su *Bošnjaci* zbunjeni novonastalom situacijom i lakše podložni stranom utjecaju.⁷⁵ Iz dokumenta je jasno da se tu radi o *Bošnjacima pravoslavicima i katolicima*.

Analizirajući stanje na crnogorskoj granici, u depeši poslanoj 24. decembra 1859. vicekonzul Zohrab iznosi mišljenje da je Porta na tom području trebala angažirati *Bošnjake*, što bi onemogućilo Crnu Goru da ima poziciju koju je tada držala.⁷⁶ Na nominaciju stanovništva Bosne i Hercegovine jedinstvenim imenom *Bošnjaci* nailazimo, primjerice, i u izvještajima iz 1860. i 1867. godine, u kojima konzul Holmes dosta afirmativno ocjenjuje međuvjerske odnose u zemlji. Suprotno od tadašnje negativne percepcije o muslimanima u Evropi, on je pohvalio "*Bošnjake muslimane, za koje treba reći da oni sa svim svojim nedostacima, [...] posjeduju neke dobre kvalitete [...] milosrdnost*,"⁷⁷ "*dobru narav, prirodnu inteligenciju i često snažan urođeni osjećaj pravde*."⁷⁸ Isto tako, dvije godine kasnije Holmes iznosi nadanje da će otvaranje škole pruskih đakonesa pokrenuti *Bošnjake* da cijene prednosti obrazovanja

Crnoj Gori 10.000, *Bošnjakau* Srbiji 17.000, *Bošnjaka* u Dalmaciji 6.000, *Bošnjakau* različitim drugim mjestima 18.000. FO 881/2987, *Extracts of Despatches*, 39.

⁷⁵FO 195/553, *Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell*, 5. februar 1857.

⁷⁶FO 195/625, Zohrab-Nealeu, *Mostar*, 24. decembar 1859.

⁷⁷FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 29. oktobar 1860, no. 63.

⁷⁸31 FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 2. juli 1867, no. 14.

ženskog dijela njihovih porodica.⁷⁹ Izvještaji iz sedamdesetih godina također potvrđuju navedenu konstataciju. Dobar primjer je Opći (trgovinski) izvještaj za 1873. godinu, koji donosi informaciju o osnivanju vojne škole za obrazovanje *bošnjačkih oficira*.⁸⁰ I u vremenu ustanka izbjeglo bosansko stanovništvo, ne uključujući hercegovačko življe izbjeglo u Hrvatsku, konzul Holmes naziva Bošnjacima.⁸¹ Nazivi *Bosanci*, *bosanski muslimani*, *bosanski hrišćani* i općenito *bosanski* također se susreću u cijelom analiziranom periodu. Ubrzo po uspostavljanju britanskog konzulata spominju se *Bosanci* koji su u Osmanskom carstvu tradicionalno bili priznati u izradi oružja i konjske opreme,⁸² i "*Bosanci koji su manje ignorantni nego stanovnici drugih dijelova Carstva, koji bi iskoristili priliku za poštenu zaradu, kada bi se ona ukazala.*"⁸³ Izvještaji iz šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća spominju *bosansko seljaštvo*, *domaće Bosance*, *bosanske muslimane*,

⁷⁹"A school for a native female children is to be opened here this autumn by the Prussian Kaiserswer. Deaconesses which it is hoped may be the means of inducing the Bosniaks to appreciate the advantages of educating their women." *FO 195/950*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 6. april 1869, no. 8, Report on the trade of Bosnia for 1868.

⁸⁰"Public education is also in the same condition as before, with the exception, however, of a fine new military school which has been built and opened at Serajevo, its object being to form Bosniac's officers for the army." *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. januar 1874, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1873. Korištenje nominacije Bošnjaci vidi i na više mjesta u: *FO 881/2987*, *Extracts of Despatches*.

⁸¹"*Bosniaks in Croatia 32 000*" *FO 195/1101*, Holmes-Elliottu, Mostar, 20. Mart 1876, Inclosure in: Holmes-Derbyu, Mostar, 20. mart 1876, *Turkey, no 3 (1876)*, no. 98, 56. U istom navodu stanovništvo koje je ostalo u zemlji naziva muslimanima i hrišćanima. *Isto*.

⁸²*FO 881/679*, *Comercial Report on the Province of Bosnia (Turkey)*, Confidential, Printed for the use of the Foreign Office, 24. Februar 1858.

⁸³*FO 195/578*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 29. januar 1858.

bosanske nizamske regimente, bosanske hrišćane,⁸⁴ bosanske begove, bosanskog dječaka, bosanske katoličke svećenike, bosanske vojnike.⁸⁵ Kada izvještavaju o odnosima između dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva, Holmes i ostali konzuli i vicekonzuli povremeno koriste naziv zemljaci.⁸⁶

1. 4. Hrišćani i muslimani

Unutar Bosne i Hercegovine Holmes i drugi britanski konzularni službenici stanovništvo grupiraju prema vjerskoj pripadnosti – hrišćani (*Christians*) i muslimani⁸⁷ (*Mussulmans, Mahemetans*, ili *Muhammedans*, rijetko *Turks* i *Turkish*, a i tada isključivo kao vjersku odrednicu).⁸⁸ U dokumentima se

⁸⁴*FO 881/2987, Extracts of Despatches*, 18, 22, 24, 34 kao i na drugim mjestima; *ZHC2/194, Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXIII, 16. March 1877-26. 1877, 2nd vol, London 1877, 438-39.

⁸⁵*FO 195/1101*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 26. juni 1876; *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 20. novembar 1878, no. 73; *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 20. decembar 1878, no. 77.

⁸⁶Kao primjere vidi: *FO 195/553*, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo, 11. januar 1857, no. 15; *FO 881/2987, Extracts of Despatches*.

⁸⁷U depeši iz oktobra 1860. Holmes javlja da se Crnogorci spremaju za rat, i dodaje: "His Highness probably looks with satisfaction on the troubled condition of the Herzegovina, and knows that the effects of his proceedings will be to embarrass the Turks and encourage the Christians in the rebel districts." *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 30. oktobar 1860, no. 64; Derby-Šuvalovu, Foreign Office, 29. juni 1876, *Turkey, No 3 (1876)*, no. 506, 339-40.

⁸⁸Kao primjere navodimo nekoliko izvoda iz dokumenata. "A couple of native *Turkish merchants* went to London last year and returned with an assortment of various goods [...] the richer *Christian merchants* or rather shopkeeper who go occasionally to Vienna [...] the Government has always shown itself ready to aid the establishment of schools, but both *Turks and*

spominju *muslimani i hrišćani*,⁸⁹ *domaći muslimani i hrišćani*,⁹⁰ *predstavnici muslimana i hrišćana*,⁹¹ *hrišćanska seoska djevojka i seljaci*,⁹² *hrišćanska mahala i muslimani*

Christiansthinkthatthere is no need to be better educated than their father and desire no improvement." FO195/805, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 6. april 1869, no. 8, Report on the trade of Bosnia for 1868. "...but if the practice cannot be put an end in Bosnia, the privilege should be allowed to all classes so thatthe Christians might not be placed in an invidious situation, which lays them at the mercy of their Turkish fellow subjects."Elliot - Derbyju (rec. Dec 4), Const. Nov. 18, 1876, no. 1078, Turkey 1 (1877), 742. Najčešće se naziv turci za bosanskohercegovačke muslima neupotrebljava u binarnoj opoziciji s nazivom hrišćani;u nastavku istog dokumenta također se koriste nominacije muslimani i hrišćani. FO 881/2987, Extracts of Despatches, 14, 22, 23, 24. 32, kao i na drugim mjestima; FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 22. avgust 1878, no. 52; FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 23. septembar 1878, no. 61.

⁸⁹*FO 195/625, Zohrab-Russellu, Sarajevo, 7. juni 1860, no. 29, Confidential; FO195/679, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. mart 1861, no. 17; FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8; FO 195/1031, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 13. januar 1873, no. 6; FO 195/1061, Holmes-Elliottu, Mostar, 23. oktobar 1875, no. 17; Elliot-Derbyu, Terapia, 26. October 1875, Turkey, No 2 (1876), no. 40, 49; Sandison-Elliottu, Terapia, 25. October 1875, Turkey, No 2 (1876), Inclosure in no. 40, 50; Derby-Elliottu, Foreign Office, 10. November 1875, Turkey, No 2 (1876), no. 42, 40; FO 195/1101, Freeman-Elliottu, Sarajevo, 3. februar 1876, no. 7; Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, Inclosure in Elliot-Derbyu, Constantinople, 10. March 1876, Turkey, No 3 (1876), no. 67, 40; Holmes - Derbyju (rec. Nov. 14), Sarajevo, Nov. 3, 1876, no. 960, Turkey 1 (1877), 648; FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 7. oktobar 1878, no. 6; FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 28. oktobar 1878, no. 67; FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 18. novembar 1878, no. 72; FO 195/1212, Freeman Layardu, Sarajevo, 21. decembar 1878, no. 78.*

⁹⁰*FO 195/553, Churchill-Allisonu, Sarajevo, 15. februar 1858, no. 13; FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Mostar, 28. januar 1859, no. 5.*

⁹¹*FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Mostar, 27. februar 1859, no. 13.*

⁹²*FO 195/625, Zohrab-Nealeu, Mostar, 8. maj 1859, no. 16.*

*grada,*⁹³ *muslimanske i hrišćanske škole,*⁹⁴ *hrišćanski trgovci i muslimani,*⁹⁵ *muslimanski zemljoposjednici, muhamedanski zemljišni gospodari i hrišćansko seljaštvo,*⁹⁶ *hrišćanski kajmekam za Hercegovinu,*⁹⁷ *hrišćanski trgovci i muslimanski stanovnici,*⁹⁸ *turski begovi i hrišćani,*⁹⁹ *hrišćanske škole,*¹⁰⁰ *hrišćani i muslimani (muhamedanci),*¹⁰¹ *hrišćanski vice-guverner i muslimanski guverner,*¹⁰² kao i brojne druge kombinacije proizišle iz osnovnih naziva *musliman* i *hrišćanin*.

⁹³FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 29. oktobar 1860, no. 63.

⁹⁴FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 6.

⁹⁵FO 195/1031, Holmes-Elliotu, 3. juli 1873, no. 21.

⁹⁶FO 881/2987, *Extracts of Despatches*.

⁹⁷U tom slučaju riječ je bila o Holmesovom prijedlogu da se ta funkcija ustanovi. "I would suggest for Your Excellency's consideration the idea of a Christian Caimakam for the Herzegovina as a possible means of arranging affairs in that province." FO 195/805, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. mart 1861, no. 17.

⁹⁸FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 7. maj 1867, no. 7, Report on the trade of Bosnia for 1866; FO 881/2987, *Extracts of Despatches*.

⁹⁹"...Nearly all the agricultural labor on the estates of the Turkish Beys is performed by Christians, and as a general rule they live together on very friendly terms." FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8.

¹⁰⁰"the Christian schools really exist, but are for the most part of the most inferior description" FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 13. januar 1873, Report on the trade of Bosnia for 1872.

¹⁰¹FO 195/1143, Freeman-Elliotu, Sarajevo, 23. januar 1877, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1876.

¹⁰²"In the month of May last a Christian Vice-Governor was appointed to assist and crunch the Mussulman Governor General...". FO 195/1212, Freeman-Elliotu, Sarajevo, 26. mart 1878, no. 18, Report on the trade of Bosnia for 1877.

U nekoliko navrata naišao sam na korištenje naziva *raja* ili *nemuslimani*, u značenju "hrišćani".¹⁰³

Grupiranje bosanskohercegovačkog stanovništva na hrišćane i muslimane inače je najčešće korišten i ukazuje na dominantan vjerski identitet u razmatranom periodu; ako se govorilo o nekom nijansiranom slučaju između dijelova hrišćanskog stanovništva, onda su upotrebljavane i nominacije pravoslavni (*Orthodox Christians, Orthodox Population, Orthodox Greeks*), i katolici (*Roman Catholic Population* ili *Catholics*). Navest ću nekoliko primjera s kontekstom u kojem se upotrebljavaju nominacije *pravoslavni, katolici* i *muslimani*. U februaru 1859. Zohrab prenosi informaciju kako je stigla naredba Porte da se u Carigrad pošalje šest osoba iz provincije, po dva *muslimana, pravoslavna i katolika*, da budu ispitani o reformama, kao i o zakupu i obradi zemlje. Naredne, 1860. godine Zohrab je procjenjivao da u provinciji živi oko 550.000 *grko-pravoslavnih*, 490.000 *muslimana* i 160.000 *katolika*.¹⁰⁴ Iste godine iznosi mišljenje da ruski konzuli koriste *pravoslavne sveštenike* za svoje ciljeve.¹⁰⁵ Povodom nagađanja da će Austrija za gubitak Venecije anektirati Bosnu i Hercegovinu, Holmes u junu 1866. godine procjenjuje da bi se hrišćani "...koji su uglavnom pravoslavci (izuzev katoličke manjine), pridružili muslimanima u otporu bilo kakvom pokušaju aneksije od Austrije,"¹⁰⁶ a 1871. napominje da su se Austrija i

¹⁰³Zanimljiv je podatak da Holmes predlaže da se, na područjima gdje raja ima veliki udio u ukupnom broju stanovništva, pored paše imenuje i neka vrsta zastupnika raje ("*Rayah of consideration*"). FO 881/2987, *Extracts of Despatches*, 6. Vidi i druge primjere pod ovom signaturom.

¹⁰⁴ 881/2987, *Extracts of Despatches*, 1.

¹⁰⁵FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 12. juni 1860, no. 27.

¹⁰⁶FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 19. juni 1866, no. 15.

Francuska prijateljile s *katolicima* i štite ih, dok Rusija štiti *pravoslavce*.¹⁰⁷ Ovaj konzul 1873. prenosi podatke da u Bosni ima muškog stanovništva: oko “...230 500 muslimana, 226 300 grko-pravoslavnih i 78 000 katolika – sve Slaveni”,¹⁰⁸ a u martu iste godine piše o održavanju sastanka “na kojem su učestvovali delegate iz dvadeset šest pravoslavnih općina” (“*the Orthodox communes*”), dok općenito piše i o pravoslavnoj zajednici (“*the orthodox community*”).¹⁰⁹ Isto tako, Holmes na početku ustanka izvještava da su u Hercegovini *pravoslavni hrišćani* u većini, da je u Bosni podjednak broj, po oko petsto hiljada *pravoslavaca i muslimana*, dok je broj *rimokatolika* procjenjivan na šezdeset hiljada.¹¹⁰ Na početku ustanka Holmes piše o velikom broju *muslimana i katolika* u Bosni i Bugarskoj, “...o čijim interesima treba voditi računa pri eventualnim promjenama političke karte Balkana.”¹¹¹ I u Britanskom parlamentu se znalo da u Bosni žive *muslimani i hrišćani* koji su podijeljeni na

¹⁰⁷FO 195/950, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 24. februar 1871, no. 4.

¹⁰⁸FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 12. januar 1874, no. 3.

¹⁰⁹FO 195/1031, Holmes-Elliotu, 28. mart 1873, no. 14.

¹¹⁰Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, *Turkey, no 3 (1876)*, no. 67, 40.

¹¹¹“I said that in Bosnia and Bulgaria there was a large *Mussulman and Catholic* population, and mostly of the proprietary class, and their interests must be taken into account.” *Lord A. Loftus to the Earl of Derby* (rec. nov, 14), (Extract), Yalta, Nov. 2, 1876, no. 952, *Turkey, No. 1 (1877)*, 644. Vidi podjelu bosanskohercegovačkog stanovništva na muslimane, pravoslavne i katolike i u drugim depešama poslanim iz Britanskog konzulata (npr. FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 20. novembar 1860, no. 70; FO 195/950, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 24. februar 1871, no. 4), kao i na brojnim mjestima u selektiranoj građi (FO 881/2987, *Extracts of Despatches*, 26, 27, 31).

*pravoslavne i katolike.*¹¹² Zanimljivo je naglasiti da u prvoj godini austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini podjela stanovništva na *muslimane, pravoslavce i katolike* postaje sve češća, iako se susreće i ranije dominantna na *muslimane i hrišćane.*¹¹³ Zbog njihovog podređenosti Grčkoj pravoslavnoj crkvi, Britanci bosankohercegovačke pravoslavce nazivaju i *Grcima*, pa se tako u građi susrećemo sa "*Grcima*" ("*Greeks*"),¹¹⁴ "grčkim trgovcima" ("*Greek shopkeepers*")¹¹⁵, "grčkim sveštenstvom" ("*Greek clergy*"),¹¹⁶ "grčkom crkvom"

¹¹²ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXI, 28. July 1876-15. August 1876, 4. Vol, London 1876, 143-44.

¹¹³Kao primjere vidi: *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 18. november 1878, no. 72; *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 20. novembar 1878, no. 73; *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 23.januar 1879, no. 4.

¹¹⁴U jednoj depeši je javljeno da je u Mostaru 1857. ustanovljen Krivični sud, te da ga čine predsjednik, poslan iz Carigrada, i vijeće od šest članova – dva Grka, dva katolika i dva muslimana. *FO 881/2987, Extracts of Despatches* 6; "The English Protestant school, though making but little progress itself has given rise to a considerable effort on the part of both the *Greeks and Catholics* to provide education for their children in schools of their own, which are now kept up with much more efficiency than formerly." *FO 195/950, Holmes-Elliottu*, Sarajevo, 13. januar 1873, Report on the trade of Bosnia for 1872, no. 6

¹¹⁵"I am told that for some time past he (Russian consul) has been constantly asserting this to the Christians, and many of the Greek shopkeepers here aided him in producing a certain degree of alarm..." *FO 195/805, Holmes-Lyonsu*, Sarajevo, 13. may 1867, no. 8.

¹¹⁶"Some of the Catholics send their Children but the Greek clergy have preached and spoken against it in the Churches and elsewhere and the few of that commonly who at first send their girls have all withdrawn them." *FO 195/950, Holmes-Barron Eagleu*, Sarajevo, 2. maj 1870, no. 89, Report on the trade of Bosnia for 1869. Vidi i *FO 881/2987, Extracts of Despatches*, 24.

(“*the new Greek Church*”)¹¹⁷ i grčkom zajednicom (“*the Greek community*”).¹¹⁸ Međutim, i kada se bosanskohercegovačko stanovništvo dijeli na hrišćane i muslimane, ili na pravoslavce, katolike i muslimane, ponekad se naglašava da su oni “*iste rase*” (“*of the same race*”).¹¹⁹ Na informacije o *Jevrejima i Romima* nailazimo sporadično, najčešće kada se govori o sastavu bosanskohercegovačkog stanovništva. Za Williama Holmesa, Edwarda Freemana i ostale Britance na službi u Bosni i Hercegovini, oni su predstavljali treću i četvrtu grupu stanovništva.¹²⁰

U nekoliko navrata naišao sam na podatak da Britanci stanovništvo Bosne i Hercegovine, pored vjera, dijele i na rase (“*Races*”), ali se zbog različitih konteksta u kojem se pojam *rasa* koristi sa sigurnošću ne može tvrditi šta se pod njim

¹¹⁷*FO 195/950*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 13. januar 1873, Report on the trade of Bosnia for 1872, no. 6.

¹¹⁸*Ibidem*.

¹¹⁹Navodim primjer: “... I venture to assert most confidently that such an idea as the massacre of the Christians has never for a moment been entertained even by the most fanatic Mussulman in Bosnia.” ... “I may observe to Your Excellency that this perhaps the most unlikely place in Turkey for a massacre of the Christians to take place, as Mussulmans and Christians are of the same race and their mutual interests are so closely united that it would be as it were an act of suicide on the part of the Turks. Nearly all the agricultural labor on the estates of the Turkish Beys is performed by Christians, and as a general rule they live together on very friendly terms.” *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8.

¹²⁰“... that *the Musulman* population has increased, say during the last eighteen years by (males) 55.347, *the Christian* population has also increased by 40.914, *the Jews* by 256, and *the Gypsies* by 1070 ...”. *FO 195/1031*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 13. januar 1873, Report on the trade of Bosnia for 1872. Vidi i: *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 2. septembar 1878, no. 56; *FO 881/2987*, *Extracts of Despatches*, 3.

podrazumijeva.¹²¹ Vjerovatno je u duhu 19. stoljeća pojam *rasa* korišten u značenju *etnija*. Više puta se spominje da su bosanskohercegovački muslimani i hrišćani iste rase, a susreće se i sintagma *slavenska rasa*, pa nam upotreba pojma *rasa* govori da su Holmes i ostali britanski konzularni službenici za ukupno bosanskohercegovačko slavensko stanovništvo smatrali da su istog etničkog porijekla koje se, u tom smislu, razlikuje od domaćih Roma i Jevreja, kao i od neslavenskih stanovnika Bosanskog vilajeta pridošlih iz drugih krajeva Carstva. Zanimljiv je primjer depeša konzula Holmesa od 30. marta 1872. godine, koju je poslao u svrhu priprema za svjedočenje pred parlamentarnom komisijom, a koja je trebala ispitati stanje i položaj diplomatske i konzularne službe; u toj depeši stoji da je "*Bosna zemlja sa više vjera i više rasa.*"¹²² U ovom slučaju mora se imati u vidu da je ova Holmesova opservacija rađena povodom dokazivanja potrebe opstanka britanskih konzulata u evropskog dijelu Osmanskog carstva, a posebno u Bosni, pa je on nastojao istaći kompleksnost vjerske i etničke slike Bosne, kao i unutarbosanskih i vanbosanskih odnosa, kako bi ojačao zaključak o nužnosti opstanka i jačanja britanskog konzularnog predstavništva kao dobre mjere za očuvanje "*evropskog mira i britanskih interesa u Evropi*".¹²³

¹²¹Vidi: *FO 881/2987, Extracts of Despatches*, 18, kao i na drugim mjestima.

¹²²"With so many different creeds and races, of the most turbulent dispositions, there was constant danger of collision between governors and governed, and among governed themselves." *FO 78/2238*, Holmes-Granvilleu, London, 8. mart 1872.

¹²³Isto.

Susreće se i opća podjela na *muslimane* i *nemuslimane*.¹²⁴ Pored vjerskog principa, britanski konzuli i vicekonzuli bosanskohercegovačko stanovništvo dijele i po klasnom principu.¹²⁵

1. 5. Bošnjaci nisu Srbi ni Hrvati ni etnički Turci

Nominacije koje se ne koriste, a kasnije su se udomaćile i bivale pripisivane značajnom dijelu bosanskohercegovačke populacije, odnose se na nazive *Srbi* i *Hrvati* za bosanskohercegovačko pravoslavno i katoličko stanovništvo, te *Turci* u etničkom smislu za bosanske muslimane. Analizirajući britansku konzularnu i diplomatsku građu, posebno izvještaje Williama Holmesa, koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, ni u jednom slučaju nismo naišli na korištenje naziva *Srbi* ili *Hrvati* za domaće hrišćansko stanovništvo, dok istovremeno takve nazive u istom ili sličnom obliku Britanci koriste za njihove istovjernike u Srbiji i Hrvatskoj. S obzirom na intenzivnije odnose sa Srbijom, koja je, uostalom, u razmatranom razdoblju zvanično dio Osmanskog carstva,

¹²⁴“The tithe on agricultural produce was remitted in many districts, while in others cultivation of the soil was altogether neglected – the amount realized by the tax on the non-mussulman part of the population in lieu of military service must also have fallen far short of the usual sum...” *FO 195/1143*, Freeman-Elliottu, Sarajevo, 23. januar 1877, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1876; “... proširenje nove organizacije vilajeta na druge dijelove Carstva iz 1866. godine, čiji je cilj odvajanje sudskih od upravnih funkcija i uspostava mješovitih sudova za sporove između *muslimana* i *nemuslimana*...”. *FO 881/2987, Extracts of Despatches*, 14, 16. Vidi i na drugim mjestima pod ovom signaturom.

¹²⁵Kao primjer vidi: *FO 195/1212*, Freeman-Layardu, Sarajevo, 28. oktobar 1878, no. 67.

općenito se češće nailazi na korištenje naziva *Srbi*, *Srbijanci*, *srbijanski*, nego *Hrvati* i *hrvatski*. Važno je istaći da se spomenuto nominiranje/nenominiranje susreće od uspostavljanja Britanskog konzulata u Bosni 1857. do početka austrougarske vlasti u ovoj zemlji 1878. godine. Povremeno se u istom izvještaju, u istom kontekstu, pa i u istoj rečenici stanovnici Srbije nazivaju *Srbima*, a bosanskohercegovački pravoslavci *hrišćanima* ili *pravoslavicima*. U depeši od 10. decembra 1857. konzul Churchill izvještava o utjecaju koji *srbijanski princ* ima nad *hrišćanskom školom* u Sarajevu, te o tome kako mu je Aleksandar F. Giljferding, ruski konzul u Bosni, otkrio da je *srpski princ* donirao 1.000 dukata *pravoslavnoj zajednici* u Bosni.¹²⁶ Dvije godine kasnije, konzul Neale navodi podatak da je turska vlast poduzela prave korake slanjem izvidnica na više tačaka gdje je postojala ozbiljna opasnost od ustanka *hrišćana u Bosni i Hercegovini*. Neale dodaje kako je takva opasnost postojala “do prije četiri sedmice”, kada su *Srbi i Crnogorci*, vođeni političkim utjecajima, bar privremeno prestali s aktivnom demonstracijom neprijateljstva prema ovim provincijama.¹²⁷ Šaljući informaciju da je izbio ustanak u Hercegovini, vicekonzul Zohrab u junu 1860. piše da je grupa *Srbijanaca* napadnuta pri pokušaju da prođe u Crnu Goru,¹²⁸ a narednog mjeseca informira svoje pretpostavljene da je banda od 2.000 *srpskih dobrovoljaca* ušla na *bosansku teritoriju*, te da je valija Osman-paša poslao čehaju u Posavinu da razotkrije plan *Srbijanaca*. Zohrab dodaje da je u Mostaru razotkrivena zavjera koja je imala za cilj ubistvo osmanskih

¹²⁶FO 195/553, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo 10. decembar 1857, no. 39.

¹²⁷FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 14. juni 1859, no. 17.

¹²⁸FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1860, no. 31.

zvaničnika, konzularnih oficira i *hrišćana*.¹²⁹ Pet godina poslije, konzul Holmes javlja da je došlo do iseljavanja izvjesnog broja *hrišćanskih porodica* preko Drine u Srbiju, kako bi se naselili na zemlji napuštenoj od muslimana.¹³⁰ Ocjenjujući osmansku vlast u njenoj najisturenijoj provinciji u Evropi, Holmes je u Trgovinskom izvještaju za 1865. godinu iznio mišljenje da osmanske vlasti nisu bezgrešne u ispunjavanju njihovih obaveza prema podanicima u Bosni, ali njihovo (*stanovnika Bosne i Hercegovine, primjedba E. R.*) glavno prokletstvo su “*na prvom mjestu, njihovi prijatelji i susjedi – Austrijanci, Srbi i Crnogorci*”.¹³¹ I u vrijeme istočne krize 1875-1878. godine Britanci na službi u Bosni i Hercegovini nastavljaju praviti razliku u identitetu hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i Srba u Srbiji. U julu 1876. godine Holmes korigira neka pisanja u engleskoj štampi, u kojoj se iznosila pretpostavka da je već duže vrijeme vladala međusobna simpatija između *hrišćanskog stanovništva Bosne i Srbijanaca*, da među njima ima međusobnih ženidbenih i drugih odnosa.¹³² Nekoliko mjeseci prije, Freeman je izvijestio da je grupa naoružanih *Srbijanaca* prešla *bosansku granicu* kod Višegrada; za razliku od osmanskih vlasti, koje su izjavljivale da većinu pripadnika takvih naoružanih bandi čine austrijski podanici, Freeman je nešto kasnije ocijenio da su to većinom *Srbi* i čak *Crnogorci*, i da se tu uglavnom radi o

¹²⁹FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 10. juli 1860, no. 34.

¹³⁰FO 195/805, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 17. april 1865, no. 14.

¹³¹“... but their chief curses are, in the first place, their friends and neighbours – Austrians, Servians and Montenegrins ...”. FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 17. maj 1866, Report on the trade of Bosnia for 1865.

¹³²FO 195/1101, Holmes-Derbyu, Sarajevo, 25. juli 1876; FO 881/2987, Extracts of Despatches, 47: Freeman-Derbyu, Sarajevo, 7. april 1876, *Turkey, No 3 (1876)*, no. 137, 78-79.

izbjeglicama “...koje su tamo opremljene i prisiljene od austrijskih vlasti da se vrate u svoju zemlju, pa su odlučili da to urade s oružjem u rukama.”¹³³ U novembru 1876. godine poslan je izvještaj iz Sjenice da se u bolnici u tom gradu brinu o *srpskim ranjenicima* (radi se o srbijanskim zarobljenicima, *primjedba E. R.*) isto kao o turskim,¹³⁴ a Freeman je u aprilu 1878. godine upozorio da *srbijanske snage*, i pored potpisivanja mira, i dalje pod okupacijom držbe dio teritorija vilajeta od *srbijanske granice* i rijeke Lima, od Banje do blizu Nove Varoši i Prijepolja.¹³⁵ Ni na početku austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini britanski konzul kod bosanskohercegovačkih pravoslavaca nije prepoznavao srpski identitet, već ih i dalje imenuje kao pravoslavce. U novembru 1878. godine Freeman je izvijestio da su dva učitelja pravoslavne dječjačke škole izbačeni iz zemlje “...jer su sakupljali pomoć za odbranu ugarskog Srbina Miletića, koji je prije dvije godine optužen za veleizdaju i presuđen na pet godina zatvora”.¹³⁶ Ovaj primjer je važan za praćenje razumijevanja identiteta pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini tog vremena od britanskih konzularnih predstavnika, jer se iz njega vidi da oni prepoznaju srpski identitet kod Srba izvan Srbije (u južnoj Ugarskoj), dok taj isti identitet još uvijek ne vežu za bosanskohercegovačke pravoslavce.

¹³³Freeman-Derbyu, Sarajevo, 2.mart 1876, *Turkey, No 3 (1876)*, no. 45, 18-19.

¹³⁴Dr. Crookshank-Bluntu, Inclosure in No. 1051, Sienitz, Nov. 1, 1876, *Turkey 1 (1877)*, 717.

¹³⁵FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 25. april 1878, no. 25.

¹³⁶FO 195/1212, Freeman-Layardu, Sarajevo, 15. novembar 1878, no. 71; FO 195/1212, Freeman Layardu, Sarajevo, 18. novembar 1878, no. 72.

Za održavanje teze o Holmesovoj percepciji da pravoslavni stanovnici Bosne i Hercegovine nemaju srpski identitet, može poslužiti i nominiranje jezika domaćeg stanovništva; i kada se sigurno radi o pravoslavicima, taj jezik nominira se kao slavenski, a nikada ne kao srpski. Dobar primjer je Holmesova depeša iz marta 1873. godine, u kojoj izvještava o problemima domaćeg pravoslavnog stanovništva s grčkim mitropolitom, koji ne razumije domaći slavenski jezik.¹³⁷ U pogledu korištenja naziva *Turčin* za domaće bosanskohercegovačko stanovništvo, treba razdvojiti njegovu upotrebu za označavanje vjerskog i etničkog/nacionalnog identiteta. U prvom slučaju, naziv *Turčin* često je u upotrebi i skoro se u istom omjeru koristi kao i naziv *musliman* (u različitim već apsolviranim varijantama). Iz analize konkretnih mjesta, kao i konteksta u kojem se ovi pojmovi koriste, može se izvući zaključak da su pojmovi *musliman* i *Turčin* sinonimi kada se upotrebljavaju za domaće bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo. Holmes 1860. godine pominje kako je stigla vijest da su u Gradiškoj ubijena dva hrišćanina od strane "*Turaka*", ali da su osmanske vlasti demantirale te navode,¹³⁸ prenoseći mišljenje Dževdet-efendije, 1865. godine Holmes ističe da hrišćani u okolini Tuzle preferiraju da ostanu zakupnici *turskih aga*,¹³⁹ dodajući kako su *bosanski turci i hrišćani* iste rase.¹⁴⁰ Ako prihvatimo da pojam *rasa* u 19. stoljeću označava etniju, onda je jasno da u ovom i drugim slučajevima Holmes i ostali Britanci iz konzulata, naziv *Turčin* koriste

¹³⁷FO 195/1031, Holmes-Elliottu, 28. mart 1873, no. 14.

¹³⁸FO 195/625, Holmes-Bulweru, 10. avgust 1860, no. 42.

¹³⁹"When Djevdet Effendy urged *the Christians* in the neighborhood of Touzla to purchase land and become independent proprietors on the most advantageous terms, most of them refused, preferring to remain as therefore the tenants of *Turkish Agas*, to whom they absolutely furnished the money to purchase the land in question ..."FO 195/805, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. juni 1865, no. 17.

¹⁴⁰"In fact, *Bosnian Turks and Christians* are the same race." *Ibidem*.

kao vjersku nominaciju za bosanskohercegovačke muslimane.¹⁴¹ Nešto ranije Holmes bosanskohercegovačko hrišćansko stanovništvo naziva *hrišćanima*, a muslimansko *turcima*.¹⁴² U depešama i izvještajima ovog konzula nailazimo na paralelno korištenje naziva *musliman* i *turčin* za iste osobe. To je slučaj kada Holmes rasvjetljava slučaj sumnje da su Mujo Alić i još jedan musliman odgovorni za ubistvo jednog hrišćanina, kao i u slučaju ideje o iseljavanju hrišćanskih trgovaca iz Gradiške u Austriju 1873. godine.¹⁴³ U depeši (od 3. jula) ovaj konzul koristi nazive *muslimani* i *turci* za istu grupu stanovništva.¹⁴⁴

¹⁴¹U slučaju smrti izvjesnog Ilije Bečića iz Brčkog, Holmes koristi termine *hrišćani* i *turci*, a iz konteksta je jasno da se radi o stanovnicima Brčkog. *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no. 19.

¹⁴² "I have received your despatch no. 3 of the 29. April contenting the collection of Reports sent to Constantinople from Belgrade regarding alleged acts of violence on the count (?) of *the Turks* towards *the Christians* in Bosnia ..." *FO 195/805*, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 23. maj 1865, no. ? (ne vidi se broj dokumenta). Isti je slučaj i u izvještaju od 19. juna. "this, at any rate, shows what the Government desires and that is not true at present to say that *Christian evidence* against *Turks* is worth nothing." "Mouheddin Pasha, the Caimakam of Touzla, ... was disliked by all who had anything to do with him both *Turks* and *Christians* ..." *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no. 19.

¹⁴³"... I heard from him what he declares to be the true version of the affair. Elia Betzik (vj. Ilija Bečić), a notorious drunkard called one evening, in his habitual state of intoxication, at a tavern, where Mouia Alik (Mujo Alić) and another *mussulman* were drinking. After some time a quarrel arose and one of the *mussulmans* threw a raki bottle at Elia Betzik, who shortly afterwards left the place, *the two Turks* remaining there." *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no. 19.

¹⁴⁴ "For a long time past the relations of *the Christian merchants* of the North of Bosnia in general, and better class of *Mussulmans* have been of a most unsatisfactory nature. These merchants are ... and their own conduct has also doubtless tended to exasperate the ill will of *the Turks* towards them". *FO 195/1031*, Holmes-Elliotu, 3. juli 1873, no. 21.

Korištenje naziva *Turčin* u etničkom smislu susreće se samo u slučajevima označavanja osmanskih zvaničnika iz Bosne i Hercegovine koji nisu bili Slaveni, odnosno prilikom označavanja nosilaca vlasti osmanske države.¹⁴⁵

Takav je slučaj, naprimjer, kada Holmes demantira istinitost navoda o “muslimanskom zaokruživanju” hrišćana u Bosni muslimanskim prognanicima iz Srbije i Čerkezima.¹⁴⁶ Kao što je ispred već zaključeno za Holmesa i ostale britanske konzularne predstavnike, muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine jeste slavensko stanovništvo.

¹⁴⁵Osmanska vlada se naziva i “turska vlada”. “*The Turkish Government cannot do better then keep him at the head of the administration here for many years ...*” *FO 195/805*, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 23. maj 1865, no. ? (ne vidi se broj dokumenta). Za korištenja naziva *Turčin* za osmanske zvaničnike vidi *FO 195/1031*, Holmes-Elliotu, 18. april 1873, no. 18, a iste godine susreće se sintagma “*the Turkish local authorities*”. *FO 195/1031*, Holmes-Elliotu, 18. april 1873, no. 18; Slično je i u depeši od 3. jula 1873. *FO 195/1031*, Holmes-Elliotu, 3. juli 1873, no. 21.

¹⁴⁶“It had been pointed out to them that *the Turkish emigrants* from Servia had been places along the Save, and that it was the intention of *the Turks* to complete a cordon along the whole of the frontier of Bosnia by the introduction of 200000 Circassians with a view to enclose the Christian inhabitants in the interior of the province and prevent access to Austria or Servia”. *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. juni 1865, no. 17.

Slika identiteta stanovništva Bosne kod Miss Mackenzie: Slaveni: Bošnjaci i Srbi islamske i hrišćanske vjere

2. 1. Pravoslavni hrišćani Slaveni (Srbi)

U prvom izdanju putopisa *Travels in the Slavonic provinces*, za koji sam prihvatio mišljenje Omera Hadžiselimovića da je u njemu sliku kreirala Miss Mackenzie, razmatra se primarno prostor Novopazarskog sanžaka, u kojem su identiteti pravoslavnog stanovništva bili unekoliko drugačiji nego u ostalim krajevima Bosanskog ejaleta ili Bosne i Hercegovine. Osim toga, i drugačije su primarno poredani. Tu je, zbog drugačijeg političkog i društvenog razvoja, domaće pravoslavno stanovništvo bilo mnogo više vezano za Srbiju nego u ostalim dijelovima zemlje. I drugdje postojeća institucionalna povezanost s pravoslavnim narodom u Kneževini Srbiji u okvirima Srpske pravoslavne crkve, pa čak i u vremenu dominacije grčke crkve na razini velikodostojnika, u Novopazarskom je sandžaku umnogome ojačana osjećajem kontinuiranog višegeneracijskog življenja na centralnim prostorima nestale srednjovjekovne države. Na postojanje "njihove srpske" države pravoslavno stanovništvo tih krajeva stalno su podsjećali stari ruševni gradovi i crkve,¹⁴⁷ kao

¹⁴⁷ Onovremeni zainteresirani čitalac analiziranog putopisa mogao je vidjeti blizak emocionalni odnos hrišćana prema srednjovjekovnoj zaostavštini i nezaintereiranost muslimana prema njoj. "... nor about the old castle, for the Mahommedans were of course oblivious of all local curiosities, and especially of Christian ruins." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257. Vidi i strane 285-86.

simboli nekadašnje moći koja je dokinuta osmanskim osvajanjima.

Vežanost pravoslavaca sa srednjovjekovnom srpskom državnom tradicijom u putopisu Miss Mackenzie je vidljiva kako kroz ispoljavane emocije njenih pravoslavnih sagovornika tako i kroz njene opservacije i stavove. Mjesta ispoljavanja te povezanosti bili su Nemanjići, nemanjićka srpska država, te stvarni ili imaginarni srpki junaci tog vremena, a posebno oni vezani za Kosovski boj iz 1839. godine; kroz njihovo se junaštvo i spremnost da biraju svetu smrt, a ne život pod inovjernim vladarom, ogledala viševrsna suprotnost pravoslavnih hrišćana Srba i njihovih osvajača, vladajućih muslimanskih azijskih Turaka; ti junaci su "car" Lazar Hrebeljanović, Miloš Obilić i Marko Kraljević. Kako je isticala Mackenzie, u popularnoj epskoj pjesmi kontrastno se postavlja dobra vladavina domaćeg čovjeka u odnosu na tiraniju stranih gospodara. Uz to, centar te pravedne države bilo je upravo tu, kod njih.¹⁴⁸ Čuvari te tradicije i graditelji

¹⁴⁸"A heap of stones on the bank of the Rashka is called by the country people the house of Relia, and belonged to that hero in the winged helmet who appears in every gallery of Serbian worthies. Winged Relia is sung as the bond-brother of Marco, and one of the paladins of Lāzar; like Milosh Obilic, he was of unknown parentage, and was rejected by a haughty damsel as a foundling picked up in the streets of Novi Bazaar. There is a certain popular song which seems to have been composed in order to contrast the merciful rule of the native sovereigns with the tyranny of foreign lords, and in it Relia is intrusted with the punishment of the Czarine's own brothers, because they kept back the pay of the Czar's workmen. But in this song, which is very old, Relia lives, not at Novi, or New Bazaar, but at Stari, or Old Bazaar, the ruins of which were afterwards pointed out to us. This Old Bazaar would appear to have been no other than the capital of the so-called 'kingdom of Rascia,' one of the zupanias most frequently spoken of in Serbian annals, and by some supposed to have included the greater part of the country now known as

vezanosti za Srbiju bili su pravoslavni sveštenici, koji nisu imali dileme oko svog srpsko-pravoslavnog identiteta.¹⁴⁹ Taj stav je toliko snažan da ni Miss Mackenzie nema dilemu u vezi s njihovim primarnim identitom.¹⁵⁰ Kako piše Miss Mackenzie, riječ *Srbija* otvara hrišćanska srca između Prizrena i Novog Pazara; to je, zanimljivo je uočiti, njeno zaokruživanje tadašnjeg bosanskog prostora, na kojem su domaći pravoslavci vezani za Srbiju i kod kojih je izgrađen srpski identitet.¹⁵¹

Ovaj široki okvir u kojem su se izgrađivali identiteti pravoslavnog stanovništva u krajevima koje je obišla i istraživala Miss Mackenzie, u velikoj mjeri je odredio kreiranu sliku identiteta pravoslavnog stanovništva Novopazarskog sandžaka. Vidljiva viševrsna bliskost tog stanovništva s obje strane osmansko-srpske granice, kao i više puta iskazivana pripadnost hrišćanskih sagovornika Miss Mackenzie srpskom narodu, utjecali su i na njenu sliku etno-nacionalnog identiteta pravoslavaca. U krajnjoj liniji, analizirani putopis pokazuje sliku stremljenja te populacije u pogledu njene političke težnje: oni su Srbi s blagonaklonim stavom prema

Old Serbia."G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 278-79.

¹⁴⁹"The sight of the cross called forth the priest's enthusiasm at the humility of the Némanjic sovereigns, who dismounted thus far from the church door; the sight of the beacons elicited a cry of reprobation on the profaners of Némania's shrine." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 273.

¹⁵⁰"Two Serb priests had joined our party, and one of them, an outspoken intelligent person, offered to show us the church." *Ibidem*. Vidi i strane 285-86.

¹⁵¹"So you have been in Serbia?" —meaning the principality. The word 'Serbia' is the Open Sesame of hearts between Prizren and Novi Bazaar." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 271.

Srbiji i (prikrivenom) željom za političkim promjenama koje bi tu populaciju smjestile u državne granice Kneževine.¹⁵² U ovom slučaju, percipirane slike identiteta, nastale na osnovu prenesenog samopercipiranja novopazarskih hrišćana i slike etno-nacionalnog identiteta te grupe stanovništva koju Miss Mackenzie stvara vlastitim mišljenjima, u krupnim se potezima ne razlikuju; pa ipak, Miss Mackenzie u prvi plan stavlja vjerski identitet stanovništva, što nije uvijek slučaj s njenim sagovornicima. Dva su moguća razloga za nešto drugačiju sliku “u nijansama” identiteta (pravoslavnog) hrišćanskog stanovništva.

Prvi je utjecaj dominantnog diskursa iz matične zemlje, koji ju je i nagnao da proputuje balkanskim prostorima naseljenim hrišćanskim stanovništvom pod osmanskom vlašću; po tom (dis)kursu stanovništvo osmanskih provincija u Evropi dijeli se na pripadnike hrišćanstva i pripadnike islama. Drugi razlog je njeno prostorno šire posmatranje hrišćanskog stanovništva u odnosu na njene sagovornike, i hrišćane i muslimane. Pominjući identitet hrišćanskog stanovništva, njeni sagovornici su se referirali na uži prostor Novopazarskog sandžaka, dok je Miss Mackenzie češće podrazumijevala Bosanski ejalet ili Bosnu u cjelini.

Zbog toga je, za Miss Mackenzie, osnovni identitet tog pravoslavnog stanovništva bio određen pripadanjem hrišćanstvu, pa se ta grupa stanovništva u identitetskom smislu najčešće označava nazivom *hrišćani*.

¹⁵²Usmjerenost pravoslavnog hrišćanskog stanovništva prema Srbiji vidljiva je iz više primjera. “At the further end of this school we perceived a row of holy pictures with lighted lamps hanging before them, and we were told that the room was also used for a church. ... we looked over the books, which were all from Belgrade.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 271.

Taj naziv se vrlo često upotrebljavao u paru s nekolicinom nominacija koje se se koristile za označavanje muslimanskog stanovništva Novopazarskog sandžaka.

Hrišćanski pravoslavni stanovnici su hrišćani kada su sa druge strane Bošnjaci, muslimani, slavenski muslimani, muhamedanci, turci. Takav je slučaj unutar autoričnih opservacija, a ponekada i unutar prenošenih razgovora s njenim sagovornicima. Čitalac putopisa u Velikoj Britaniji i drugdje, mogao je saznati da *hrišćani* u Bosni žive s *Bošnjacima (muslimanima)*, i da čine dvije trećine ukupne populacije;¹⁵³ da su stanovnici Banske isključivo slavenski muslimani, a stanovnici okolnih sela *hrišćani*¹⁵⁴; o bosanskim

¹⁵³“He answered, ‘We all know that quite well. They have also plenty of cannon; and, as I heard, not less than 300,000 men.’ ‘And how many fighting men do you think there are in Bosnia?’ He answered, ‘They say 50,000; but they could never bring that number into the field.’ The immense disproportion between this number and that in the principality of Serbia, which has not a much larger population, is accounted for by remembering that in Bosnia *the Christians*, who form over two-thirds of the population, are not counted as fighting men. Being *a Bosniac*, he spoke on this subject quite dispassionately, ...” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 263; Dobar je primjer i kada Miss Mackenzie pominje uglednog Bošnjaka i hrišćanskog kodžabašu. “He then began to talk at a great rate in Slavonic, and called to his counsels, *not* the master of the house, a dignified Bosniac, but the Christian kodgia bashi and pope, both of whom he introduced to us in a perfectly conventional style.” *Ibidem*, 303.

¹⁵⁴ “While the inhabitants of all the neighbouring villages are *Christians*, those of Banska are exclusively *Slavonic Mussulmans*: may be the descendants of her ancient garrison, if, like some others, it apostatised to avoid laying down arms.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 259.

muslimanskim i hrišćanskim selima¹⁵⁵, kao i to da su stanovnici tog prostora *muhamedanci* i *hrišćani*¹⁵⁶; da su u Novom Pazaru, kao dio opće organizacije grada, odvojeni muslimanski i hrišćanski dijelovi tog mjesta;¹⁵⁷ da granica brda odvaja hrišćane “orijentalne crkve” od albanskih rimokatolika i muslimana Bošnjaka.¹⁵⁸

Naziv *hrišćani* susrećemo i kada Miss Mackenzie želi uputiti na tu grupu stanovništva bez direktne veze s muslimanima.¹⁵⁹ To je slučaj i kada ona povezuje domaće hrišćane s hrišćanima

¹⁵⁵ “Near the head of the glen a few roofs peep up from a *Bosnian Mussulman village*. There are *Christian villages* among the hills, but none in sight from any point of our way.” *Ibidem*, 303.

¹⁵⁶ “It appears that they had inquired of our dragoman if we were really Mahommedans, as the aga had told them, and when they heard we were Christians they rejoiced greatly, for 'was it not a fine thing to see Christian women received with honours and lodged in the aga's house?'” *Ibidem*, 299-300.

¹⁵⁷ “On rejoining the vanguard we found that it was leading us, not up the hill to *the large houses of the Mussulmans*, but down a narrow street to the marshy land near the river, *i.e.*, to *the Christian quarter*.” *Ibidem*, 267. Korištenje “para” muhamedanac-hrišćanin vidi i na stranici 254.

¹⁵⁸G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 7.

¹⁵⁹Kao primjer vidi sljedeći citat. “The church is very small, with windows like gun-holes. It was built at least as early as the eleventh century, but was restored in 1728; owing probably to its unostentatious exterior and its situation without the town, *the Christians* have been allowed to retain it in use.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 285-6. Vidi i strane 289-90.

općenito,¹⁶⁰ ili kada, nimalo obazrivo, ružnim riječima opisuje domaće hrišćanke,¹⁶¹ ili, pak, pominje hrišćanske kuće.¹⁶²

Iako se kod Miss Mackenzie može uočiti autorska tendencija da često ne naglašava srpski identitet kod domaćeg hrišćanskog stanovništva Novopazarskog prostora, u putopisu susrećemo primjere nominiranja tog stanovništva imenom *Srbi*. Nominacijom *Srbin* ona označava izvjesnog domaćeg hrišćanina Jovu,¹⁶³ a taj naziv susrećemo i kada Miss Mackenzie prenosi dijelove svojih razgovora s domaćim ljudima i osmanskim činovnicima. Hrišćansko stanovništvo između Banske i Novog Pazara jedan čauš zove srpskim, a Miss Mackenzie im ističe vjerski identitet kao primarni.¹⁶⁴

¹⁶⁰ "Such *other Christians* as were now presented to us, also opened out with friendly confidence, and one after another at convenient opportunities would whisper ..." *Ibidem*, 271.

¹⁶¹ "On coming outside the gate to mount our horses, we saw the representatives of "our *rayah*," in the shape of three or four supremely ugly women, clad in shirts and aprons and adorned with silver coins." *Ibidem*, 299.

¹⁶² "How many *Christian houses*?" *Ibidem*, 271.

¹⁶³ "The Serb (Jovo, primjedba E.R) looked up suddenly, and the *uzbashi* said to him, ..." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 4.

¹⁶⁴ "Our *chaoush* ... denied that there were any Albanians to be found in the neighbourhood, and said that from *Banska to Novi Bazaar* all the *villages* were *Christian*, or, as he called them, 'Serb'. He ... remembering that in *Bosnia* the *Christians*, who form over two-thirds of the population, are not counted as fighting men." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 263. Kada hoće da jasno istakne razliku između srbijanskog i pravoslavnog hrišćanskog stanovništva novopazarskog dijela Bosne, Miss Mackenzie pravoslavne Srbe iz Kneževine naziva *Srbijancima*. "At our request the *kaïmakam* of *Novi Bazaar* sent to the Serb *capitan* at *Rashka* to ask if some one would come over and speak with us. Forthwith, two Serbians rode across the border; not military men, for that might have excited suspicion, but quiet 'house-fathers,' members of the

Susreće se i primjer u kojem nije najjasnije da li ona sa *srpski hrišćani*, kada ističe njihovu gostoprimljivost i ljubaznost prema njenoj ekspediciji, misli na hrišćane u Kneževini Srbiji ili na one u Novopazarskom sandžaku; ili, pak, na obje grupe.¹⁶⁵ Također, postoji i primjer u kojem Miss Mackenzie domaće pravoslavno stanovništvo naziva hrišćanskim Srbima,¹⁶⁶ a iz konkretnog konteksta je teško zaključiti da li ih zove Srbima zato što oni kao pravoslavni hrišćani pripadaju srpskoj crkvi ili zato što, pored hrišćana u tom vremenu, na tom prostoru žive i drugi Srbi islamske vjere. Međutim, analizirajući cjelinu pristupa Miss Mackenzie, teško da je održiva ova druga pomenuta mogućnost. Savremene domaće muslimane Miss Mackenzie nigdje ne zove Srbima, već se tek na nekoliko mjesta može pretpostaviti da su oni porijeklom

national guard.”*Ibidem*, 280-81. Čedomilj Mijatović “two Serbians” prevodi sa “dva Srbina” Mackenzie, G. Muir/Irby, A. P, *Putovanje po slavenskim zemljama Turske*, 237. Ili ih zove dunavskim Srbijancima. “We asked if they heard anything about the *Danubian Serbians* arming lately.”*Ibidem*, 290-91.

¹⁶⁵“The dragoman then told us that the zaptiés were sitting in a room just below our own; the man was in agonies lest they should hear us talking with him. Immediately we too whispered, assured the poor fellow that the obnoxious guards remained in his house contrary to our express desire, and that our inquiries proceeded from the sympathy we felt for *the Serbian Christians*, who through all our journey had treated us with hospitality and kindness ...”*Ibidem*, 284.

¹⁶⁶“We should much have liked to find out some connections of our friends made in Bosnia the previous year, but we dreaded to remain longer in so unhealthy a spot. Then, too, we had no personal introductions, and under the circumstances it would have been difficult to adjust amicable relations with the Beys, considering our intercourse with their adversaries on either side—with the Turkish authorities and the *Christian Serbs*.”*Ibidem*, 284.

Srbi.¹⁶⁷ Iz vizure Miss Mackenzie, savremeno muslimansko stanovništvo ima bošnjačko-muslimanski identitet. Iako se kod Miss Mackenzie za bosanskohercegovačke hrišćane često ne naglašava da su slavenske rase, vjerovatno jer to nije ni bila dilema u evropskom javnom prostoru, ovakvu odrednicu susrećemo na mjestima kada ona želi pokazati povezanost i etničku bliskost muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. Tada ona izričito navodi da su i jedni i drugi slavenske rase, i da obje zajedno karakterizira humanost, ljubaznost u porodici, posebno prema djeci, te gostoljubivost.¹⁶⁸ Čak i kada se slavenskim muslimanima i hrišćanima pripisuju elementi posebne nacionalnosti, Miss Mackenzie stvara sliku da su oni jedan (slavenski) narod.¹⁶⁹

2. 2. Bošnjaci muslimani

Slika identiteta muslimanskog stanovništva Novopazarskog sandžaka, kreirana od strane Miss Mackenzie, nije bitno drugačija od slike koju su o istom stanovništvu u cjelini Bosne kreirali konzul Holmes i ostali britanski konzularni predstavnici na službi u Sarajevu i Mostaru, u periodu od 1857. do 1878. godine. Gledano kroz prizmu propitivanja ove osnovne podteme knjige – kakav je identitet stanovništva cijele Bosne u odnosu na Srbe i Turke – Miss Mackenzie je

¹⁶⁷“... among those renegade Serbian nobles—the Bosniac Mussulmans”. *Ibidem*, 123.

¹⁶⁸G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 2 .

¹⁶⁹“Yes, ’we answered, ’we have heard that before; and also that they (Srbi, primjedba E.R) and the Bosniacs are one people.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 4.

iscrtala sliku koja jasno pokazuje da muslimanski stanovnici ovog rubnog područja Bosanskog ejaleta/vilajeta nisu ni Turci ni Srbi (ni Albanci). Oni su Bošnjaci, Slaveni i muslimani, te se ove nominacije nekada upotrebljavaju neovisno jedna od druge, a nekada skupa; nekada se vjerska pripadnost muslimana i pripadnost islamskoj državi označavaju sa *turčin*, ali se pomenuti nazivi nikada međusobno ne isključuju.

Gledano u cjelini, Miss Mackenzie nije kreirala monoperspektivnu negativnu sliku o bosanskim muslimanima, već je ona satkana od različitih nijansi crne i bijele boje; te boje se mijenjaju, miješaju i prelijevaju, pa cjelovita slika mjestimično obuhvata raspon od isključivo pozitivne do isključivo negativne. Ako bi se u prvi plan stavilo lično iskustvo Miss Mackenzie i njenih saputnika s muslimanima i odnos muslimana prema njima, slika izgleda veoma pozitivno. U prvom izdanju putopisa *Travels in the Slavonic provinces* susrećemo pozitivne opće ocjene muslimanske gostoljubivosti, a i konkretni primjeri uglavnom argumentiraju taj načelni stav. Miss Mackenzie će reći da se, putujući velikim dijelom Bosne, ne može požaliti na muslimane koji su prema njenoj ekspediciji pokazivali gostoprimitstvo i ljubaznost “starog plemstva”.¹⁷⁰ Takav utisak britanski putnici i njihova pratnja stiču već u prvom kontaktu s bosanskom granicom,¹⁷¹ a ostali konkretni primjeri samo su

¹⁷⁰“For ourselves, having travelled throughout the greater part of Bosnia, we have not to complain of the Mussulmans, who generally infused into such civilities as they rendered us a frankness and courtesy which savoured of the old noble.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 256.

¹⁷¹ “The first thing we saw on approaching the Bosnian frontier was a troop of horsemen, richly dressed and armed; and soon we discerned that these included not only the mudir, but also the cadı and the whole medjliss. They were magnificent-looking fellows, and their welcome was full of hospitality. ...They insisted that, if we would not pass the night at

snažnije argumentirali njen izrečeni opći stav. Jedan od tih primjera je ljubaznost čauša iz Banjske.¹⁷²

Za Miss Mackenzie domaći bosanski muslimani su, bez ikakve dileme, starosjedilački *Slaveni*, i to “odmetnički potomci” slavenske aristokratije, čiji su pripadnici u velikoj većini prešli na islam do kraja 15. stoljeća.¹⁷³ Opisujući kadiju domaće narodnosti, autorica ističe da bosanski muslimani, Bošnjaci, nasljednici srednjovjekovni vitezova, imaju “evropske crte”.¹⁷⁴ Ona, također podcrtava da domaći muslimani i hrišćani

Mitrovic, we should at least halt there, and take some refreshment; and for this purpose conducted us, not to a Christian's humble dwelling, but to the best Mussulman house in the place, and there sat in state with us and drank coffee.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 256.

¹⁷² “The officer himself received us with great hospitality, and presented to us with his own hand a large round cake (Slāv, *kolatch*), which he evidently thought a great dainty.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257.

¹⁷³ “... the Mussulmans in Arnaoutluk being Albanian immigrants, while the Mussulmans in Bosnia are the renegade descendants of a native Slavonic aristocracy. In Bosnia the Mahommedan has not only more *prestige* than in Arnaoutluk, but his tenure of the land is far older; for the greater part of the Bosnian nobility became Mussulmans towards the end of the fifteenth century...” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 254. I na drugim mjestima Miss Mackenzie podsjeća svog čitaoca da su muslimani Bošnjaci “slavenske rase”. “Among the Slavonic race, both Mussulman and Christian ...” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 2.

¹⁷⁴ “He was a tall, fair man, with European features, and gave one an idea of the knights his forefathers, when they first put on the turban.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257.

pripadaju istoj slavenskoj rasi,¹⁷⁵ a muslimane na nekoliko mjesta određuje sa *slavenski muslimani*.¹⁷⁶

Time je Miss Mackenzie pomogla pozitivnoj percepciji bosanskohercegovačkih muslimana u britanskoj javnosti kao Slavena Evropljana. To je u jeku Istočne krize 1875-78, kako je već rečeno, otupljivalo oštricu zahtjeva antiturskog fronta za progonom Turaka iz Evrope. Zahtjev se kretao od selektivnog - progona osmanske direktne vlasti i osmanskih zvaničnika – do neselektivnog zahtjeva za progon svih Turaka, pri čemu u toj varijanti zahtjeva nije bilo jasno rečeno ko se sve pod Turcima podrazumijeva. Uz sve navedno, razumijevanje starosjedilačkog a ne doseljeničkog karaktera bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva u britanskom je društvu, u kome se izgrađivao stav da politika mora biti vođena u skladu s onim što je ispravno i pravedno, otežavalo opće prihvatanje zahtjeva za progonom svih “Turaka”, jer u slučaju bosanskohercegovačkih muslimana to ne bi bio progon azijskih Turaka tamo odakle su došli, već progon starog evropskog stanovništva.

Kada Miss Mackenzie ne govori direktno o vjerskom identitetu bosanskog muslimanskog stanovništva,¹⁷⁷ ona ovu grupu stanovništva često veže za Bosnu i bošnjaštvo. To

¹⁷⁵G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 4.

¹⁷⁶Kao primjer navodim slučaj u kojem Miss Mackenzie ističe kako su stanovnici Banske isključivo *slavenski muslimani*, “možda potomci starog garnizona”. “While the inhabitants of all the neighbouring villages are Christians, those of Banska are exclusively Slavonic Mussulmans: may be the descendants of her ancient garrison, if, like some others, it apostatised to avoid laying down arms.”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 259.

¹⁷⁷Miss Mackenzie pod nazivom “Bosna” najčešće podrazumijeva Bosnu i Hercegovinu.

ponekada vjerovatno čini da bi muslimansko stanovništvo ove osmanske provincije razdvojila od etničkih Turaka ili osmanskih zvaničnika, ili, pak, od Albanaca. Međutim, to nije dominirajući kriterij za vezivanje muslimana uz Bosnu i bošnjaštvo. Analiza cjeline rukopisa pokazuje da su u njoj percepciji domaći muslimani, u identitetskom smislu, vezani za svoju zemlju Bosnu. Za jednu vojnu jedinicu ona u više navrata koristi naziv *bošnjačka garda*¹⁷⁸; na konkretnim mjestima pripadnike domaće muslimanske zajednice naziva Bošnjacima, kada govori samo o njima,¹⁷⁹ ali i u istom kontekstu kada muslimansko stanovništvo Bosne zove

¹⁷⁸“The rest of this day's journey proved unexpectedly interesting, partly because the chaoush of the *Bosniac guard* turned out a great talker and knew something of the local traditions.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 288; “However the military kaïmakam repeated ‘that with a *Bosniac guard* nothing was to be feared; those wretched Arnaouts were altogether barbarous, but *Bosniacs* could be depended on.’ At this point the matter was deferred for further reflection.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 283; “The Bosniac guards called our attention to one hill in particular, and said that in its glens lay ten villages which had never obeyed the Sultan nor paid tribute till some ten years ago.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 289. Čedomilj Mijatović “The Bosniac guard” prevodi sa Bosanska a ne bošnjačka straža, Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P., *Putovanje po slavenskim zemljama Turske*, 244.

¹⁷⁹“As to the road from Novi Bazaar to Ipek, it certainly passed over the mountains, but the *inhabitants were Bosniacs*, and konacs could be secured. He also recommended us to go by Roshāi, a station on the frontier between Bosnia and Arnaoutluk, ...” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 282. Bosanske muslimane naziva Bošnjacima i na stranici 123. “... the Bosniac Mussulmans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 123. Obrati pažnju i na slijedeći primjer “... so there we stuck fast, while the unconscious dignitaries rode out of sight, and the *wondering Bosniacs* pressed one upon another.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 266.

Bošnjacima a hrišćansko hrišćanima¹⁸⁰; čvrsto razdvaja Bošnjake i Albance, i onda kad su vezani vjerom,¹⁸¹ ili kada opisuje njihov odnos prema sultanovim predstavnicima,¹⁸² kao i u drugim primjerima kada nailazimo na pominjanje ove dvije grupe stanovništva ili pojedinačne pripadnike tih grupa.¹⁸³

¹⁸⁰ Sljedeći već korišteni citat je ilustrativan. "He answered, 'They say 50,000; but they could never bring that number into the field.' The immense disproportion between this number and that in the principality of Serbia, which has not a much larger population, is accounted for by remembering that in Bosnia *the Christians*, who form over two-thirds of the population, are not counted as fighting men. *Being a Bosniac*, he spoke on this subject quite dispassionately, having probably made up his mind that, whatever the chances of a second battle of Kóssovo, he, like his forefathers, would make his terms with the victor." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 263. Isto pokazuje i slijedeći navodi: "At the entrance of the meadow, two well-mounted Bosniacs with their attendants were drawn up to await us." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 291. Vidi i G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 2.

¹⁸¹"Were the robbers Bosniacs or Albanians' 'Mixed. The real boundary between Bosnia and Arnaoutluk is Roshāi, but you will find Albanians mixed with Bosniacs on this line as far as Senitza.' 'Are there any Christians hereabouts?' 'Yes; but few, very few.'" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 289-90.

¹⁸²"The sullenness of these Bosniacs was no good omen of the temper in which we should find the Arnaouts, who had an attack on the Sultan's representative on their consciences." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 300.

¹⁸³"After some conversation with the Bosniac, the Arnaout turned round again and ordered the dragoman to inform us that he and his men had burned Cetigne in Montenegro. ... The Bosniac also chimed in and remarked ..." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 11; "... those wretched Arnaouts were altogether barbarous, but *Bosniacs* could be depended on." At this point the matter was deferred for further

Susreće se i primjer kada Miss Mackenzie, u istoj rečenici, pri nominiranju vjerskih grupa katolike naziva *rimokatolicima*, pravoslavce *hrišćanima istočne crkve*, a muslimane *muslimanima Bošnjacima*.¹⁸⁴ Rjeđe se muslimani određuju i atributom *bosanski*, kao svojevrsnom nadopunom u poblížem određivanju. To se dešava kada općenito govori o bosanskim muslimanima,¹⁸⁵ kao i kada pominje nekog pripadnika njihove zajednice,¹⁸⁶ ili opisuje naselja koja ova grupa nastanjuje.¹⁸⁷ Susreće se istovremeno u istom slučaju (istoj rečenici ili pasusu teksta) nominiranje domaćeg muslimanskog stanovništva s *bosanski muslimani*, *Bošnjaci* i *muslimani*. Na stranici 284 *Putopisa* Miss Mackenzie opisuje jedan slučaj iz kojeg se vidi da je kavaz njenoj grupi donio poruku jednog *bosanskog muslimana*, da njena ekspedicija

reflection." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 283. Vidi i stranu 282.

¹⁸⁴ "The task was not perhaps an easy one, but, according to all accounts, it lay in the power of these commissioners to put an end to much of the lawlessness and brigandage which desolate those lands, by drawing their boundary line so as to divide the *Christian mountaineers* of the Oriental Church from the *Albanian Roman Catholics* and *Mussulman Bosniacs*." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 7.

¹⁸⁵ "We could not but marvel at this demeanour, as opposed to all we had formerly seen of Bosnian Mussulmans." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 300.

¹⁸⁶ "The Bosnian master of the house came forward, and said that he and his friends would take us to Ipek, maugre all the Arnaouts in the hills." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 304.

¹⁸⁷ "Near the head of the glen a few roofs peep up from a *Bosnian Mussulman village* G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 303.

mora pronaći *Bošnjake*, i da u brdima postoji samo jedna komunikacija s *domaćim muslimanima*.¹⁸⁸

Sama Miss Mackenzie jezik kojim govore domaći muslimani i hrišćani u pravilu naziva *slavenski*.¹⁸⁹ Iz njenih navoda i mišljenja uočava se koliko domaći ljudi, koji su obavljali službu u Osmanskoj državi, vole svoj jezik, za koji ona koristi nazive *slavenski* i *njihov vlastiti*. Kada bi Miss Mackenzie i njena pratnja u komunikaciji sa osmanskim zvaničnicima domaćeg porijekla progovorili *slavenskim jezikom*, "led se otapao" i razgovor je postajao srdačniji i iskreniji;¹⁹⁰ isto tako – kadija, Bošnjak iz Mitrovice, gnušao se turskog (ne i

¹⁸⁸ "Soon after they were gone our cavass came to us with a message from a *Bosnian Mussulman*. He had just come from the neighbourhood of Ipek, and could answer for it that at Roshia we should find *Bosniacs* willing and proud to take us into the Arnaout country. Whatever information we wanted he could give us, and would tell us to whom to apply for help. 'On no account,' he said, 'be persuaded not to go to Ipek; all the alarm about danger is a pretence of those beggarly Arnaouts.' This was the only communication we had with *native Mussulmans* at Novi Bazaar. G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces, Travels in the Slavonic provinces*, 284. Mijatović je "Bosanski muslimani" preveo s Bošnjaci Muslimani. Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P, *Putovanje po slavenskim zemljama Turske*, 239.

¹⁸⁹ "He then began to talk at a great rate *in Slavonic*, and called to his counsels, *not* the master of the house, a dignified Bosniac, but the Christian kodgia bashi and pope, both of whom he introduced to us in a perfectly conventional style." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces, Travels in the Slavonic provinces*, 303.

¹⁹⁰ "When to their salutation in Arabic we answered by a salutation *in Slavonic*, the ice was at once broken, and they talked away with real cordiality." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 255. Čedomilj Mijatović "Slavonic" prevodi sa srpski jezik. "Kadna njihov pozdrav na arapskom jeziku, mi odgovorismo *srpski*, odmah se led otopi pa se oni upustiše u razgovor s iskrenom usrdnošću, ..." Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P, *Putovanje po slavenskim zemljama Turske*, 218.

arapskog) i iskazivao veliku ljubav prema svom vlastitom jeziku.¹⁹¹

Za razliku od Miss Mackenzie, njeni sagovornici Bošnjaci svoj jezik nazivaju *bosanski* i vežu ga za svoj bošnjački identitet. Kad je čuo da Miss Mackenzie i njena pratnja govore njegov jezik, pomenuti mitrovački kadija Bošnjak s ushićenjem je uzviknuo: "Veliko mi je zadovoljstvo čuti kako govorite bosanski, ja sam Bošnjak".¹⁹² Zanimljivo je da je Miss Mackenzie njegovo samonominiranje Bošnjakom u putopisu prevela i na domaći jezik. ("Ja sam Bosniak").¹⁹³

Kada Miss Mackenzie prenosi dijelove razgovora s muslimanskim lokalnim sagovornicima, iz tih je razgovora jasno vidljiva njihova samopercepcija: oni su *Bošnjaci*, a naziv njihovog jezika je *bosanski*.¹⁹⁴ Tako jedan sagovornik Miss Mackenzie (čauš), hvaleći Bošnjake kao ratnike na konju, za sebe ponosno kaže da je *Bošnjak*, a iz prenesenih dijelova razgovora se vidi koliko velikom on doživljava razliku između

¹⁹¹ "He was a tall, fair man, with European features, and gave one an idea of the knights his forefathers, when they first put on the turban. He valued himself of his Arabic learning, but had a thorough abhorrence of Turkish and a strong love for *his own language*." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257.

¹⁹² "As we were tolerably well up in the conventional phrases exchanged in Serbian meetings he (kadija, Bošnjak iz Mitrovice) imagined that we knew more of his language than we really did, and exclaimed: 'It is a great pleasure to me to hear you speak Bosnian; I am a Bosniac (*Ja sam Bosniak*).'" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257.

¹⁹³ *Ibidem*.

¹⁹⁴ Ponovo vidi direktno kadijino nominiranje svog jezika sa *bosanski*. G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 257.

svoje etničke grupe i Albanaca.¹⁹⁵ I u nekim drugim prenesenim razgovorima, domaći muslimani stalno ukazuju na razliku između njih i Albanaca. To je slučaj u slučajevima opće naravi,¹⁹⁶ kao i na konkretnim mjestima, naprimjer, kada se Bošnjaci upoređuju s Albancima i Crnogorcima.¹⁹⁷

Zanimljivo je primijetiti da Miss Mackenzie naziv *Bošnjaci* koristi za imenovanje srednjovjekovnog bosanskog stanovništva paralelno s nazivom *Srbi*; to bi moglo uputiti na zaključak da

¹⁹⁵O tome svjedoči sljedeći poduži citat: "A new theme was then started by the menzilgee, who suddenly burst into a wild song, whooping exultingly such words as these: *'I am a Bosniac, I carry shining arms.'* We asked the chaoush, 'What kind of military service *do you Bosniacs* prefer, the Nizam or the Bashibazouks, *i.e.*, regular or irregular?' He answered, impetuously, 'Not the Nizam; we will. have nothing to do with Nizam; but the Bashibazouks are fine fellows, and have always good horses and fine clothes.' 'Has the Sultan yet raised Nizam in Bosnia?' 'No, nor can he; the Bosniacs will not give him Nizam.' 'How is that?' we asked; 'the Arnaouts furnish Nizam.' 'So they may, but the Bosniacs—no.' 'And which, then, do you consider the best heroes—Albanians or Bosniacs?' 'Listen,' he said. 'The Albanians are heroes with guns, whereas with guns the Bosniacs are worth nothing; but the Bosniacs are heroes on horseback—hu!—such as there are not in the whole world.'" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 290.

¹⁹⁶"The distant view of the Vassoëvic Mountains here suggested a change of subject, and we asked whether he or any of his people, had been fighting there last year. He said, 'No, but the Albanians were.'" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 290-91.

¹⁹⁷"'Heroes indeed!?' cried *the Bosniac*; 'but what is the *use* of being such heroes? Fight without food, without pay! Allah!' and taking the Arnaout by one hand, with the other he clapped his well-filled belt, and the worthy brethren-in-arms strode down the hill, doubtless exchanging vows that *they* would never fight for the Sultan on such meagre terms" (kao Crnogorci, primjedba E. R). G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 11.

je Bošnjak za nju manje regionalna, a mnogo više političko-etnička odrednica.¹⁹⁸

Za Bošnjake muslimane često koristi vjerske nominacije, nazivajući ih muslimanima, muhamedancima i turcima. Naziv *turci* je kod nje, kao i kod britanskog konzula Holmesa, isključivo vjerska odrednica. Kada prenosi riječi jednog svog sagovornika, koji govori o turskim vjernicima, ona čak svojim čitaocima pojašnjava da "turski" za Albance i Bošnjake, znači "muhamedanski" (muslimanski).¹⁹⁹

Sagovornici Miss Mackenzie ponekada u istoj rečenici bosanske muslimane nazivaju i muslimanima i turcima, ali u istom značenju pripadanja islamu. Takav je slučaj kada jedan hrišćanin, *rajetin*, kako ga u ovom konkretnom slučaju zove Miss Mackenzie, procjenjuje broj kuća u Novom Pazaru.²⁰⁰ Uvijek je jasno da domaći muslimani *Bošnjaci*, u etničkom smislu, nisu isto što i Turci. "Pravi Turci" su, kako sami jednom prilikom ističu i s čime se Miss Mackenzie slaže, "stranci u Bosni", "Osmanlije zlom sudbinom poslani u ove

¹⁹⁸"It was on 'fair St. Vitus's day,' June 15, 1389, that the Turkish and vassal hosts, led by the Ottoman Sultan Amurath, engaged the combined forces of the Serbs, Bosniacs, and Albanians, which were drawn up on the field of Kóssovo ..." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 184.

¹⁹⁹"No, all those present had been to school, but none of them could write or read.' 'Then what is it that you do learn there?' 'To say our prayers, Turkish prayers.' By *Turkish, the Albanian and Bosniac mean Mahommedan.*" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 240-41.

²⁰⁰"'To whom belong the houses on the hill?' 'All to Mussulmans.' 'How many may there be?' The rayahs looked at each other, and hesitated, as if talking treason, then said in a low voice, 'About 800, we believe. But the Turks themselves say 1,200 or even 1,400.'" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 272.

krajeve”, “nesretni Turci raščerečeni u slavenskim pokrajinama”;²⁰¹ u najkraćem, za njih Bosna ne znači naša zemlja.²⁰² Autorica prenosi osjećaje antipatije domaćih muslimana, vjerski “odmetnutog” srpskog plemstva, prema Turcima strancima.²⁰³ Opisujući doček ispred Novog Pazara, Miss Mackenzie oštro odvaja domaće muslimane od pravih Turaka Azijata, koji jedino govore turski.²⁰⁴

Naziv *Turci* ponekada se koristi i za cjelokupno muslimansko stanovništvo Osmanskog castva.²⁰⁵

²⁰¹ “...then we were apprised; but when we came down and found so many grave personages enthroned in the long grass, and surrounded by their attendants stooping under the boughs of the low fruit trees, we could scarcely suppress a smile. The dignitaries smiled too, and observed that like ourselves, they were strangers to Bosnia, and considered its climate and accommodation as things to be rather endured than enjoyed. On this we became quite grave, and assured them we prayed God that on the first convenient opportunity they all might be transferred to Asia. ‘Please God,’ responded they fervently, thus probably expressing the sentiment of every unlucky Turk quartered in the Slavonic provinces, and certainly that of their still more unlucky harems. The wife of a high-placed official once said to us, ‘Such Osmanlis as are sent to these parts are sent by their evil fate.’” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 281-82.

²⁰² “‘This is Bosnia: every one knows what that means, and that it does not mean *our* land.’ We most heartily agreed with her.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 282.

²⁰³ “Another strongly marked trait is his rooted antipathy to the Osmanli, an antipathy perpetuated to this day among those renegade Serbian nobles—the Bosniac Mussulmans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 123.

²⁰⁴ “The handsome soldier was military kaïmakam; the fat officer, a cavalry bimbashi; in their tail followed the medjliss of Novi Bazaar. Though heading *the native Mussulmans* in the ceremony of hospitable reception, the three superiors were *Asiatics*, and could speak nothing but *Turkish*, which our dragoman imperfectly understood.” (Mackenzie, 1877, 255-56.)

²⁰⁵ “This spot is marked by a large stone cross, strangely like some of the Celtic crosses, and also by three of the beacons erected last year by the

Kada piše o vjerskoj strukturi stanovništva, Miss Mackenzie koristi atribute *muslimanski* i *hrišćanski*,²⁰⁶ *muhamedanski* i *hrišćanski*, pri čemu je *muhamedanski* isto što i *muslimanski*,²⁰⁷ te *turski*.²⁰⁸

Kako na prostoru Novopazarskog sandžaka nije bilo katolika, ili ih autorica nije primijetila, pitanje percipiranje identiteta tog dijela stanovništva kod Miss Mackenzie je ostalo izvan dometa posebnog interesa.

Turks all along the frontier range of hills red about as their slave ...”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 273.

²⁰⁶ Analizirajući stambenu organizaciju Novog Pazara, Miss Mackenzie piše: “On rejoining the vanguard we found that it was leading us, not up the hill to *the large houses of the Mussulmans*, but down a narrow street to the marshy land near the river, *i.e.*, to *the Christian quarter*.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 267. Ona pominje bosanska muslimanska i hrišćanska sela. “Near the head of the glen a few roofs peep up from *a Bosnian Mussulman village*. There are *Christian villages* among the hills, but none in sight from any point of our way.” *Ibidem*, 303. Vidi *Ibidem*, 166-67, kao i druge sintagme izvedene iz naziva *musliman*. “... the zaptiés discovered a Mussulman's cabin, and prepared it for our reception in the following manner.” *Ibidem*, 288.

²⁰⁷ “The first stage was to be Tutin, *a Mahommedan village* in the mountains; thither we sent our luggage on peasants' horses” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 285; “It appears that they had inquired of our dragoman if we were really *Mahommedans*, as the aga had told them, and when they heard we were *Christians* they rejoiced greatly, for ‘was it not a fine thing to see *Christian women* received with honours and lodged in the aga's house?’” *Ibidem*, 299-300; “The first stage was to be Tutin, *a Mahommedan village* in the mountains; thither we sent our luggage on peasants' horses ...” *Ibidem*, 285.

²⁰⁸ Vidi ispred navedene primjere za korištenje naziva *Turci* u vjerskom smislu.

U slici Miss Mackenzie, nacrtanoj grubim potezima, muslimanski i hrišćanski stanovnici Bosne su slavenska braća istog porijekla.²⁰⁹

Muslimani su suštinski puno bliži (sličniji) bosanskim slavenskim hrišćanima nego "pravim Turcima (Osmanlijama), a pogotovu su bliži i povezaniji s bosanskohercegovačkim hrišćanima nego s muslimanima Albancima; stvari stoje tako i pored toga što i ona, u duhu svog vremena, vjerski identitet u izvjesnoj mjeri pretpotstavlja svim drugim identitetima. Polazna osnova za takvonjeno viđenje nalazila se u shvatanju da su i jedni i drugi iste slavenske narodnosti, a konkretno za prostore historijske Raške čitalac je mogao zaključiti da su, prije osmanskih osvajanja i islamizacije, stanovnici tog prostora bili Srbi. Ilustrativan i snažan primjer je prenošenje razgovora jednog juzbaše, domaćeg muslimana, i hrišćanina Jove, koji pokazuje prihvatanje domaćeg muslimana da je taj dio zemlje prije dolaska Osmanlija pripadao Srbiji, uz shvatanje da je vrijeme nakon osvajanja u drugi plan potislo narodnost, a u prvi postavilo vjerski identitet i državotvornost iz osmanske perspektive.²¹⁰ Istom duhu

²⁰⁹Upoređujući Srbe iz Kneževine s bosanskim muslimanima, Miss Mackenzie ističe: "*Their brethren of race, the Mussulman gentlemen of Bosnia, cultivate snowy linen and beautifully clean houses, ...*" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 179.

²¹⁰"Yes,' we answered, 'we have heard that before; and also that they (Serbs) and the Bosniacs are one people. It is true, is it not? for you all speak the same language; and if true, one must hope that some of these days you will cease biting and devouring each other'. The Serb looked up suddenly, and the uzbashi said to him, 'Eh, Iova, do you hear that? We and the Serbs are not to fight each other any more, because we are one people, and speak one tongue.' Then turning to us, he added, 'What you say is true; before these countries were taken by Sultan Murad, they all belonged to the Serbs. You will find many castles which were built to keep down. The country when it was first conquered; there is at Roshai a little ruined one,

pripada i drugi, dodatno selektirani primjer, u kojem Miss Irby informira (politički) zainteresiranog čitaoca da su bosanski muslimani prevjerenici koji izjavljuju da su se borili za vlastitu autonomiju protiv osmanskog sultana (pokret pod Husein-kapetanom Gradašćević, primjedba E. R.), kao što su se njihovi preci pod Lazarom na Kosovu borili protiv sultana Murata.²¹¹

U smislu slavenske narodnosti, Miss Mackenzie u više navrata naglašava da su domaći muslimani Slaveni²¹², a da je jezik domaćeg stanovništva (i muslimanskog) slavenski. Tim jezikom, preciznije i jasnije nego turskim, govori mudir domaćeg porijekla.²¹³ Pored toga, Miss Mackenzie prenosi i

which was put up at that time.”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, II, 4.

²¹¹“How many and divers travellers must have halted on this spot and been moved by this view! Here the contingent from Rascia and Bosnia, on their way to join the camp of Czar Lāzar, must have seen the spot that was to behold their fall. Here the Mussulmans of Bosnia—all renegades and traitors as they be—when marching to vindicate against the Sultan their claim to govern their own provinces, broke out into the gloomy chant—‘We march, brethren, to the plains of Kóssovo, where our forefathers lost their renown and their faith; there it may chance that we also may lose our renown and our faith—or that we shall maintain them, and return as victors to Bosnia.’”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 263-64.

²¹²“The heroes of this legend are *Slavonic Mussulmans*, and it originates in a region bordering on Montenegro; hence the remarks of our Bosnian chaoush naturally introduce it here.”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 295. Vidi i ranije navedene primjere o slavenskom identitetu domaćeg stanovništva.

²¹³“The day after our arrival the mudir came again to see us, and this time chose to talk Turkish, *falling into Slavonic when necessary to make his meaning clear*; probably he did not wish the people of the house to understand him, for he had much to say, nor did the deficiencies of our

Bošnjaci ili Srbi

dijelove razgovora s Bošnjacima, koji svoj jezik nazivaju bosanski.

dragoman in Turkish discourage him from a conversation of some hours.”
G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 307.

Evans i Miss Irby: Slika podijeljenog društva i ekstremnih razlika

3. 1. Antiturski front, ustaničko vrijeme i monoperspektivni izvori spoznaje

Kako je u uvodu već rečeno, Arthur Evans i Miss Irby bili su “etablirani” pripadnici antiturskog fronta u britanskom javnom prostoru u vrijeme Istočne krize 1875-78. godine, kada je tas na vagi odluke u britanskoj istočnoj politici mogao prevagnuti na jednu ili drugu stranu. Britanska vlada bila je pritisnuta dilemom promjene naslijeđene istočne politike, koja je polazila od teze da je očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva najbolja politika u Istočnom pitanju, što je trebalo obezbijediti dugotrajni mir i očuvanje već postignutih britanskih pozicija u svijetu. S druge strane, zahtjevi javnosti, potpomognuti i oblikovani od strane opozicionih liberala, tražili su promjenu i odmak od politike podrške Turcima, te i vođenje vanjske politike na principima moralnosti. U praksi je to značilo podršku balkanskim hrišćanskim narodima i njihovim nacionalnim pokretima u pokušajima emancipacije od strane osmanske (islamske) vlasti. Time bi se, u Istočnom pitanju, britanska politika približila politici percipiranog najljućeg suparnika na Istoku – Carske Rusije. I pored naklonosti prema hrišćanima pod vlašću Osmanskog carstva, takav mogući ishod nije mogao biti bezrezervno prihvaćen u Velikoj Britaniji, okovanoj imperijalističkim diskursom i vjerom u vlastitu civilizacijsku nadmoć nad ostatkom svijeta. U utakmici velikih igrača,

Osmansko carstvo bilo je brana ostvarivanju stvarne ili imaginarne želje Rusije za kontrolom Istoka i blokiranjem za Britance najpovoljnijeg puta ka njihovim indijskim posjedima. Teritorijalno osakaćeno i oslabljeno Osmansko carstvo postalo bi lak plijen Rusije i njenih starih težnji za kontrolom toplih mora (Crnog i Sredozemnog). Interesi londonskog finansijskog kluba, koji je uložio veliku količinu novca u Osmansku državu, bili su protiv radikalnih promjena u britanskoj istočnoj politici, ukoliko bi ta promjena olakšala nestanak ove azijsko-evropske države.²¹⁴ Moralo se dogoditi nešto izuzetno krupno što bi promijenilo britansku politiku, a britansku javnost (prije toga) okrenulo od primarno antiruskog u primarno antitursko raspoloženje.

Put za takvu promjenu počeo se graditi otvaranjem Istočne krize usljed ustanka pravoslavnog hrišćanskog seljaštva u

²¹⁴O britanskoj istočnoj politici vidi: Kenet Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*; Marvin Swartz, *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone*, Macmillan and St Antony's College, Oxford, 1985; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914*; George W. E. Russell, *The Right Honourable William Ewart Gladstone*, London, 1891; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*; E. D. Steele, *Palmerston's Foreign Policy and Foreign Secretaries 1855-1865*, u: *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War*, edited by Keith M. Wilson, Croom Helm, London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire, 1987; Paul Knaplund, *Gladstone's Foreign Policy*, Frank Cass & Co. LTD. London 1970; W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, University of London, The Athlone Press, 1956; Paul Adelman, *Gladstone, Disraeli i Later Victorian Politics*, III edition, Pearson Education Ltd, London, 1997; Richard Salter, *Peel, Gladstone and Disraeli, Documents and Debates*; Eugene C. Black, *British Politics in the Nineteenth Century*, Selected documents, New York, 1969. O britanskoj politici prema Bosni i Hercegovini vidi: Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*.

Bosni i Hercegovini u ljeto 1875. godine.²¹⁵ Od početka ustanka odande počinju stizati vijesti o nasilju ogromnih razmjera između sukobljenih strana: hrišćanskih ustanika na jednoj, te osmanske vlasti i domaćih muslimana na drugoj strani. Od tada se britanska javnost, prvo stidljivo pa sve otvorenije, stavlja na stranu balkanskih hrišćana i više vjeruje informatorima koji su je snabdijevali informacijama o turskom (muslimanskom) ugnjetavanju i “realnoj” mogućnosti da dođe do masovnog pokolja hrišćana u

²¹⁵Različite pristupe historiji bosanskohercegovačkog ustanka vidi u brojnoj domaćoj literaturi, starijoj i novijoj: Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875 – 1878*, Novinsko-izdavačka ustanova/Službeni list SRJ/Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996; Robert Donia, *Sarajevo. Biografija grada*, Institut za Istoriju, Sarajevo, 2006; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, Zavod za udžbenike, Beograd 2008; Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840-1914*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2015; *Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I-III, ANUBiH, Sarajevo, 1977; *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo, 1979; Andrija Nikić, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2002; E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*; E. Radušić, *Bosnian Horrors*; Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Udruženje “Centar za osmanističke studije”, Sarajevo 2016; Galib Šljivo, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878*, Tešanj, 2001; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Planjax, Tešanj, 2013; Branislav Teinović, *Srpski ustanak u Bosni*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2006; Bratislav Teinović, *Velike sile i ustanci u Bosni i Hercegovini tokom XIX vijeka*, (magistarski rad) Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2011; I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima; Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875 – 1878.)*, Zbornik radova, Dušan Musa (ur.), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški 2009.

balkanskim osmanskim provincijama. Prostor Bosanskog (i Hercegovačkog) vilajeta nije bio pošteđen takvog scenarija.²¹⁶

Kada se u Bugarskoj, u maju 1876. godine, na početku ustanka tamošnjeg stanovništva desio masovni zločin nad hrišćanima, uključujući djecu, žene i starce,²¹⁷ o čemu su vijesti u Veliku Britaniju stigle nešto kasnije, britanska javnost se u potpunosti okrenula protiv Turaka, njihove države i civilizacije, a posebno protiv vlasti takvog barbarskog gospodara nad evropskim hrišćanima. Opozicioni liberali, posebno William Gladstone, koji su u javnosti prepoznati kao prirodni nosioci radikalne promjene u britanskoj istočnoj politici, iskoristili su priliku i formulirali zahtjeve antiturskih mitinga, štampe i javnosti za progon Turaka ili, u blažoj formi, turske vlasti iz Evrope.

Za učvršćivanje takvog zahtjeva, po Gladstoneovom mišljenju, nužno je bilo ojačati dokaze o barbarskoj prirodi Turaka na

²¹⁶Detaljnije u E. Radušić, *Bosnian Horrors*.

²¹⁷Bugarski ustanak počeo je 2. maja 1876. godine. Brzo je ugušen (krajem istog mjeseca), a Porta je glavnim sudionicima u suzbijanju pobune dodijelila ordenje. Zbog obimnog nasilja nad slabo naoružanim i nenaoružanim seljačkim hrišćanskim stanovništvom u području Plovdiva, tada su realniji izvještaji govorili 12.000 do 15.000 ubijenih osoba, uključujući i žene i djecu, uslijedile su stotine antiturskih mitinga širom Velike Britanije, koji su davali ton promjeni odnosa britanske javnosti spram Osmanskog carstva. Naprimjer, Dick Leonard, *The Great Rivalry, Gladstone and Disraeli: A Dual Biography*, I. B. Tauris, 2013, 167) je prihvatio taj broj, dok bugarska historiografija tvrdi da je ubijeno između 30.000 i 60.000 osoba. Amerikanac Schuyler procijenio je broj ubijenih na 15.000, a britanski izaslanik Baring na 12.000. Vidi detaljnije u David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago: University of Chicago Press, 1939, 23. (Preuzeto od Kaylene Ann Gebert Long, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, (PH. D), Indiana University, 1980, 11). Vidi i u E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 80-81.

općoj ravni i dokazati da masakr nad hrišćanima u Bugarskoj nije izoliran slučaj, već samo dio zločinačke ugnjetavačke politike Osmanskog carstva prema svojim hrišćanskim podanicima. Ta politika se u vremenu krize odmiče od politike toleriranja hrišćana, ali ne ka obećanoj politici jednakosti, nego prema njihovom istrjebljenju. Bosna i Hercegovina, zemlja u kojoj je otvorena kriza, naseljena izmiješanim muslimanskim i hrišćanskim stanovništvom na granici s kršćanskom Evropom, predstavljala je poželjno područje utvrđivanja narativa o zločinačkoj prirodi Turaka. Svi koji su svojim informacijama mogli pomoći u jačanju antiturskog diskursa u britanskom javnom prostoru bili su dobrodošli. U tom smislu svoju su pomoć "ponudili" Miss Irby i Arthur Evans. Njihova zainteresiranost za sudbinu evropskih hrišćana i dobar ugled u vlastitoj zemlji bili su dobar preduslov da budu prihvaćeni kao glavni informatori liberalno-hrišćanskog fronta.²¹⁸ Još kada su svoj odnos prema dešavanjima u Bosni zaokružili u koherentne cjeline u obliku knjige, Miss Irby s tri pridodata poglavlja ponovo objavljenom putopisu *Travels in the Slavonic provinces*, a Arthur Evans svojom putopisnom knjigom *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*,²¹⁹ oni su zaslužili mjesto glavnih Gladstoneovih informatora o Bosni i turskim zlodjelima u njoj. Kako je već u uvodu rečeno,

²¹⁸ Liberali i hrišćanski crkveni velikodostojnici bili su neprirodni ideološki saveznici, koji su se ujedinili u ovom pitanju.

²¹⁹ Druga Evansova knjiga (A. J. Evans, *Illyrian Letters*) pojavila se kasnije (1878), kada je antiturski javni diskurs, najviše zbog rusko-osmanskog rata, izgubio na intenzitetu, pa tako ona nije mogla imati snažan utjecaj kao njegova prva knjiga. Knjiga *Illyrian Letters* svoju je ulogu odigrala prije nego što je i objavljena, jer je Evans svoje izvještaje s ustaničkog poprišta, koji čine osnovu te knjige, objavljivao ranije u *The Manchester Guardianu*. E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 144.

Gladestone je upravo navode Miss Irby i Arthura Evansa koristio za dokazivanje svoje teze o tome kako zločini u Bugarskoj nisu izoliran slučaj, već samo najpoznatiji i najočigledniji primjeri zločina Turaka nad evropskim hrišćanima: sistemsko ugnjetavanje je preraslo u masakr i upotrebu najbarbarskijih metoda ubijanja hrišćana. U svom dodatku, Miss Irby će pred britanskom i evropskom javnosti tvrditi da se *“bugarski strašni zločini” (“Bulgarian atrocities”) od početka ustanka stalno ponavljaju u Bosni na manjoj razini, u različitim dijelovima zemlje.*²²⁰ Za Bosnu će se, također, graditi narativ o usmrćivanju hrišćana nabijanjem na kolac i drugim vrstama najstrašnijeg ubijanja, čemu će svoj veliki doprinos dati Evans i Miss Irby.²²¹ Još je važno dodati da je

²²⁰ “On the other hand, the treatment of the Christian women by the Turks is now well known. The ‘Bulgarian atrocities’ have been repeated again and again in Bosnia, from time to time, on a small scale, in different parts of the country ever since the beginning of the uprising”. G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 47.

²²¹Svojim tvrdnjama, Miss Irby će u Velikoj Britaniji jačati narativ o nabijanju hrišćana na kolac. O tome je, pored napisa u novinama, pisala u svom dodatku Miss Mackenzienom putopisu. “At the present moment of licensed insult and revenge (autumn of 1875), we hear of *Christians being impaled* and flayed alive, and cruelties of the worst ages committed on helpless women and children.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 9, 30-31; “In Ochijevo the Turks have massacred the brothers Vaso and Jefto Karanović, have outraged women and girls, plundered 300 head of cattle and burnt many houses. In the Klechovaca Mountains the Turks have fallen upon a quiet village, have killed three brothers named Kecman, stolen cattle, and exercised all kinds of brutalities.” *Ibidem*, 40. Isti je slučaj i s Evansom. I on će bez ograde tvrditi da je nabijanje živih ljudi stalna praksa u Turskoj i u Bosni, koja se ponavlja od početka ustanka. Za svjedoka je pozivao prijatelje Miss Irby: Canona Liddona iMalcolma McColla. “Recent accounts of impalement in Bosnia have been received with incredulity by a portion of the English public, and that although the Turkish denials were absolutely worthless. For my own part I am credulous enough to believe that the impaled figure

trebalo kreirati kontekst za narativ o zločinima i masakru. Takve barbarske pojave, u kojima sudjeluju i domaći bosanskohercegovački muslimani, kao historijski dio vladajuće društvene strukture Osmanskog muslimanskog carstva, nisu se mogle desiti u homogenoj ili tolerantnoj društvenoj zajednici. Trebalo je pokazati i dokazati stalno stanje društvene podjele i alarmantnih naslijeđenih razlika u Bosni i Hercegovini. Za narativ o slavenskoj krvnoj braći, bošnjacima svih vjera, povezanosti i zajedničkim interesima, u takvom kontekstu nije bilo ozbiljnijega mjesta.

Ustanak i ustanička atmosfera, sami po sebi, predstavljali su povoljnu polaznu osnovu za kreiranje monoperspektivne slike podjele i ekstremnih razlika među vjerskim grupama u Bosni i Hercegovini. Nesigurnost u cijeloj zemlji, okrutne krvave i rušilačke ustaničke i protivustaničke aktivnosti osmanskih vlasti i domaćih muslimana u vladinim i poluregularnim vojnim jedinicama, izbjeglička kriza praćena neimaštinom, glađu i patnjom, dodatno su homogenizirali muslimansku i pravoslavno-hrišćansku zajednicu i pružali posmatraču sliku podijeljenog društva. Kada se tome pridoda politički motiv ovih putopisaca, ispoljen u pomaganju bosanskohercegovačkim hrišćanima da se oslobode osmanske vlasti, slika kontinuirane podjele i društvenih suprotnosti u tekstovima Miss Irby i Arthura Evansa očekivano je postojala još oštija.

Već na prvim stranicama svog dijela putopisa, Miss Irby je jasno istakla da je njen politički cilj jednak Gladstoneovom i drugih vođa antiturske kampanje u Velikoj Britaniji – oslobađanje

seen by was not a scare crow; The recent instances attested by Miss Irby's friends now set the matter beyond dispute. *Impalement was common in Bosnia during the disturbed times immediately preceding the Crimean war, ...* A. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, 259-60.

bosanskohercegovačkih hrišćana od osmanske vlasti. Pored toga, direktno je ukazala na bosanskohercegovačke muslimane kao veliki problem, ukoliko bi došlo do pacifikacije Bosne i Hercegovine bez promjene političkog položaja hrišćana (oslobađanja). Po njenom mišljenju, koje je dijelila s britanskom i ostalom evropskom javnošću, domaći muslimani bi uzrokovali pogoršanje položaja hrišćana čak u odnosu na stanje prije ustanka, koje je i uzrokovalo socijalni bunt. Po njenom razumijevanju, sva obećanja centralnih vlasti o poboljšanju položaja hrišćana, zbog objesti domaćih muslimana, bila bi beskorisna.²²²

Kako su i Miss Irby i Arthura Evansa primarno interesirali ustanci, hrišćani i njihova sudbina, oni svoje informacije crpe iz hrišćanskih pogleda na bosanskohercegovačko društvo i društvene odnose u njemu; svoje informatore traže među ustanicima i prenose nadograđenu sliku kakvu od njih dobijaju. Miss Irby u cjelini, a Arthur Evans dobrim dijelom, vrijeme ustanka provode među hrišćanskim ustanicima ili u vezi s njima. Kada imaju informacije s druge, osmansko-muslimanske strane, tim informacijama i informatorima ne vjeruju, te ih smatraju manjkavim ili lažnim. Ova ocjena vrijedi i kada je riječ o općim ocjenama stanja i odnosa u Bosni, ali i kada se radi o konkretnim slučajevima na kojima se kreirala slika bosanskohercegovačkog društva i u njemu vladajućih odnosa. Naprimjer, kada Miss Irby na početku svog dodatka putopisu iz 1866. godine želi upoznati čitaoca s

²²² "And it is certain, *from the vengeful temper of the Mussulmans*, that should the present insurrection terminate in the pacification of Bosnia as a Turkish province, the condition of the Christians will be worse than before, notwithstanding any amount of promises and professions from Constantinople." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 15.

brojem i vjerskom strukturom bosanskohercegovačkog stanovništva, ona koristi osmanske zvanične statističke podatke iz 1874. godine, ali im ne vjeruje, posebno u pogledu brojnosti muslimanskog stanovništva. Za ponuđeni broj će, bez ikakvih suprotnih konkretnih argumenata, osim insinucija da je osmanskoj vlasti u interesu prikazati veći broj muslimana, deklarativno napisati da je netačan.²²³

Također, treba istaći razliku u pogledima na aktere društvenih odnosa u slici koju su na jednoj strani stvarali konzul William Holmes i Georgine Mackenzie, te Arthur Evans i Adelina Irby. S obzirom na to da je slika društva kod dvoje prvopomenutih bila satkana od više boja i u cjelini više multiperspektivnija, ističući pored razlika i bliskost domaće slavenske bosanskohercegovačke zajednice, a potcrtavajući razlike domaćih muslimana u odnosu na Turke, te imajući u vidu činjenicu da u pristupu Miss Irby i Arthura Evansa domaći muslimani i Turci općenito čine jedinstven front prema hrišćanima,²²⁴ to su ilikoviu slici bosanskohercegovačkog društva nešto drugačiji. Kod Irby i Evansa ponekada je teško razdvojiti domaće muslimane od Turaka i osmanske vlasti

²²³ "I give the following statistics gathered from Turkish official reports of 1874. Their accuracy cannot be relied upon: the number of Mussulmans is enormously exaggerated; the proportion between Greek and Latin Christians is fairly stated. Bosnian Mussulmans ... 442,050; Christians of the Orthodox Eastern Church ... 575,756; Roman Catholics ... 185,503; Jews ... 3,000; Gypsies ... 9,537; Total ... 1,216,846" G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 7.

²²⁴ Ilustrativan je sljedeći primjer: "The Bosnian villages, at a distance from the frontier, which had never risen, were frightfully plundered and maltreated by Turkish soldiers, regular and irregular, and by the native Mussulmans." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 46.

općenito, posebno kada se rekonstruira slika međusobnih odnosa.

3. 2. Miss Irbyni muslimani turci, odijeljeni od hrišćana

U Miss Irbynoj kreiranoj slici identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine na početku i tokom ustanka, prezentiranoj britanskoj javnosti, tadašnji stanovnici zemlje su dio slavenske etnije. Međutim, po njenom razumijevanju taj dio slavenske rase, naseljen u Bosni i Hercegovini, podijeljen je na tri različite "nacije"²²⁵: srbo-pravoslavne, muslimane i bosanske rimokatolike. I u ovoj pristupnoj definiciji identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine Miss Irby insistira na ogromnoj podijeljenosti domaćeg stanovništva, uzrokovanoj, kako ona naglašava, pripadnošću različitim vjerama - islamu, te istočnom i zapadnom hrišćanstvu.²²⁶ Iz njenog objašnjavanja konteksta koji je obilježen osmanskim vlašću i osmanskim političko-društvenim, milet sistemom, vidi se da ona proces izgradnje separativnih primarnih identiteta kod grupa bosanskohercegovačkog stanovništva veže za njihov odnos prema osmanskim muslimanskim osvajačima. Vežanost bosanskohercegovačke narodnosne grupe koja je prešla na islam, postala lojalna osmanskome muslimanskom vladaru i inkorporirala se u osmanski vladajući sloj društva, uslovlila je to da je ova grupa svoj primarni identitet izgradila na pripadnosti islamu i prihvatanju tekovina islamske kulture, uz zadržavanje svoje posebnosti koja je građena na temeljima

²²⁵ "The population of Bosnia and the Herzegovina, forming part of one Slavonic race, is still commonly spoken of as three different 'nations'..." . G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 7.

²²⁶ "... so great is the division marked by difference of creed." *Ibidem*.

vezanosti za zemlju Bosnu, domaći slavenski jezik i, nešto manje, na zadržavanju lokalnih predislamskih običaja.²²⁷ U jednom, prihvatanje islama, islamske kulture i Osmanske države razdvojilo je domaće muslimane od ostalih grupa bosanskohercegovačkog stanovništva, a vezanost za Bosnu i domaći slavenski jezik od osmanskih Turaka.

Zanimljivo je da Miss Irby, u predstavljanju “nacionalnih” identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva, faktor jezika ne koristi u ozbiljnijoj mjeri. Samo će u jednom slučaju uz domaće muslimane vezati “njihov vlastiti jezik”²²⁸, dok za pravoslavce i katolike ništa ne govori o njihovom jeziku.

Iako je era nacionalnih pokreta, i među muslimanskim narodima Osmanskog carstva, pojačala razliku između bosanskih muslimana i “pravih Turaka”, iz Miss Irbynog teksta se iščitava da je percipirana zajednička opasnost od

²²⁷Miss Irby piše kako muslimani slave predislamske hrišćanske svetkovine, transformirane i prilagođene njihovoj novoj vjeri i položaju, ali bez pretjeranog naglašavanja važnosti tog običaja za njihov identitet.

“Instead of the annual festival of the Krsno ime when the friends and relations of every Serbian house gather to celebrate with feasting the day of their patron saint, the Begs still in many places make a festivity of the time of boiling down plums for bestilj, or plum syrup. But even this lingering opportunity for social union is being relinquished, and scarcely anything else of the kind remains. The Mussulmans of Serajevo still keep St. John the Baptist's day (24th of June, O. S.), when the sun is said to dance at dawn on the top of the hill Trebovich: on that day, and on St. Elias's and St. George's days, the Mussulman population turns out of doors, and the whole side of Trebovich, especially the neighbourhood of the Moslem saint's tomb, is bright with red turbans and jackets and groups of women in white veils.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 8-9.

²²⁸ “Some (begs, primjedba E. R) have learnt a little Turkish, Arabic, and Persian, but very few know how to read and write *their own tongue*.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 15.

ugrožavanja postignutih pozicija u Istočnoj krizi 1875-78. ponovo homogenizirala ove dvije grupe muslimanskog stanovništva, te da je u odnosu prema domaćim hrišćanima teško naći ozbiljniju razliku među njima.²²⁹

Miss Irby je britanskoj javnosti različito predstavila dvije hrišćanske grupe, posebno u njihovom odnosu prema osmanskoj vlasti i pitanju ispoljavanja vlastitog (političkog) identiteta. U tom poređenju mnogo bolje su prošli "bosanski hrišćani istočne crkve". Oni su se mnogo više opirali turskom osvajaču, zbog čega su bili u težem položaju međutim, "kao nagradu" su, u svim aspektima, zadržali svoj srpski identitet i želju za vlastitom (nacionalnom) državom. Bosanski katolici su kao hrišćanska grupa u kreiranoj Miss Irbynoj slici mnogo pokorniji Turcima, zbog čega ni oni u cjelini ni njihova društvena elita nisu proganjani od strane osmanskih vlasti. A to je često bio slučaj s pravoslavnim sveštenstvom i drugim pojedincima, pripadnicima bosanske pravoslavne zajednice.²³⁰

Iako se iz cjeline njenog teksta iščitava povezanost domaćih bosanskih muslimana s Bosnom, možda da bi umanjila njihov subjektivitet i oduzela im primarno pravo na zemlju Bosnu u nadolazećem vremenu odlučivanja o sudbini zemlje i naroda, Miss Irby tu grupu stanovništva nigdje ne

²²⁹ U percepciji Miss Irby, domaći muslimani su čak gori u svom odnosu prema zemljacima hrišćanima, nego pravi Turci. Vidi posebno G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 15.

²³⁰ "The Roman Catholic Christians, or 'Latins', of Bosnia and the Herzegovina, are more orderly and submissive, but less sturdy and enterprising than the Pravoslavs. They are on a much better understanding with the Turks. Roman Catholic priests are never heard of in the Turkish prisons, Serb priests frequently, and for the most part on accusation or suspicion of political offences." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 17.

naziva *Bošnjacima*. Podsjećamo, konzul Holmes i Miss Mackenzie naziv *Bošnjak* često upotrebljavaju pri nominiranju bosanskohercegovačkih muslimana, a Holmes i za označavanje ukupnog bosanskohercegovačke slavenske populacije. Šta više, Miss Irby naziv *Bošnjak* uopće ne koristi ni u kojem kontekstu. Kada bosanske muslimane veže za Bosnu, Miss Irby njihov primarni identitet određuje korištenjem regionalne nominacije *bosanski*, uz napomenu da taj atribut u određivanju identiteta upotrebljava nešto manje za pravoslavce nego za muslimane, a pogotovo manje nego za bosanskohercegovačke katolike. Čak je u katolički primarni identitet ugradila odrednicu *bosanski*, zbog, kako sama ističe, nepostojanja svijesti kod bosanskih rimokatolika o pripadanju srpskoj nacionalnoj grupi. Kako Miss Irby nije kod te grupe prepoznala hrvatski identitet, a sama katolička crkva je imala univerzalni karakter i pripadanje njoj nije omogućavalo izgradnju identiteta koji nije baziran na vjeri, ova putopistkinja i aktivistkinja rješenje je našla u sintagmi *rimokatolički Bosanci*. Naziv *latini*, kako su sami sebe nazivali i bili čak tako percipirani od drugih, Miss Irby nije prihvatila kao odgovarajuću nominaciju za tu grupu bosanskohercegovačkog stanovništva.

U Miss Irbynoj slici Bosne domaći muslimani su bili stvarni gospodari Bosne, iako su, kako ona naglašava, samo u Sarajevskom mutesarifluku činili većinu u odnosu na hrišćane.²³¹ Bosanske muslimane, primarno određene vjerom i islamskom kulturom, uz podsjećanje na njihovu slavensku

²³¹“It is only in the mutesarifik of Serajevo that the Mahommedans are in the majority. In the other six subdivisions of the land the Christians, Eastern Church Slāvs and Roman Catholics being taken together, on the whole greatly outnumber the Mussulmans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 8-9.

narodnost, čvrsto je vezala za islam i Osmansko carstvo. Ova sufražetkinja preuzima mišljenje da su “bosanski slavenski muslimani postali lav što štiti Stambol”, a u vremenu velikih osmanskih osvajanja bosanske spahije i drugi bosanski muslimani davali su snažne vojne kontingente osmanskoj armiji. Osim toga, janjičari su u velikom broju regrutovani iz reda domaćih slavenskih muslimana.²³² Pored širokog učešća bosanskih muslimana u osmanskom askeru, činjenica da su oni bili većinski posjednici zemlje²³³ i uopće dio osmanskog vladajućeg sistema, dodatno je vezala ovu grupu stanovništva za osmanske osvajače Bosne. To što su muslimani pripadali i proizvodnim slojevima²³⁴ nije mijenjalo opću sliku vezanosti za Osmansko carstvo i uspostavljeni predreformski sistem, tim više što je njihova priznata elita bila vezana za državu. Upravo ta elita, sačinjena od begova, koji su u svojim rukama držali i političku i ekonomsku moć, i tako bila u direktnom odnosu s hrišćanima, bila je predmet posebne Miss Irbyne viševrsne kritike. Begovi su u njenoj slici neznalice, koruptivni, indolentni, nesposobni za organizaciju, a u cjelini

²³² “... the Bosnian Slavonic Mussulman became, in the words of Turkish writers, ‘the lion that guarded Stamboul.’ Bosnia was the bulwark of Islam against Western Europe. As in later times the *vis inertia* of the Turkish Empire in Europe has been considerably weighted by the Mussulman element in Bosnia, so in the sixteenth and first half of the seventeenth centuries, the days of its aggressive vigour, the spahis or feudal chiefs of Bosnia, led powerful contingents to the Turkish armies, and the ranks of the Janissaries were largely recruited by her sons.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 6.

²³³ “The Bosnian Mussulmans are the owners of the land, and they reside on their estates, or in houses in the towns.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 7.

²³⁴ “They are also small merchants, and follow trades. Some are kmets, or farmers of the lands for richer Mussulmans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 8.

su vezani za Istok i istočnu kulturu („samo rijetki znaju čitati i pisati na njihovom maternjem jeziku“).²³⁵ Miss Irbyna iskazana nepodnošljivost prema muslimanima nije se iscrpljivala samo na begovima, već se mjestimično širila i na druge bosanske pripadnike islama. Naglašeno negativan, čak nehuman opis jednog muslimanskog momčića od 16 godina, dovoljno je ilustrativna argumentacija takvom zaključku. “... *jedan turski dječak (muslimanski, naglasio E. R.) od šesnaest godina, sin bosanskog age, bio je potomak najgore vrste bosanskih muslimana. Bio je suhonjav i malen, bezbojnih očiju, pramenovi plave kose izvirivali su ispod crvene maramice koja je bila vezana oko prljave bijele lanene kape, dječakovo lice je bilo staro s pomiješanim izrazom okrutnosti, grabežljivosti i prepredenosti.*”²³⁶

Iako bosanskim muslimanima Miss Irby nije nijekala slavensko porijeklo i narodnost, ona je insistirala na prikazu njihovog suštinskog muslimanskog (istočnog) identiteta, koji je svojom sveukupnošću predstavljao opasnost za evropsku civilizaciju i hrišćanstvo. Ona je stvorila sliku da bosanski muslimani, iako porijeklom domaći Slaveni, odbacuju domaće

²³⁵ “... the Bosnian Beggars of to-day are ignorant and corrupt, indolent, and wholly incapable of organization or combined action. Some have learnt a little Turkish, Arabic, and Persian, but very few know how to read and write their own tongue. The spirit of feasting and merrymaking, banished by Mahomet and his followers, but ineradicable among the Slavs, still lingers among the Bosnian Mussulmans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 8.

²³⁶ “... a Turkish boy of sixteen, the Son of Bosnian Aga, was after the worst type of Bosnian Mussulmans. He was lank and small, with colourless eyes; wisps of sandy hair escaped from the red handkerchief which was tied round a dirty white linen cap; his weazened boy's face was old with an expression of mingled cruelty, rapacity, and cunning.” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 33.

slavske evropske vrijednosti, izuzev nekih transformiranih hrišćanskih običaja; prihvataju islamsko-osmansko, azijsko; školuju se u Istanbulu; masovno odlaze na hadž i time pojačavaju vezu s islamom; puni su islamskog fanatizma, koji se raspireuje dolaskom i djelovanjem derviša u Bosni. Miss Irby je tvrdila da su hrišćanska bijeda i muslimanska dominacija uzročnici još uvijek postojeće prakse prelaska hrišćana na islam.²³⁷ U cjelini, Miss Irby je željela stvoriti sliku da je bosanskim muslimanima osnovni cilj bio spriječiti napredak hrišćana („đaura“) i poboljšanje njihovog stanja i položaja.²³⁸

Pored dominirajućeg naziva (*bosanski, slavenski*) *muslimani*, Miss Irby bosanske muslimane zove i *turcima* i *muhamedancima*. Dok naziv *muhamedanac* ima potpuno isto

²³⁷ “The sacerdotal-legal profession is greatly desired by the Bosnian Mussulmans. Many of their ulemas have studied at Stamboul. Pilgrimages to Mecca are frequent. It is a not uncommon sight to see crowds of the Mussulman population sally forth from Serajevo to meet some returning hadji, or to escort pilgrims setting out for the Holy Places. Wandering dervishes visit the country, exciting the fanaticism of the faithful. Although no spirit of proselytism exists in Bosnia, yet renegadism has been more frequent of late among the Christians. In the course of 1874, in Serajevo alone, ten women and four men, Catholics and Pravoslavs, became Mahommedan, and it is uncertain how many in other parts of the province. The immediate cause is generally the great poverty of the Christians, which often compels them to place their girls in service in Turkish houses.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 10-11.

²³⁸ “Some few Christians have attained to the possession of landed property; but the Mussulmans cannot endure the innovation, and they do their utmost, usually with success, to prevent a ghiaour from acquiring land, or to dispossess him if he has accomplished the purchase. ... It is very seldom that a Mussulman can induce his neighbours to consent that he should sell his land to a Christian, and thus introduce a ghiaour into their midst.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 11.

značenje kao i *musliman*,²³⁹ naziv *turčin* koristi se u dva vida. U prvom se odnosi konkretno na bosanskog muslimana²⁴⁰ i kroz njega je ispoljeno Miss Irbyno razumijevanje primarnog identiteta bosanskih muslimana, proizišlog iz njihove čvrste veze sa islamom, islamskom kulturom i Osmanskim (Turskim) carstvom. U drugom vidu naziv *turčin* koristi se kao svojevrsna nadogradnja prvog oblika i ne koristi se da bi se označili samo domaći muslimani,²⁴¹ on je zbirna imenica

²³⁹ “Meanwhile the Mahommedan population of Herzegovina are becoming more and more dissatisfied with the first-fruits of the new regime. ... In the district of Trebinje, indeed, nothing but the neighbourhood of Turkish nizam has prevented Mahommedan discontent from bursting into open revolt. ... in some cases as much as 1,000 florins, from the heads of the richest Mahommedan families, in lieu of military service. Upon their appeal the tyrant tried to seize and imprison them, but has not been able to set hands on more than a dozen. The rest, to the number of over a hundred, and among them several Begs and influential land-owners, have fled, and during the last few days no less than seventy Mahommedan refugees have arrived at Ragusa.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 41.

²⁴⁰ “... and even in Bosnia the evidence of Christians against Turks has sometimes been actually taken.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 20; “As an instance of Turkish insolence, under the eyes of the European consuls in Serajevo, where the Turks are on their best behaviour, I will give the following anecdote.” *Ibidem*, 20-21.

²⁴¹ “The Turks would have marked me as a dangerous man, and I should have been imprisoned on some excuse or other, or have been put out of the way.’ I said to him: ‘Well, at least you may tell me now you are on Austrian ground and the Turks cannot hear you.’” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 21-22; “In 1873 armed Turks surrounded the house, insisting that ammunition was concealed there, and they made a rude but fruitless search.” *Ibidem*, 25; “In the month of October, 1875, after the Turks had been two or three times defeated by the insurgents at Srbać and in the hills of Motaica, ...” *Ibidem*, 30; “The day before we reached Dervend, the zapties told us the Turks and Christians were fighting there, and that the Turks were cutting the Christians to

koja označava bosanske i druge muslimane Osmanskog carstva, sve civilne zvaničnike i pripadnike osmanske redovne i neredovne vojske; ukratko, ona označava državne činovnike i vojnike, te muslimane Bosne i Osmanskog carstva u cjelini, koje je Miss Irby smatrala državotvornim elementima ove muslimanske države. Ni u jednom kontekstu naziv *turčin* se ne koristi za bosanske muslimane u etničkom smislu.

3. 3. Miss Irbyni pravoslavni Srbi i Bosanci rimokatolici

Iako polazi od teze da je dio zemaljske kugle pod vlašću Osmanskog carstva, i nakon proklamiranih reformi o jednakosti svih stanovnika te države, primarno podijeljen na muslimane i nemuslimane (hrišćane i jevreje), Miss Irby je jasno razdvojila hrišćansko stanovništvo Bosne na hrišćane istočnog i hrišćane zapadnog vjerozakona. Iz cjeline njenog teksta očito je da se ona posebno blisko vezala s bosanskim pravoslavicima, i to zbog njihove patnje izazvane otporom azijatskom uljezu na evropskom hrišćanskom tlu i spremnosti da se, podnoseći velike žrtve, konačno oslobode turske tiranije. Njihova otpornost i spremnost na žrtvu praćena je njihovom vezanošću za srpsku naciju u Srbiji. U vremenu kada Miss Irby istražuje Bosnu i Hercegovinu i piše o njoj, u

pieces”; *Ibidem*, 33; “Through the initiative of Austria, Mustapha AssimPasha, the then governor of Bosnia, too zealous a Turk for the age, and determined by repression of Christian progress to restore the waning Mussulman prestige, was recalled from the province.” *Ibidem*, 14-15; “No pen can describe the evil of the Turkish government, but the Turcophiles will neither see nor hear. ‘In Bosnia the assessment and collection of the taxes is carried on in the following manner. Turks on horseback, with alibashis, go by twenties about the villages,’” *Ibidem*, 38.

pogledu primarnog identiteta bosanski pravoslavci su pravoslavni Srbi koji sa Srbima iz slobodne Kneževine čine jedinstvenu naciju, premda su bili politički odvojeni.

Iako Miss Irby zaključke o simboličkim elementima vezanosti za Srbiju i srpsku duhovnost gradi na primjerima sarajevskog, već tada u velikoj mjeri nacionaliziranog srpsko-pravoslavnog građanstva, ona ih prostire na cjelokupno pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Iz njenog teksta se stiče dojam da su pravoslavci u Bosni i Hercegovini masovno imali izgrađenu srpsku nacionalnu svijest još prije ustanka. Miss Irby naglašava da su bosanski hrišćani Istočne crkve imali iste specifične običaje, iste nacionalne svece, istu historijsku tradiciju, te da su neke važne ličnosti u kneževini Srbiji bosanskog porijekla. Oni sebe nazivaju Srbima, a njihova religija je pravoslavlje. Miss Irby potcrtava srpsko nacionalno jedinstvo pravoslavnog stanovništva pod osmanskom i austrijskom vlašću, u Kneževinama Srbiji i Crnoj Gori.²⁴² Komparacija njenih zaključaka sa zaključcima konzula Holmesa i Freemana, čak i u vremenu ustanka 1875-78, pokazuje suštinsku razliku u pogledu identiteta

²⁴²“The Bosnian Christians of the Eastern Orthodox Church have the same peculiar customs, the same national saints and heroes, the same historic traditions, as the Serbs of the principality, with whom they count themselves one nation, though politically separated. In the house of every Christian Orthodox merchant you will find pictures or photographs of the princes of Serbia, and ornaments bearing the Serbian arms. Marinovich, some time prime minister at Belgrade, is a native of Serajevo, and related to the richest houses there. I know a Serbian family living in Belgrade which has in Bosnia Mussulman, and in Croatia Roman Catholic, relations of the same name. In Bosnia and Serbia there are many families related to one another, and who interchange visits from time to time. They call themselves alike Serbs; their religion is the Pravoslav. And the Pravoslav Serb, whether he find himself under Austrian or Turkish rule, or whether he be a Montenegrin or a native of Free Serbia, is the citizen of one Serbian fatherland, and nourishes an ideal national unity.”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 15-16.

bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva. Dok obje strane kod pravoslavaca u Ugarskoj (Vojvodini) vide srpski nacionalni identitet, konzuli taj identitet bosanskohercegovačkim pravoslavcima odriču.

Miss Irby britanskoj javnosti pojašnjava zbog čega je pogrešno koristiti naziv *Grci* za slavensko pravoslavno stanovništvo. Pojavu i održavanje tog naziva ona tumači osmanskim millet sistemom, koji je slavenske sljedbenike Istočne crkve u podređen položaj stavio ne samo prema vladajućim muslimanima, nego i u odnosu na grčke pravoslavce pod osmanskom vlašću. U njenoj slici odnosa domaćeg pravoslavnog elementa i grčkih episkopa, grčki crkveni velikodostojnici su veliki teret za domaću pravoslavnu zajednicu, ne znaju domaći jezik i narod ih nimalo ne smatra svojim. „Oni su vukovi među stadom, a ne njegovi čobani“. Kao dokaz da je grčka crkva nametnuta srpskom stanovništvu Miss Irby je navela primjer Srba u Kneževini Srbiji, koji su imali svog mitropolita neovisnog od mitropolita nezavisne Grčke u Ateni, i grčkog patrijarha u Istanbulu.²⁴³ Da bi zapadnoj javnosti što više približila

²⁴³“Considerable confusion has arisen from the term *Greek* being applied indiscriminately to all Christians of the Orthodox or Eastern communion. ... It is sometimes taken for granted that all the Christians of Turkey in Europe are Greeks by race as well as by religion. This has arisen from the habit of French writers describing them as ‘les Grecs’. For the different branches of the Eastern Church are all distinctly national in this sense, that they acknowledge no foreign authority whatever. The Serbs of the Serbian Principality and the Greeks of Free Greece have their own metropolitans, who reside in Belgrade and in Athens, and are independent of the Phanariote Patriarch of Constantinople. The Serb Christians of Turkey reckon it among their chief grievances, that they are forced under the jurisdiction of the Greek Patriarch of Constantinople, and have not their own metropolitan. Appointed in Constantinople, and Greeks by birth, the Phanariote bishops placed over Serb flocks are tools of the Turks and play

neispravnost atributa *grčki* za slavenske pripadnike Istočne crkve, ona je podvukla da je to veća pogreška nego kada bi Engleze zvali *Rimokatolički Englezi* ili Nijemce *Germski Latini*.²⁴⁴ „Ime Pravoslav, stare slavenske liturgije i crkvene službe, Srbi baštine zajedno s Rusima“, u čemu leži njihova veza s Rusijom,²⁴⁵ zaključuje Miss Irby. Kao što je već pomenuto, ova aktivistkinja nigdje nije pomenula naziv jezika domaćeg pravoslavnog (srpskog) stanovništva.

Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine Miss Irby naziva rimokatoličkim Bosancima i rimokatoličkim hrišćanima. To stanovništvo ona je znatno više vezala za Osmansku državu, što je u njenom pristupu očigledno važno opredjeljujuće mjesto, i pored toga što su manje od pravoslavaca inkorporirani u druge društvene strukture izvan kmetsko-seljačke. Navodi da nešto trgovaca katolika ima u „Travniku, Livnu i drugim gradovima.“ Katoličku zajednicu Miss Irby je smjestila na dno društvene ljestvice bosanskohercegovačkog društva, naglašavajući da je njen ogroman dio „bijedno siromašan“.²⁴⁶ Istakla je velike razlike u obrazovanju i znanju između katoličkog svećenstva i njegove pastve.²⁴⁷

into their hands. They are the wolves and not the shepherds of the flock.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 16.

²⁴⁴ “It is really less reasonable to call the Orthodox Slāvs *Greeks* than it would be to call the Roman Catholic English and Germans *Latins*.” *Ibidem*.

²⁴⁵ “The name Pravoslav, the old Slavonic liturgies and Church services, the Serbs have in common with the Russians; herein lies their bond of union with Russia.” *Ibidem*.

²⁴⁶ “They are on a much better understanding with the Turks. Roman Catholic priests are never heard of in the Turkish prisons, ... Among the Roman Catholics of Serajevo there is not one single merchant; some follow trades, but for the most part the community are miserably poor. In the villages they are kmets, and cultivate the land for the Beggars. In Travnik, Livno, and other towns there are “Latin” merchants; here and there they

U identitetskom smislu, Miss Irby je sa žaljenjem konstatovala da se katolici u Bosni ne osjećaju Srbima, i da nemaju nacionalne svijesti. Nadu je polagala u buduće svećenstvo, koje dobija "više nacionalno i liberalno usmjereno osposobljavanje u sjemeništu biskupa Strossmayera u Diakovaru u Slavoniji", što bi moglo doprinijeti jedinstvu pravoslavaca i katolika, „kojeg u Bosni još nema“.²⁴⁸ Kao i kod srpsko-pravoslavne zajednice, Miss Irby ni za katolike ne pominje naziv jezika kojim govore.

Treba istaći da Miss Irby predstavlja i jevrejsku zajednicu, sa svim njenim specifičnostima (zadržali su svoj jezik u unutrašnjoj komunikaciji), također naglašavajući da je ta

have recently acquired land. ... They have succeeded in entirely abolishing among the Roman Catholic Bosnians the festival of the Krsno ime ...” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 17.

²⁴⁷“Notwithstanding the superior education and intelligence of the priests and the privileges granted to the clergy from the time of Mahmoud the Conqueror, their flocks remain ignorant and benighted. ... There are only from thirty to thirty-four Roman Catholic boys’ schools in the whole province. Within the last few years girls’ schools have been established in four places by sisters of the society of St. Vincent de Paul, ...” *Ibidem*.

²⁴⁸“Some improvement may also be expected from the future priests, who are receiving a more national and liberal training in Bishop Strossmayer’s seminary at Diakovar in Slavonia.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 17; “The Bosnian Roman Catholic is to a great degree denationalised. He does not call himself Serb, but Latin. So far as he has any political intelligence whatever, he has the same aspirations as the Catholic Slāvs of Austrian Croatia and Slavonia. But the unity which is gradually growing there among the educated Pravoslavs and Catholics has not yet penetrated Bosnia. Bishop Strossmayer, however, is hopeful that the Roman Catholic Bosnians would coalesce with the others under a fair and free system.” *Ibidem*, 18.

zajednica velikim dijelom bila inkorporirana u osmanski sistem, i da nije bila na udaru oštrice turske vlasti.²⁴⁹

3. 4. Evansovi Bošnjaci, muslimani i hrišćani (pravoslavci/Srbi i katolici)

Arthur Evans je bio pod velikim utjecajem Miss Irby. On često navodi njene podatke i mišljenja, vjeruje joj, a uporedna analiza njihovih tekstova pokazuje da njih dvoje pripadaju istom ideološkom frontu.²⁵⁰ U obimnom Evansovom tekstu *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, u kojem se koriste brojne nominacije za grupe i podgrupe stanovništva, u brojnim okolnostima i kontekstima, pokušao sam prepoznati njegovo dominantno viđenje primarnog identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine. Cilj mi je bio, da pokušam dokučiti šta je politički zainteresiran čitalac u Velikoj Britaniji mogao zaključiti o identitetu stanovništva Bosne i Hercegovine, posebno iz perspektive nacionalnog (etničkog) i vjerskog identiteta. S obzirom na to da pripadanje pojedinaca i grupa domaćeg stanovništva islamu i hrišćanstvu nije, samo po sebi, izazivalo bilo kakvu dilemu, vjerski identitet sam propitivao u njegovom odnosu prema gore prvopomenutom – nacionalnom i etničkom, pa i prema zemaljskom identitetu koji, zbog specifičnog konteksta u Bosni i Hercegovini, razumijevam mnogo šire od regionalnog. Tako odrednica bošnjačk i pa i *bosanski*, u mom

²⁴⁹Detaljnije vidi *Ibidem*,18.

²⁵⁰ Vidi slijedeći primjer: "On the other hand Miss Irby states that ' their poor are exceedingly well cared for, and a Jewish beggar is never seen. No Jew is ever accused of murder, theft, or violence, or found in Turkish prisons, except on account of debt." A. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*,278. Vidi i *Ibidem*, 277.

razumijevanju ima mnogo veću težinu nego naprimjer, hercegovački, ili još više nego krajiški ili zbornički. Ni Evans naziv Bošnjak ne upotrebljava isključivo u regionalnom značenju; naprimjer, za stanovnike “Stare Srbije” će reći da su Srbi, ali tako neće nazvati svo stanovništvo Bosne: njih zove Bošnjacima. Na tom mjestu, u istoj rečenici, kada raspravlja o mogućem oslobađanju Južnih Slavena od osmanske vlasti, nabroja Srbe “Stare Srbije”, Bošnjake i Bugare.²⁵¹ Također, u istom identitetskom značenju govori o Bošnjacima kao i o Vlasima, Bugarima, Srbima i Turcima, kojima je teško pripisati regionalni identitet.²⁵² U prilog Evansovom razumijevanju bošnjaštva kao nacionalno-prostornog identiteta govori i činjenica da on nikada naziv *Srbi*, kojim ponekada označava domaće pravoslavno stanovništvo, ne upotrebljava u kombinaciji s *Bošnjaci*, a to čini kada za istu grupu koristi nominacije *hrišćani*,²⁵³ ili *hrišćani Istočne crkve*.²⁵⁴ Evans Bošnjacima pripisuje i vlastiti jezik, koji se pominje s drugim priznatim jezicima; on ga zove bošnjački.²⁵⁵

²⁵¹“To suppose that the freedom of the Slaves of the South, of *the Bosniacs*, the Serbs of Old Serbia, and Bulgarians,” *Ibidem*, CIII.

²⁵² “This I have seen myself nationalized and adopted by Wallacks, Bulgarians, Serbs, *Bosniacs*, and Turks,” *Ibidem*, 17.

²⁵³Kao primjer vidi: *Ibidem*, XCI.

²⁵⁴ Vidi *Ibidem*, 184.

²⁵⁵“... but having convinced himself of the fact, he first read it aloud with pleasing gusto in the original Turkish, and then translated it into Bosniac for the benefit of *the Slavonic Mahometans* and our Croatian”. *Ibidem*, 64; “Our official had turned out in grey clothes of European cut, and a regulation fez; but as *he could only speak Turkish, Arabic, and Bosniac*,” *Ibidem*, 92; “But we, mistaking the official residence for a hostelry, were beginning to air *our Bosniac* in an attempt to order dinner.” *Ibidem*, 97; “... and the very name of Doboj or Dvoboi, as it was formerly written, means in *Bosniac* ‘he two fighla.’ *Ibidem*, 105; “Having returned to our Han, we

Stiče se utisak da Evans, u metodološkom smislu slično ili čak identitično kao konzul Holmes i Miss Irby, svoje nominiranje domaćeg bosanskohercegovačkog stanovništva uglavnom izvlači iz političkog cilja svog putovanja i samog putopisa – stvaranje autonomne ili poluautonomne bosanskohercegovačke države, uz evropsku pomoć i pod njenom kontrolom. Dok je u opisu položaja hrišćana i međusobnih odnosa na relaciji osmanska vlast i domaći muslimani – hrišćani, blizak tumačenjima i argumentaciji konkretnim primjerima Miss Irby, slika identiteta grupa domaćeg bosanskohercegovačkog stanovništva nešto se razlikuje u odnosu na pomenutu Engleskinju. Dok se kod Miss Irby vidi naglašeno oštra kritika domaćih muslimana u cjelini, a ne samo njihovih postupaka i odnosa prema hrišćanima, Evans u tom smislu nudi dva pristupa i dvije slike. Kako su međusobni unutarnji bosanskohercegovački odnosi predmet analize u narednoj glavi ove knjige, ovdje se fokusiram samo na prvu sliku. U cjelini te slike se vidi da Evans, slavenofil, nije “izgubio nadu u domaće muslimane”, i pored svih njihovih manjkavosti (ugnjjetavanje hrišćana, fanatizam). On njih, zajedno s hrišćanima (pravoslavicima i katolicima), stavlja u jedinstvenu bosanskoslavensku grupu,²⁵⁶ vjerujući da ta grupa ima potencijal da organizira autonomnu ili poluautonomnu državu i upravlja sobom. Pri tome je Evans

found our Mudir seated on a divan in one of the rooms, which was strewn with bright Roumelian carpets, in general character very like the Slavonian. He knew no tongues but *Bosniac*, Arabic, Turkish, and modern Greek.” *Ibidem*, 108.

²⁵⁶ “... but an education for Bosnia most polite, namely, the ability to read and write; and, what is by no means ordinary among *the Mussulman Slaves of Bosnia*, an acquaintance with Osmanli. ... the benefit of *the Slavonic Mahometans*.” *Ibidem*, 64; “Thus *the Slavonic Mahometans of Herzegovina* apply it to Christians generally,” *Ibidem*, 36.

posebno mjesto u poduzoj prvoj fazi mogućeg postojanja te države namijenio *Bošnjacima muslimanima*, kao jedinoj sposobnoj grupi među domaćim stanovništvom da, zbog inkorporiranosti u osmanski državni sistem, upravlja i vlada državom.²⁵⁷ U stvaranju poželjne slike Bošnjaka muslimana kao upravljača, Evans je bio spreman čak i na blažu ocjenu njihovog fanatizma, pa će reći da oni “nisu fanatičniji od hrišćana Bošnjaka”.²⁵⁸

²⁵⁷“So far indeed from the sway of Christian denominationalism being in any sense possible in Bosnia, it must be frankly admitted, distasteful as the admission may be to some, that if an autonomous or partially autonomous state be established, a pre-ponderating share in the government, saving European control, must for many years remain in the hands of *the Mahometan* part of the population. True that much of the present oppression is due to them; but they are the only class in Bosnia at present capable of holding the reins of government; ... The weight of hereditary bondage cannot be shaken off in a day, and the majority of the Christian population are still too ignorant and cringing to govern their hereditary lords. True, that *the Bosniac Mahometans* are a minority; but it must be remembered that the Christians are divided into two sects, the Greek and the Latin, each of which regards its rival with greater animosity than the Moslem;” *Ibidem*, XCVIII.

²⁵⁸“... they are more upright, and certainly not more fanatically bigoted, than *the Christian Bosniacs*.” *Ibidem*, XCVIII, U prethodnom dijelu svog teksta insistirao je na fanatizmu domaćih muslimana. “Thus it is that Bosnia is the head-quarters of *Mahometan fanaticism*, and that when, at the banning of this century. Sultan Mahmoud II. endeavoured to introduce his centralising innovations and reforms into Bosnia, which also promised the Christians a certain amount of religious liberty, he found himself opposed here not only by the feudal caste, who rallied round the Janissaries, but by a race of *Mahometans whose religion had assumed a national character of a more fanatical hue than was fashionable in the capital*.” *Ibidem*, XCIII. Istina, izvorište bošnjačko-muslimanskog fanatizma Evans traži u predosmanskom periodu i dugoj borbi protiv nadolazećeg muslimanskog osvajača. *Ibidem*.

Njegovoj “vjeri” u bosanskohercegovačke muslimane doprinosila je nada, koju je dijelio sa svojim hrišćanskim čitateljima u Velikoj Britaniji, da će se *muslimani Bošnjaci* vratiti hrišćanstvu čim se za to pojavi zgodna prilika (nestane osmanske vlasti u Bosni).

Dokaz je tražio u čuvanju hrišćanskih običaja kod bosanskohercegovačkih muslimana.²⁵⁹

Unutar brojnih Evansovih naziva za cjelokupno bosanskohercegovačko slavensko stanovništvo, ili njegove grupe, dominira naziv *Bošnjaci*, dok u konkretnijem upućivanju na jednu od grupa stanovništva, definiranju odnosa među domaćim grupama ili pojedincima, on upotrebljava vjerske nominacije, same ili u kombinaciji s nacionalno-zemaljskom odrednicom *Bošnjaci*. Svi slavenski stanovnici Bosne su u Evansovoj slici *Bošnjaci*, počevši od srednjeg vijeka²⁶⁰ pa do njegove savremenosti. Zove ih *Bošnjacima*,²⁶¹ a nekada *Bosancima*,²⁶² pri čemu, čini se, naziv

²⁵⁹“Not a few of these renegade families have preserved even to the present day many of their old Christian and perhaps heretical observances; and it is whispered that there are still members of the old *Bosnian aristocracy* only waiting for a favourable opportunity to abjure Islam.” *Ibidem*, LXXXIX.

²⁶⁰ “... just at the period when the heresy was striking root among *the Serbs and Bosniacs* *Ibidem*, XXXIV; “Tvardko despatched an army under his brave General, Vlatko Hranić, to the aid of the Slavonic confederates, and for the last time *Bosniac, Serb, Croat, and Bulgarian*, joined their forces against the Infidel.” *Ibidem*, LXIV.

²⁶¹ “*The Bosniacs* themselves are still blessed with many of the virtues of a primitive people, and left to themselves might secure honesty and justice in their public officers”. *Ibidem*, XCVI; “*The Bosniacs* are of a temperament admirably fitted for parliamentary government, and what is more, owing to their still preserving the relics of the free institutions of the primitive Slavians, they are familiar with its machinery. *Ibidem*, CI; “*The Bosniacs* themselves speak of the other side of the Save as ‘Europe,’” *Ibidem*, 89;

Bošnjak (*Bosniac*) upotrebljava u smislu etničko-zemaljskog identiteta,²⁶³ a Bosanac (*Bosnian*) u istom smislu, ali i u pridjevskom vezanju određene osobe, grupe, institucije i prostora za zemlju Bosnu. Nazivi *Bošnjaci* i *Bosanci* u cijelom tekstu se susreću oko 400 puta. Pored toga, Evans je bošnjačku/bosansku nominaciju upotrijebio i kada govori o nekoj od domaćih vjerskih grupa: nazivi *Bošnjaci muslimani*, *Bošnjaci hrišćani*, s brojnim podvarijantama, često se susreću u njegovom tekstu. U velikom broju susrećemo imenovanje domaćih hrišćana sa *hrišćani Bošnjaci*,²⁶⁴ a domaćih muslimana s

“The frame of these *Bosniac coutrymen* lacks the elegance and suppleness of the modern Greek, but it is stronger and of larger mould. No stranger who passes through Bosnia can fail to be struck at the exceeding stature of the inhabitants.” *Ibidem*, 151. “The Bosniacs themselves are still blessed with many of the virtues of a primitive people, and left to themselves might secure honesty and justice in their public officers.” *Ibidem*, XCVI. “The Bosniacs are of a temperament admirably fitted for parliamentary government, and what is more, owing to their still preserving the relics of the free institutions of the primitive Slaves, they are familiar with its machinery.” *Ibidem*, CI. Vidi i *Ibidem*, 115.

²⁶²Naziv *Bosanci* koristi se za nominiranje stanovništva srednjovjekovne bosanske države. “The best native account that we possess of the Bogomilian heretics is to be found in the works of a Bulgarian writer, one Presbyter Cosmas, who lived at the end of the tenth century, just at the period when the heresy was striking root among *the Serbs and Bosniacs*, and who wrote (in his native tongue) two of his most important works against the Bogomiles.” *Ibidem*, XXXIV; “Tvartko despatched an army under his brave General, Vlatko Hranić, to the aid of the Slavonic confederates, and for the last time *Bosniac, Serb, Croat, and Bulgarian*, joined their forces against the Infidel”. *Ibidem*, LIV. Vidi i *Ibidem*, 224.

²⁶³Naišao sam na slučaj kada Evans i naziv *Bošnjak* upotrebljava u svojevrsnom pridjevskom značenju. “The man to the right, in a red turban and a dark indigo jacket, is a fair example of *the Bosniac rayah* of these parts,” *Ibidem*, 144.

²⁶⁴“Nor must we omit another characteristic which marks off *the Christian Bosniacs* from their Serbian neighbours.” *Ibidem*, XCI.

Bošnjaci muslimani,²⁶⁵ ili *Bošnjaci muhamedanci*,²⁶⁶ *slavenski muhamedanci*²⁶⁷ ili čak *Bošnjaci Turci*.²⁶⁸ Važno je istaći da Evans pod *turcima*, kada koristi ovaj naziv za domaće muslimansko stanovništvo, upućuje na njihov vjerski identitet. Naziv *Turci* u Evansovoj slici domaćeg stanovništva, kao i nazivi *muslimani* i *muhamedanci* označava vjerski identitet ove grupe stanovništva.²⁶⁹

²⁶⁵“The wars between the Giaour Sultan, as *the Bosniac Mussulmans* contemptuously called the head of their faith,” *Ibidem*, XCIII.

²⁶⁶ “... it lay in the very nature of things that he should conciliate as fiert as possible those whose opposition was piost formidable to him, bis co-religionists, namely, *the Bosniac Mahometans*. *Ibidem*, XCIV; “*The Bosniac Mussulmans* have had their religious antagonism perpetually roused by wars with the unbelievers.” *Ibidem*, XCIII.

²⁶⁷ “On the contrary, *the Sclavonic Mahometans of Bosnia*, occupying an isolated corner of the Sultan's dominions, have not been so liable to those external influences which at Stamboul itself have considerably modified the code of true believers. *Ibidem*, XCIII.

²⁶⁸ “While sketching the Starigrad I had another proof of the kindness with which *the Bosniac Turks* treat children.” *Ibidem*, 109; The motley groups of citizens of different denominations which one comes upon in the streets of Serajevo are at least as Oriental as the wares. Here is a kind of happy family of *Turks*, Jews, Heretics, and Infidels ...” *Ibidem*, 276.

²⁶⁹Navodim neke od brojnih primjera. “... a *Mahometan lady* ...It is amusing to watch the gradual transformations of *the little Mahometan girls* here.” *Ibidem*, 276; “The Publicans on this occasion consisted of one Christian and two members of the *renegade Mahometan aristocracy*”. *Ibidem*, 338; “*the Mussulmans* under the Ulema,”. *Ibidem*, CII; “Next to the Jews, they are the richest class in Serajevo — richer than *the Turks*, fox *the Mahometan* is incapacitated by his fatalistic want of euterprize from taking part in any but small retail trades.” *Ibidem*, 96; “The wars between the Giaour Sultan, as *the Bosniac Mussulmans* contemptuously called the head of their faith, ...it lay in the very nature of things that he should conciliate as fiert as possible those whose opposition was piost formidable to him, bis co-religionists, namely, *the Bosniac Mahometans*.” *Ibidem*, XCIII; “It has been the policy of *the Mahometan conqueror* to favour the Roman Church in the

Nominiranje domaćeg bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva veoma je raznovrsno, s puno dilema u pogledu njihovog primarnog identiteta. U cjelini teksta susrećemo raznovrsne nominacije za ovu grupu. Pored nominacija *Bošnjaci/Bosanci* i *hrišćani Bošnjaci*, Evans koristi i naziv *Srbi*, samostalno ili uz alternativne varijante *hrišćani*, *pravoslavci*, *Grci*,²⁷⁰ *Grci Bosanci*,²⁷¹ ili *hrišćani istočne crkve*.²⁷²

Iz ugla teme knjige posebno je interesantno Evansovo vezivanje bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva uz Srbe iz Kneževine Srbije, kao i prepoznavanje i priznavanje srpskog nacionalnog identiteta kod ove grupe stanovništva. Analiza konkretnih mjesta na kojima susrećemo naziv *Srbi* za bosansko stanovništvo, pokazuje da se ovaj naziv upotrebljava u različitim varijantama. Na nekim mjestima Evans taj naziv koristi samostalno, dokazujući postojanje srpske nacionalne svijesti kod tog stanovništva i želju za oslobođanjem i stvaranjem nacionalne države.²⁷³ Bosanski

province, as a ready counterpoise to the orthodox Serbians, who in numbers far outweigh *the Mussulmans* and who, in contradistinction to the Latins, are imbued with national aspirations. *Ibidem*, 180.

²⁷⁰ "... but it must be remembered that the Christians are divided into two sect ... *the Greek* and *the Latin*" *Ibidem*, XCVIII; "*The Greek children* under the Higuemen", *Ibidem*, CII. Vidi i *Ibidem*, 36; "Here is a *Greek Christian girl* that we saw at a well ...". *Ibidem*, 96.

²⁷¹ "*The Greek Bosnians*". 96.

²⁷² "*Greek Patriarch* takes good care that these eparchies shall be filled by none but Fanariotes, and thus it happens that *the Pravoslaves or orthodox Christians of Bosnia*, who form the majority of the population, are subjected to ecclesiastics, aliens in blood, in language, in sympathies, who oppress them hand in hand with the Turkish officials, and set them, often, an even worse example of moral depravity." *Ibidem*, 267-68.; "the Eastern Church in Bosnia". *Ibidem*, 308.

²⁷³ "... and have backed up the Mahometans in their oppression of *the Serbs*, as the members of the Greek Church are significantly called." *Ibidem*,

pravoslavci, prenosi Evans, “koriste ćirilicu i sebe jasno zovu *Srbima* ili *pravoslavcima*”.²⁷⁴ Ovaj autor ih ponekada isključivo naziva *Srbima*,²⁷⁵ a nekada, na istom mjestu u tekstu, paralelno ih zove *Srbima*, *pravoslavcima*, *istočnim hrišćanima*²⁷⁶ i *Bosancima*.²⁷⁷

180; “*The Serbs or members of the Greek Church* are most imbued with patriotic ideas, it is tru; but these aim rather at a re-establishment of a Serbian Empire, or a Democratic government of some kind, with, or without, a princely figurehead.” *Ibidem*, 232.

²⁷⁴ “*The Greek Bosnians* use Cyrillian characters, and call themselves distinctively *Serbs or Pravoslaves*, that is, ‘the orthodox;’ *Ibidem*, 96.

²⁷⁵ “*The Serbs*, on the contrary, hold in their hands most of the external commerce of the country, for which Serajevo is the natural staple,” *Ibidem*, 96; “It has been the policy of the Mahometan conqueror to favour the Roman Church in the province, as a ready counterpoise to *the orthodox Serbians*, who in numbers far outweigh the Mussulmans/ and who, in contradistinction to the Latins, are imbued with national aspirations.” *Ibidem*, 180.

²⁷⁶ “The inhabitants of Travnik are mostly Moslems, with a small infusion of Spanish Jews and *Serbs, or members of the Greek Church*, some of whom are the most well-to-do merchants in the place, and have organised a company.” *Ibidem*, 194; “The other members of our happy family are *the Bosniacs of the Greek Church*— *the Serbs or Pravoslaves*, as they style themselves. Of these there are about 6,000 in Serajevo, and they approach *the Serbs of the Free Principality* in dress as well as in name. They show, as may be seen, a great variety of head-dress — sometimes the hair plaited round a central fez a la Serbe ...” *Ibidem*, 278; “... *the orthodox Serbians*, who in numbers far outweigh *the Mussulmans* and who, in contradistinction to *the Latins*, are imbued with national aspirations.” *Ibidem*, 180. Vidi i *Ibidem*, 196.

²⁷⁷ “The authorities are blind; and it is quite a common thing for the gendarmes to let the perpetrator of the grossest outrage, if a Mussulman, escape before their eyes. There is a proverb among *the Bosnian Serbs*.” *Ibidem*, 255.

Iako Evans za stanovništvo koje opisuje, ili ga susreće na svom putovanju “pješke” kroz Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku, više desetina puta upotrebljava naziv *Hrvati*, on taj naziv nikada ne koristi kada govori o bosanskohercegovačkom katoličkom stanovništvu. Domaće katolike smješta u okviru zbirnih naziva *Bošnjaci*,²⁷⁸ *hrišćani Bošnjaci*,²⁷⁹ *hrišćani*,²⁸⁰ te *katolici*²⁸¹, češće *rimokatolici*²⁸² i *latini*.²⁸³ Zanimljivo je istaći

²⁷⁸Vidi sljedeće primjere. “This he did to my no small astonishment, while I was listening to one of the ballads, and was sent roundly about his business for his pains, to the unconcealed delight of the Christians, who from that moment dubbed us Consuls — a name given by *the Bosniacs* to any Europeans who are not subject to the caprices of Tiurkish gendarmes, ...” *Ibidem*, 143; “The frame of *these Bosniac cooutrymen* lacks the elegance and suppleness of the modem Greek, but it is stronger and of larger mould. No stranger who passes through Bosnia can fail to be struck at the exceeding stature of the inhabitants. *Ibidem*, 151.

²⁷⁹“Nor must we omit another characteristic which marks off the Christian Bosniacs from their Serbian neighbours.” *Ibidem*, XCI; “... they (muslimani Bošnjaci, primjedba, E. R) are more upright, and certainly not more fanatically bigoted, than *the Christian Bosniacs*,” *Ibidem*, XCVIII; “We asked if he believed that *the Christian Bosniacs* of the neighbourhood would rise?” *Ibidem*, 109; “The presence of these Zaptiehs gave me an opportunity of observing how these tools of the Mahometan government dealt with *the Christian Bosniacs*, when not imder the immediate surveillance of foreign consuls.” *Ibidem*, 141.

²⁸⁰ “But the sad national tragedy was being played out, and in due course Doboij, the key of the Christian kingdom, became the stronghold of the Turk. It is a place full of dismal associations for *the Christians of Bosnia*; *Ibidem*, 106; “There was something pathetic in the sight of so many Christians, dressed indeed in the garb of Mahometans, but still clinging to the faith of their fathers!” *Ibidem*, 133.

²⁸¹“catholics in Bosnia”, *Ibidem*, 183; “the Catholics under the Franciscan priest,” *Ibidem*, CII.

²⁸²“the Roman Catholic population”. *Ibidem*, 183; “Roman Catholic” *Ibidem*, 117; “the Roman Catholic priesthood in Bosnia”. *Ibidem*, 119; “The Roman Catholic population of this part of Bosnia,” *Ibidem*, 131; “the Catholics in

sljedeće: iako Arthur Evans katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine podrazumijeva unutar zajedničkih naziva *Bošnjaci/Bosanci* i *hrišćani Bošnjaci*, nijednom nije konkretno upotrebio naziv *katolici Bošnjaci*. Takav pristup/postupak suprotan je pristupu/postupku Miss Irby, koja ovoj grupi stanovništva primarni identitet traži upravo u nominaciji *rimokatolički Bosanci*.

Očekivano, svi Bošnjaci u Bosni su u Evansovoj percepciji *Slaveni*.²⁸⁴ Kada govori o stanovništvu Bosne i Hercegovine i ističe njegove vjerske identitete, Evans stanovništvo Bosne i Hercegovine dijeli na muslimane, hrišćane, Jevreje i Rome.²⁸⁵ Istina, u cjelini teksta bosanskohercegovačke Rome pominje samo usput,²⁸⁶ a i

Bosnia". *Ibidem*, 183; "Roman Catholics". *Ibidem*, 184; "Roman Catholic monks of Foinica". *Ibidem*, 206; "a Roman Catholic minority". *Ibidem*, 221.

²⁸³"*orthodox Serbians*, ... who, in contradistinction to *the Latins*, are imbued with national aspirations" ... The Turks, from the year 1463, when Sultan Mahomet granted the Franciscan monks their great Charter of Liberties, the 'Atname,' have been politicly liberal to them, exempting their monasteries and lands from taxation, and freeing the brothers from the capitation tax which weighs on the *rayah*. In return, the monks have exerted their influence in rendering *the Latins* submissive to their rulers, ... and practically recovered Bosnia for the Sultan, he received support from many of the *Latins*." *Ibidem*, 180. Vidi i *Ibidem*, XLVIII i 96.

²⁸⁴"To suppose that the freedom of *the Slaves* of the South, of *the Bosniacs*, the Serbs of Old Serbia, and Bulgarians," *Ibidem*, CIII; "... and Sclavonic Mussulman and Sclavonic Christian alike have bowed before a new Osmanli bureaucracy." XCIII

²⁸⁵"According to the official reports of 1874, there were 576,766 Christians of the Greek Church in the Vilajet of Bosnia (which includes the Herzeovina). The total population was 1,216,846, of whom 442,050 were Bosnian Mussulmans; 185,503 Roman Catholics; 3,000 Jews; 9,537 Gipsies." *Ibidem*, 267.

²⁸⁶Vidi *Ibidem*, 232.

domaći Jevreji, iako se češće osvrće na njih, nisu predmet Evansovog posebnog interesa.²⁸⁷ Za temu knjige zanimljivo je primijetiti da Evans ove grupe ne ubraja među Bošnjake; a kada želi istaći njihovu vezanost za zemlju, reći će da su iz Bosne.²⁸⁸

Za naziv *Hercegovac*, iz same nominacije i konteksta u kojem se koristi, nisam zaključio da ima zemaljsko-etničko, već samo regionalno značenje. Evans pominje “trideset Hercegovaca” u Sisku,²⁸⁹ “hercegovačkog seljaka” i “hercegovački grad”,²⁹⁰ “mladog hercegovačkog hrišćanina”,²⁹¹ “siromašnog hercegovačkog hodžu”,²⁹² “teškoće Hercegovaca”,²⁹³ kao i još neke

²⁸⁷Za njih, između ostalog, kaže: “But *the Jews of Bosnia and the Herzegovina* are all a Spanish-speaking people, who took refuge from their Christian oppressors within the borders of more tolerant Islam in the fifteenth and sixteenth centuries. Previous to this settlement there do not seem to have been any Jews in the country, since in early Bosnian history, so occupied with religious struggles, so blood-stained with fanaticism, there is not, so far as I am aware, any mention of them.” *Ibidem*, 172.

²⁸⁸ “*the Jews of Bosnia and the Herzegovina*”. *Ibidem*.

²⁸⁹ “... at Siszek there arrived the same night as ourselves thirty Herzegovinians, who had left the employments which they had in Free Serbia,” *Ibidem*, 87.

²⁹⁰ “... we pass a Herzegovinian peasant in a peaked cap of Dalmatian character; and finally come in sight of Coinica, the first Herzegovinian town”, *Ibidem*, 305.

²⁹¹ “A few days ago a young Herzegovinian Christian — a fine young fellow, according to the Belgian — stopped at his tent and showed his pass,...” *Ibidem*, 315.

²⁹² “Poor Herzegovinian Hodge did not exchange his spade for a musket to secure Provincial Autonomy, ...” *Ibidem*, 336.

²⁹³ “... the grievances of the Herzegovinians generally, as against the government, are well set forth in the seven demands which the people of Nevesinje laid before the Commission.” *Ibidem*, 340.

jezičke konstrukcije u kombinaciji s nazivom *Hercegovac*, ali sve u smislu teritorijalnog značenja tog naziva.

III MEĐUSOBNI ODNOSI IZMEĐU MUSLIMANA I HRIŠĆANA: SUŽIVOT ILI MRŽNJA

Holmesova slika: Suživot sabraće, uz elemente muslimanskog fanatizma i međusobne netrpeljivosti

1. 1. Holmesova slika međusobnih odnosa kao reakcija na negativnu stereotipnu sliku Rusa i Austrijanaca

Holmesova dominantno kreirana slika o međusobnim odnosima domaćeg muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini javlja se u osnovi kao reakcija na stereotipnu sliku ruskog i austrijskog konzulata o njima, te napisa slavenske štampe iz okruženja, a nije nastajala kao reakcija na putopisne napise. Čak se Holmes pozitivno izražavao o suprotnom taboru formiranom temom ove knjige: Miss Irby i njene drugarice, kao i njihova cjelokupna aktivnost u Bosni, afirmativno su prikazani u Holmesovim depešama;²⁹⁴ ni pisanja Arthura Evansa, koji će uz Miss Irby biti glavni informator predstavnika liberalne političke opcije u britanskom društvu u vrijeme Istočne krize 1875-78. godine, nisu bila predmet fokusiranog osporavanja tog britanskog

²⁹⁴FO 195/950, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 6. april 1869, no. 8.

konzula. U kontekstu suprotstavljenih interesa velikih sila u Istočnom pitanju, za njega su opozicione strane bili predstavnici konkurentskih, posebno zainteresiranih sila u tom širem pitanju, kao i u pitanju rješavanja sudbine Bosne i Hercegovine. Drugi red percipiranih Holmesovih protivnika, iza ruskih i austrijskih konzula, bili su informatori slavenskih glasila iz okruženja i srpski agenti u Bosni, koji su širili neprovjerene i, prema Holmesovom mišljenju i informacijama, apsolutno netačne vijesti o mržnji muslimana prema bosanskohercegovačkim hrišćanima, konstantnom ugnjetavanju potonjih i spremnosti domaćih bosanskohercegovačkih muslimana da izvrše masakr nad njima.

Budući da je nastala kao reakcija na negativnu sliku stvaranu od rusko-austro-srpske (slovenske) strane, koja je odnose među grupama domaćeg stanovništva, posebno muslimana prema hrišćanima, definirala kao mržnju i ugnjetavanje, Holmesova slika je a priori trebala pokazati da to nije tako i da je, i pored različitih tonova u njihovim odnosima kroz duži period, mnogo više obilježena suživotom, međusobnom saradnjom i upućenosti jednih na druge. Holmes pokazuje da je djelovanje ruskog i austrijskog konzulata u Bosni bilo obilježeno intrigantskim aktivnostima, te da njihovi konzuli na službi u Bosni biraju i friziraju informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu, kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i počesto širile neistinite informacije o netrpeljivosti i mržnji među pripadnicima različitih vjerskih grupa, i dokazala neophodnost promjene gospodara nad ovom osmanskim provincijom. U tom smislu Holmes je sebi postavio cilj da Britansku ambasadu i Foreign Office snabdije "istinitim informacijama" o međusobnim odnosima domaćeg stanovništva, kao i postupcima osmanskih vlasti, u kontekstu provođenih reformi koje su trebale donijeti

stvarnu jednakost muslimana i hrišćana. Pri svemu tome, konzularni predstavnici velikih sila nisu samo posredno utjecali na budućnost Bosne i Hercegovine kreiranjem slike o njoj, već su snažno utjecali i na modeliranje odnosa u bosanskohercegovačkom društvu.

Kada je konzul Holmes, čiji su mi izvještaji predmet primarne analize konzularnog diskursa o Bosni, preuzeo dužnost konzula,²⁹⁵ nije izgledalo da će izrasti u konzula koji je gradio umjereniju sliku o odnosima u Bosni, lišenu stereotipne zapadne percepcije Osmanske islamske države. Na početku je bio pod velikim utjecajem drugih konzula, koji nisu bili baš prijateljski nastrojeni prema zemlji u kojoj su službovali. Oni su ga upozorili “da je od najveće važnosti da bude istinito informiran” o događajima na terenu, što očito ukazuje na to da mu je sugerirano kako konzuli ne vjeruju vladinim informatorima, te da oni međusobno trebaju razmjenjivati informacije. Kada ocjenjujemo Holmesove prve izvještaje, treba imati u vidu da je to vrijeme ustanka u Hercegovini, koji je proizvodio napetost u cijeloj zemlji. Njegov prvi ozbiljni opširniji izvještaj stanje u zemlji ocjenjuje nezadovoljavajućim i prihvata tezu drugih konzula da je opravdan strah od masakra hrišćana, slično onom koji se desio u Siriji. Holmes je sa zadržkom prihvatio prenesene izvještaje drugih konzulata, koji sadrže konkretne vijesti o pokoljima hrišćana, s upozorenjem da, ako te vijesti nisu istinite, one “u najmanju ruku ukazuju na uznemirenost stanovništva i pozivaju na uzbunu.” Holmes je prenio i vijest da su dva hrišćanina masakrirana u Gradiškoj od strane “turskog stanovništva”, što je u Sarajevu izazvalo alarmantno stanje, iako su vlasti odbacile istinitost tih navoda. Drugi konzuli su upozorili

²⁹⁵Prvi kratak izvještaj po stupanju na dužnost poslao je 9. avgusta 1860. *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 9. avgust 1860, no. 41.

Ferik-pašu da u njegovim rukama leži sudbina hiljada života, ali je on odgovorio da su izvještaji o masakrima netačni.

U razgovoru s Ferik-pašom Holmes je dobio i drugu percepciju stanja stvari u Bosni, koja će mu u narednim godinama biti bliža od prvobitne, dobijene od austrijskog i ruskog konzula. Slici o primarnoj odgovornosti za nedaće osmanskih vlasti i domaćih muslimana Ferik-paša je suprotstavio narativ o primarnoj krivici susjeda, ukazujući naopasnost od ubačenih bandi iz Srbije. Oni su, prema mišljenju valije, bili osnovni uzročnik nezadovoljstva i muslimana i hrišćana, te uznemirenosti ovih posljednjih.²⁹⁶

Nakon što se oslobodio prvobitnog utjecaja austrijskog i ruskog konzulata, i počeo samostalno graditi svoj stav, koji je vjerovatno mijenjan u odnosu na prvobitni i zbog bliskih odnosa s nekim osmanskim valijama, posebno Šerif Osman-pašom, Holmes je u više navrata naglašavao da je glavni cilj Rusije i Austrije obezbjeđivanje prostora za njihovo miješanje u unutrašnje stvari Carstva.²⁹⁷ Ono što je za temu knjige posebno važno jeste Holmesovo mišljenje o političkim ciljevima Austrije i Rusije u Bosni, koje je ugrađivao u sliku stanja u zemlji i međusobnih odnosa bosanskohercegovačkih muslimana i hrišćana. U tom smislu Holmes piše da Rusija i Austrija nastoje urušiti autoritet Porte kod domaćeg hrišćanskog stanovništva, i pridobiti ga za svoje interese.²⁹⁸ U

²⁹⁶FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 10. avgust 1860, no. 42.

²⁹⁷FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

²⁹⁸Djelatnost ruskog konzulata nije se nimalo razlikovala od općeg kursa ruske politike u Osmanskom carstvu, čiji je cilj u vremenu poslije poraza u Krimskom ratu i gubitka prestižana Pariskoj konferenciji 1856. Bio vraćanje ugleda ruskog cara i njegove države među balkanskim hrišćanima, kao i destabilizacija Osmanske države. Na drugoj strani, i ako njen globalni interes u tom vremenu nije bio rušenje Carstva, Austrija je

aktivnostima ruskih i austrijskih agenata, i općenito politici koju su vodile ove dvije zemlje, Holmes i ostali britanski konzuli na službi u Bosni vidjeli su presudne uzroke nemira u Bosni i Hercegovini. Zato su oni posebno budno pratili aktivnosti konzula Rusije i Austrije u vrijeme nemira i ustanaka 1857-1862. i 1875-78. godine, te reagirali na njihove navode kada bi oni bili obznanjeni.²⁹⁹ Henry Churchill je direktno optužio ruskog konzula Giljferdinga za podsticanje nemira u Posavini, do kojih je došlo 1857. i 1858. godine.³⁰⁰ O

svim sredstvima nastojala ojačati svoju poziciju u Bosni i Hercegovini, i u krajnjoj liniji otrgnuti je od Osmanlija. *FO 78/2436, Instructions to H. M's Embassy at Constantinople, & on subject of Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1856-1875*, Russell-Bulweru, 2. februar 1863, no 106.

²⁹⁹ Kao podstrekače nemira u Posavini 1857. i 1858. godine, i iseljavanja izvjesnog broja porodica iz tog dijela Bosne, konzul Henry Churchill okrivljivao je Rusiju i Austriju. "*FO 195/553*, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo, 11. maj 1857, no. 15; *FO 195/553*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 24. decembar 1857, no. 42. On je bio uvjeren da Rusija predstavlja suštinsku pokretačku snagu tih nemira, te da postoje tajni odnosi između ruskog konzulata u Sarajevu i vođa nemira. *FO 195/553*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 2. mart 1858, no. 19; *FO 195/553*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 15 mart 1858, no. 22.

³⁰⁰"When Mr. Hilferding, the Russian Consul for Bosnia, was appointed, he first proceeded to Belgrade and then to Ragusa, when the Russian Government has two Consuls General. Immediately after his departure from Belgrade the Christians of Possavina began to collect in large numbers and to cry against the Uchleme. From the first day of Mr. Hilferding arrival to his post, the Christian Slaves looked upon him as their protector. Some of them went so far as to call the Emperor of Russia their Emperor, even in my presence. Is it not the Policy of Russia to throne difficulties in the Porte's way? The Slaves of Bosnia had motives of Complaint. Is it not reasonable to suppose and can then even exist a doubt that Mr Hiljferding was instructed by his Government to encourage these people to demand of the Turkish Authorities, and incite them to insist upon receiving from the latter that justice which they had every right to expect. ... I have every reason to believe that Austrian Agents have

opasnosti koja prijete miru u Bosni i Hercegovini od ruske i austrijske politike, slično je mislio i privremeni konzul James Zohrab. S njegovim mišljenjem u potpunosti se složio Holmes, koji je svjedočanstvo o Giljfedingovim rovarenjima po Bosni i austrijskim podsticanjima nemira u ovoj provinciji proslijedio svojoj ambasadi u Carigrad.³⁰¹ Očit dokaz neprijateljskih

materially contributed in promoting it. The language of the Austrian employees of every description in the Country is anything but calculated to appease the feelings of the Christians, and the report the General Mamula takes such pains to repudiate... It is true Austria would gain little by smouldering discontent in the Country. Her Commercial transactions would be somewhat impeded. It would be very different, however, were a military occupation of the Province by Austria necessitated... amongst other things, no doubt, be a renewal of the Porte's promise to keep the ports of Sutorina and Klek closed." *FO 195/553*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 10. januar 1858, no. 4.

³⁰¹U depeši s kojom je poslao Zahrabov izvještaj, Holmes je 1860. napomenuo koliko stanovništvo gleda na Rusiju kao inspiraciju, navodeći primjer kada je prilikom posjete francuskog i britanskog predstavnika hrišćansko stanovništvo Gacka poslalo jednog seljaka ruskom konzulu u Mostar, da ga pitaju šta trebaju da im kažu. "The contiguity of the Herzegovina and Bosnia to Dalmatia and Slavonia has naturally brought the provinces under the notice of Austria. She is intimately acquainted with their resources – she is aware that their possession would give her an influential voice in the East. The disorganized state of the Turkish administration gave her hope that they might be acquired through revolt of the inhabitants; she was active and preaching a crusade against the Turks; her efforts did not meet with success. She has, however, so far gained her point in rendering the two provinces profitable to her alone. Russia, as the head of the Slave family entered into system of intrigue against the Turks three years ago. Through the Consular and other Agents she has sent to these provinces, she has been preaching Slave union and Slave freedom; and she is, I have no doubt, secretly organizing a system of resistance among the Orthodox Christians which will end either in a general revolt, when good leaders are found, or in Turkey being obliged to retire from the country inability to support the expense of maintaining her position. Servia is now joining in the struggle, but I look upon her and

aktivnosti privremeni konzul Zohrab je vidio u pojavi i cirkuliranju pamfleta pisanog na južnoslavenskom jeziku, čiji je autor bio prvi ruski konzul u Bosni A. F. Giljferding. Pamflet je govorio o muslimanskom ugnjetavanju hrišćana, i prikazao vlade Francuske i Velike Britanije kao podržavaoce tog ugnjetavanja i kao neprijatelje Slavena.³⁰²

Holmes je bio siguran da ruski politički agenti čine sve što je u njihovoj moći kako bi kreirali nemire u ovoj provinciji i donijeli nevolju osmanskoj vlasti.³⁰³ Kako su izvještavali britanski konzuli, Rusija i Austrija su rovarile po Bosni i Herecegovini ne samo u predustaničkom i ustaničkom vremenu, nego i u doba mira. Pored ugnjetavanja hrišćana, u ruskoj i austrijskoj propaganda pojavljuje se i pitanje realne mogućnosti da muslimani izvrše opći pokolj svojih istokrvnih hrišćanskih zemljaka. U maju 1867. ruski konzul je nastojao ubijediti sarajevske hrišćane da muslimani imaju namjeru da

upon Montenegro as agents of Russia." *Extracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, British documents on Foreign Affairs*, 4-5; *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 16. oktobar 1860, no. 59.

³⁰²*FO 195/625*, Zohrab-Russellu, Sarajevo, 7. juni 1860, no. 29, Confidential; Zohrab je u svom izvještaju napisao da Giljferding, kao i tadašnji ruski konzul Jevgraf Romanovič Ščulepnikov, koriste pravoslavne sveštenike, u navođenju hrišćanskog stanovništva u Bosanskom ejaletu da postupa po njihovim željama. *FO 195/625*, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 12. juni 1860, no. 27.

³⁰³*FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 30. oktobar 1860, no. 64; Toga su bili svjesni i domaći muslimanski stanovnici. Kada je Churchill s muslimanima u Mostaru razgovarao o uzrocima ustanka u Hercegovini, dobio je odgovor od jednog dijela njih da je Rusija glavni podstrekač ustanka. Rekli su da je ruski konzul iz Sarajeva posjetio svaki dio provincije, sijući sjeme nezadovoljstva među hrišćanima, i da je sveštenicima u Bosni dijeljen novac. Drugi su mislili da su otpočinjanju ustanka pripomogli i austrijski agenti. *FO 195/553*, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 10. januar 1858, no. 4.

ih masakriraju na Uskrs. Uz ruskog konzula, takvu propagandu širili su i sarajevski hrišćanski trgovci. Pokazalo se da su navodi ruskog konzula neistiniti i da je Uskrs prošao bez problema. Ovaj i slični navodi o mogućem masakru nailazili su na oštre demantije osmanskih vlasti, ali i britanskog konzulata u Sarajevu.³⁰⁴

Iako Holmes i drugi britanski konzuli nisu poistovjećivali aktivnosti austrijskog konzulata s ruskim, iz njihovih depeša se vidi da su i austrijski konzularni predstavnici u Bosni radili na ugrožavanju osmanske vlasti, pridobijanju hrišćana za svoje interese i stvaranju izrazito negativne slike o međusobnim odnosima hrišćana i muslimana. I kod njih se stvara slika o permanentnom ugnjetavanju hrišćana od osmanskog sistema i velikoj dominaciji muslimana nad hrišćanima, bez obzira na proklamiranu jednakost svih podanika sultana za sve vjerske i socijalne grupe. Iz izvještaja Britanskog konzulata da se zaključiti kako se austrijska politika u Bosni dijelom razlikovala u metodi, ali da praktična aktivnost agenata nije značajno zaostajala za onom koju su provodili Rusi. Holmes i drugi britanski konzuli su stalno izvještavali da se austrijski politički agenti nastoje uplitati u sve poslove ove provincije, i da su sve reformske mjere, bez obzira koliko bile pozitivne i korisne, nailazile na njihovo nezadovoljstvo. Holmes je jednom prilikom zaključio da austrijski agenti stalno nastoje osmanskim vlastima stvaraju teškoće,³⁰⁵kako bi se održalo nemirno stanje s otvaranjem mogućnosti miješanja Austrije u unutrašnje poslove Osmanskog carstva. Holmes je indirektno iznosio mišljenje da

³⁰⁴*FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8.

³⁰⁵*FO 195/805*, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 17. april 1865, no. 14.

je konačni cilj austrijske politike – priključenje Bosne i Hercegovine Monarhiji.

Konzul Holmes je u više navrata izvještavao svoje pretpotstavljene da valija Šerif Osman-paša dijeli njegovo mišljenje i da nije zadovoljan politikom Austrije u Bosni i Hercegovini. Tako je u aprilu 1865. godine izvijestio ambasadu u Carigradu da ovaj valija nije zadovoljan politikom Austrije u Bosni u tom trenutku. Valija je britanskom konzulu saopštio kako prepoznaje tajnu namjeru Austrije da ohrabruje nezadovoljstva prema osmanskoj vlasti gdje god je to moguće.³⁰⁶

Ustvaranje problema osmanskim vlastima bila je uključena i bečka štampa.³⁰⁷ Holmes je u depeši iz septembra 1867. godine istakao da bečke novine namjerno pogrešno predstavljaju stanje u Bosni, te da je cilj pisanja o tome, kako će Bosna brzo postati druga Kandija i kako će brzo doći vrijeme kada će Turci biti protjerani iz Evrope, stvaranje loše slike o stanju u ovoj provinciji. Kao primjer je naveo pisanje bečkog “Zukunfta”, koji, kako izvještava Holmes, piše neistine o nestabilnosti u Bosni. Suprotno od tih navoda, Holmes je zaključio da “ova zemlja nije nikada bila mirnija nego sada, i nema ni trunke mogućnosti za ustanak.” U prilogu pomenutoj depeši, ambasadi u Carigradu poslao je jedan primjer takvog pisanja pomenutog lista iz avgusta 1867. godine.³⁰⁸ Na neke negativne napise o odnosima u Bosni, Holmes je isticao da je antagonizam između muslimana i hrišćana preuveličan u napisima u štampi, a posebno, kako je napisao, od strane slavenskih “patriota”, misleći na pisanja štampe iz slavenskog

³⁰⁶FO 195/805, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 17. april 1865, no. 14.

³⁰⁷FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 2. septembar 1867, no. 21.

³⁰⁸*Ibidem.*

okruženja Bosne. Također je, u istoj depeši, upozorio na stalno nastojanje Srbije i Austrijske Hrvatske da uvijek predstavljaju upravu u Bosni kao zločinačku, a uslove hrišćana kao jadne. Holmes naglašava da te dvije zemlje nastoje da lošu sliku o stanju u Bosni, koja nije realna, razašalju po Evropi. Dodao je da su rezultat njihovog pisanja i spletki neprestani problemi vlade u Sarajevu. Holmes se usprotivio tezi da bi domaće hrišćansko stanovništvo, nezadovoljno osmanskim vlašću, s radošću prigrllilo austrijsku. Smatrao je da bi se pravoslavci, zajedno s domaćim muslimanima, oduprli austrijskoj okupaciji, dok bi reakcija pravoslavaca bila drugačija ako bi nova vlast bila srpska ili ruska. Kako bi stvorio pozitivniju sliku o stanju hrišćana i hrišćansko-muslimanskih odnosa, Holmes je naglasio kako je slika antagonizma između muslimana i hrišćana u velikoj mjeri pretjerana, a da takvoj negativnoj slici značajno doprinosi štampa koja objavljuje krive izvještaje "gorljivih" slavenskih patriota.³⁰⁹

Prema Holmesovim izvještajima, početkom 70-ih godina 19. stoljeća došlo je do pogoršanja u ponašanju austrijske vlasti i njenih konzula na terenu prema Osmanskom carstvu i njegovoj provinciji Bosni. Austrijanci su, prema navodima ovog konzula, kreirali nezadovoljstvo hrišćanskog stanovništva u Bosni. U tim je izvještajima austrijski vicekonzul u Banjoj Luci Draganović optužen da je direktno odgovoran za pokret hrišćanskih trgovaca iz Gradiške i njihov memorandum austrijskom caru, te da širi neistinite informacije o ugnjetavanju hrišćana. Sve to je posljedično

³⁰⁹ "The antagonism between the Christians and Moslems in Bosnia is I think very much exaggerated and exists in a for greater degree in the writings published in the newspapers by ardent Slave patriots than in reality." *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 19. juni 1866, no. 15.

rezultiralo i lošijom slikom odnosa među vjerskim grupama u Bosni i Hercegovini. Prema mišljenju konzula Holmesa, glavni creator te naglašenije negativne slike o stanju bosanskih hrišćana bio je austro-ugarski generalni konzul Theodorovic. Prema mišljenju konzula Holmesa, glavni kreator te naglašenije negativne slike o stanju bosanskih hrišćana, kao i na osnovu izvještaja njegovih političkih agenata, Theodorovic je stvorio izrazito negativnu sliku odnosa osmanskih vlasti u Bosni i domaćih muslimana prema hrišćanskom stanovništvu. Ta slika je, po ocjeni Holmesa, bila pretjerano negativna i često neutemeljena. Holmes je zaključio da je ta slika stvorena u skladu s instrukcijama koje je Austrijski konzulat u Bosni dobio od svojih pretpostavljenih, te da cjelokupno "austrijsko" stanovništvo na Savi čini sve da izazove nezadovoljstvo u Bosni.³¹⁰

Iako su teže dopirali do uha evropske javnosti nego putopisno štivo, zvanični britanski konzularni izvještaji, koji su govorili o dobrim odnosima između muslimana i hrišćana (uz priznavanje socijalnih razlika unutar bosanskohercegovačkog društva), zvanični britanski konzularni izvještaji imali su svog utjecaja na kreatore britanske politike. Taj se utjecaj posredno prenosio i na evropsku diplomatiju u cjelini. Izvještaji konzula Holmesa i drugih britanskih konzula, koji su bili na službi u Bosni od otvaranja konzulata 1857. do kraja osmanske vlasti 1878. godine, u prvi plan su stavljali suživot ljudi, a ne stvarne ili imaginarne razlike, ugnjetavanje, mržnju i spremnost na potpuno uništenje druge grupe. Zbog toga su oni često ukazivali na dobre odnose između muslimana i hrišćana, posebno u Bosni, dok je u Hercegovini stanje bilo nešto složenije.

³¹⁰FO 195/1031, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 28. septembar 1873, no. 33.

Gledano u cjelini, britansko viđenje stanja u Bosni prije početka ustanka 1875. godine, odnosa između hrišćana i muslimana i posebno položaja hrišćana, najdirektnije je prikazano u izvještajima britanskog privremenog konzula Zohraba, koji su se pojavili povodom Memoranduma ruske vlade iz 1860. godine.

Iako autor tih izvještaja nije konzul Holmes, smatram da navodi u njima odgovaraju i Holmesovom viđenju stanja stvari, kompatibilni su s izdvojenim i ostalim navodima iz njegovih izvještaja, a direktan su odgovor na rusku "redakciju" žalbi bosanskohercegovačkog hrišćanskog stanovništva. Memorandum ruske vlade sadržavao je žalbe hrišćanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, Bugarske i Albanije. Taj memorandum se pojavio kao rezultat nastojanja Rusije da privoli ostale sile na miješanje u unutrašnje poslove Carstva zbog, kako su to oni naglasili, neprovođenja reformi koje je sultan preuzeo. Kada je ovaj dokument saopćen Velikoj Britaniji, u maju 1860. godine, izazvao je živu diplomatsku aktivnost. Žalbe pobrojane u memorandumu odnosile su se na sljedeće: prekomjerno opterećenje hrišćanskih obrađivača zemlje, davanje ubiranja desetine pod zakup, poreze koji se primjenjuju samo na hrišćane (na svinje, žir, šljive i rakiju, porez na izuzeće od vojne službe), akte pritiska i nasilja od strane vlasti i policije, neprihvatanje svjedočenja hrišćana na sudu, neravnopravnost hrišćanske religije muslimanskoj.³¹¹

³¹¹FO 78/2437, *Instructions to HM's Embassy at Constantinople and to Certain Consulates in Turkey on the Subject of the Treatment of Christians in Turkey 1856-75*, Draft, H. Bulweru, Foreign Office, 17. maj 1860, no. 211. Uporedi s Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955, 5-6, gdje navedeni autor pojednostavljeno tumači razvoj događaja oko ruske akcije i optužuje Veliku Britaniju da je pogazila dogovor.

Foreign Office je prvo želio ispitati istinitost navoda o zloupotrebama prema hrišćanima, pa se onda odrediti prema ruskom zahtjevu za direktniji pritisak na Portu. U skladu s tim je Britanska ambasada u Carigradu preduzela akciju da se istraži u kojoj mjeri se provode reforme i koliko su utemeljene pobrojane žalbe u ruskom memorandumu.³¹² Foreign Office i britanski ambasador u Carigradu, Henry Bulwer, smatrali su da bi za pravilnu ocjenu osnovanosti ovih žalbi i uopće stanja u osmanskoj državi najvažnije bilo prikupiti informacije od britanskih konzula iz pokrajina koje su bile navedene u ruskoj noti; u skladu s tim, Bulwer je 11. juna iste godine konzulima uputio listu pitanja o uslovima hrišćanskog stanovništva u provincijama i distriktima koje oni pokrivaju. Bulwer je sugerirao da konzuli vode računa o namjerama s kojima osmanske vlasti pristupaju tom poslu, te im skrenuo pažnju da se bezakonje, koje je signalizirano od Rusije, može vidjeti u svim državama, a da je vjerska tolerancija, kao tradicionalna karakteristika osmanske vlasti, u mnogo širem obimu zastupljena u toj islamskoj državi nego što je u tom trenutku prakticiraju mnoge evropske države. Bulwer dodaje da uspostavljanje potpune vjerske jednakosti nije jednostavan posao, te da njeno provođenje u cijeloj zemlji zahtijeva duži vremenski period. Očigledno se ambasador Bulwer želio osigurati od neželjenih posljedica koje bi mogao proizvesti neki suviše negativan izvještaj s terena. Takav izvještaj bio bi oružje u rukama suparničke strane, jer je postojala mogućnost

³¹² Krajem maja 1860. iz Foreign Officea je ambasadoru Bulweru naloženo da od britanskih konzula u Bosni, Hercegovini i Bugarskoj zahtijeva da doznaju koliko su tačni ruski prigovori, te da odgovore pošalju i Ambasadi i u Foreign Office. *FO 78/2437, Instructions to HM's Embassy at Constantinople and to Certain Consulates in Turkey on the Subject of the Treatment of Christians in Turkey 1856-75*, Draft, H. Bulweru, Foreign Office, 31.maj 1860, no. 239.

zajedničkog sagledavanja izvještaja iz provincija od strane ambasadora velikih sila.³¹³

Na upit ambasadora Bulwera, privremeni britanski konzul u Bosni, Zohrab, poslao je odgovor o položaju hrišćana u Bosni i Hercegovini, čime je tada kreirana jedna od slika odnosa osmanske vlasti u Bosni, i muslimana općenito, prema hrišćanima.³¹⁴ Ta slika nije bila crno-bijela, niti je previše uljepšavala stanje stvari na terenu, ali nije ni dograđivala stereotipnu negativnu zapadnu sliku o Bosni i Osmanskom carstvu. Zohrab je izvijestio da je došlo do određenog popravljivanja položaja hrišćana, ali je naglasio da je i dalje, u slučaju spora hrišćanina s muslimanom, česta pojava protežiranja muslimana. Iako se u međžlisima povremeno prihvatilo svjedočenje hrišćana, u sporovima pred sudom to nije bio slučaj. Zohrab navodi da hrišćani imaju pravo na posjedovanje imovine, ali se povremeno javljaju određene zapreke. Dalje je apsolvirao agrarne odnose, ističući kako su muslimani uglavnom posjednici a hrišćani obrađivači zemlje, dok muslimanski seljaci obrađuju svoju zemlju. Naglasio je da hrišćani posjeduju zemlju, ako je imaju, pod istim uslovima kao i muslimani, te da su trgovački zakoni jednaki za muslimane i hrišćane. Ocjenu stanja u provinciji Zohrab je završio konstatacijom da, izuzimajući muslimansku vjeru, sve

³¹³FO 78/2437, *Instructions to HM's Embassy at Constantinople and to Certain Consulates in Turkey on the Subject of the Treatment of Christians in Turkey 1856-75*, Draft, H. Bulweru, Foreign Office, 31. maj 1860, no. 239; Također vidi: FO 78/2436, *Instructions to H. M's Embassy at Constantinople, & on subject of Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1856-1875*, Russell-Bulweru, 9. novembar 1860, no. 66.

³¹⁴FO 881/2987, *Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office*, Novembar 30, 1876, Confidential, 3-4; *Papers relating to the Condition of Christians in Turkey, 1860*, Confidential, 65; Parliamentary Series, 53.

ostale imaju isti tretman od vlasti. Zaključio je da popravljanju položaja hrišćana doprinosi i prisustvo zastupništava velikih sila, što je vidljivo iz činjenice da su hrišćani u boljem položaju u mjestima gdje postoje takve agencije.³¹⁵ U dodatnom izvještaju Zohrab je naglasio da žalbe hrišćana protiv muslimana nisu brojne, te da se manje odnose na nepravedne postupke posjednika, a mnogo više na postupke predstavnika vlasti, sakupljača poreza, mudira, kadija, medžlisa i vojske.³¹⁶ Primljeni izvještaji sa terena, među kojima su važan dio bili i oni Jamesa Zohraba iz Bosne, pokazali su i svijetlu i tamnu stranu položaja hrišćana u Bosni i drugim balkanskim provincijama Osmanskog carstva. Sveukupno gledajući, britansko diplomatsko-konzularno viđenje muslimansko-hrišćanskih odnosa pokazuje da su se socijalni i materijalni uslovi hrišćana poboljšali, da su akti nasilnog fanatizma, netolerancije ili nasilne konverzije komparativno rijetki, da su

³¹⁵ Krivični sud ustanovljen je u Mostaru 1857. i činili su ga: predsjednik poslan iz Carigrada i vijeće od 6 članova – dva Grka (pravoslavna, primj. E. R.), dva katolika i dva muslimana. Kako su izvijestili Britanci, za prethodne dvije godine sud je sudio samo u jednom ili dva slučaja, “premda su zatvori puni onih koji čekaju na suđenje”. Zohrab nedostatke pripisuje predsjedniku, mladom i neiskusnom čovjeku. *FO 881/2987, Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, Novembar 30, 1876, Confidential*, 5-6.

³¹⁶ “I have, I do not hesitate to say that Bosnia and the Herzegovina which ought to have been now prosperous, contented and peaceful, have turned into discontented, disloyal, poverty-stricken provinces through the unworthiness of the Sultan's lieutenants and the grass misconduct of inferior employee's.” *FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 22. juli 1860, no. 38. Uporedi s Papers relating to the Condition of Christians in Turkey, 1860, Confidential, 69; Parliamentary Series, 57. i sa FO 881/2987, Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, Novembar 30, 1876, Confidential.*

predmet žalbi hrišćana bili više tradicionalna predrasuda i naslijeđeno nepoštovanje jednog dijela muslimanskog stanovništva, za što treba vremena da se iskorijeni. Zohrab je dodao da je pravosuđe korumpirano i da se ne priznaju svjedočenja hrišćana, izuzev u velikim gradovima.³¹⁷

Iako su, zbog naslijeđenih odnosa iz klasičnog osmanskog perioda, muslimani i hrišćani bili dvije sistemski suprotstavljene grupe, a reforme nisu uspjele homogenizirati bosansko društvo, u Holmesovoj slici muslimansko-hrišćanskih odnosa postojeće suprotnosti nisu mogle dovesti do masakra bosanskohercegovačkih hrišćana. Na već pomenutom primjeru uzbunjivanja domaće i svjetske javnosti i diplomatije od strane ruskog konzulata, o mogućem pokolju sarajevskih hrišćana u maju 1867. godine, Holmes je ponudio potpuno drugačiju sliku unutarnjih hrišćansko-muslimanskih odnosa. On je izvijestio svoje pretpostavljene da je Uskrs u Sarajevu prošao savršeno mirno, te dodao da ideja masakra hrišćana nikada nije postojala čak ni među najfanatičnijim muslimanima u Bosni. Svoje mišljenje je ojačao tvrdnjom da tu njegovu ocjenu dijele i svi drugi konzuli velikih sila, izuzev ruskog. To je bilo mišljenje i valije (Topal Šerif) Osman-paše: konzulu Holmesu je, bar prema konzulovim navodima, rekao da je svjestan kako je to sve izmišljeno, ali da je ruskom konzulu prije Uskrsa obećao da će vlasti povećati budnost u tom smislu. Holmes je također svog ruskog kolegu optužio da svoje izvještaje bazira na svojim željama, a ne prema stvarnom stanju stvari. Takvu aktivnost ruskog konzulata Holmes je iskoristio da zaključi kako je Sarajevo posljednje mjesto u Osmanskom carstvu gdje bi se pokolj hrišćana

³¹⁷ FO 881/2987, Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, Novembar 30, 1876, Confidential, 3.

mogao desiti. Čvrsto je stajao iza svog mišljenja da je Sarajevo najsigurnije mjesto za hrišćane u cijelom Osmanskom carstvu. Iako je konkretno pomenuo Sarajevo, slika sigurnosti hrišćana u Holmesovom diskursu bi se, zbog istovjetnih društvenih odnosa, mogla primijeniti i na cijelu Bosnu. Holmes je naglasio da su domaći "muslimani i hrišćani isti narod, i da su njihovi međusobni interesi blisko povezani." Dodao je da bi nestanak hrišćana "praktično, bilo samoubistvo za dio muslimana, jer sav poljoprivredni posao na imanjima muslimanskih zemljoposjednika obavljaju hrišćani." Zaključio je da muslimani i hrišćani općenito žive u veoma prijateljskim odnosima.³¹⁸

Ispred analizirani slučaj samo je jedan od više njih, koji su konzulu Holmesu i drugim britanskim zvaničnim predstavnicima u Bosni koristili da kreiraju drugačiju sliku međusobnih odnosa, i općenito postupanja prema hrišćanima, od slike koji je izgradio ruski konzulat. Sastavni dio slike britanskog konzulata bili su i (razotkriveni) motivi krivog informiranja suparničkog konzulata. Na netačne i mnogo preuveličane navode o paljevinama i ubistvima, u prvom izvještaju iz Gacka ruskog konzula u Mostaru Bezobrazova, upozorio je Zohrab u novembru 1860. godine,³¹⁹ a naredne godine Holmes je izvjestio da ruski konzul nije objektivno informirao svog ambasadora o događajima oko ustaničkog

³¹⁸ "I may observe to Your Excellency that this (Sarajevo, primjedba E.R) perhaps **the most unlikely place in Turkey for a massacre of the Christians to take place**, as Mussulmans and Christians are of the same race and their mutual interests are so closely united that it would be as it were an act of suicide on the part of the Turks. Nearly all the agricultural labor on the estates of the Turkish Bega is performed by Christians, **and as a general rule they live together on very friendly terms.**" *Ibidem.*

³¹⁹ *FO 195/625*, Zohrab-Holmesu, Mostar, 6, novembar 1860, no. 66.

vođe Luke Vukalovića, da je njegovo negativno predstavljanje Osmanlija i Omer-paše usmjereno na to da se stekne dojam kako je jedino rješenje za pobunjena područja njihova puna sloboda i nezavisnost.³²⁰

Dobar primjer kreiranja poželjne slike muslimansko-hrišćanskih odnosa od strane konzula Holmesa je izvještaj britanskog konzulata iz oktobra 1860. Holmes je tom depešom izvijestio da je požar u sarajevskoj hrišćanskoj mahali izazvao veliku štetu i potpuno uništio dvanaest kuća. Posebno je istakao da su, nakon strašnog požara, Bošnjaci muslimani grada Sarajeva pokazali svoju humanost i pružili direktnu pomoć nastradalima.³²¹ Takav pozitivan odnos Bošnjaka muslimana prema hrišćanima Sarajeva Holmes je iskoristio da naglasi kako su njegove ranije ocjene, o prenaplašeno negativnoj slici međusobnih muslimansko-hrišćanskih odnosa u Bosni potpuno tačne, te da je on bio u pravu kada je tvrdio da su te dvije grupe domaćeg stanovništva upućene jedne na drugu i da žive u dosta dobrim odnosima.³²²

Taj pozitivni diskurs Holmes je zadržao i kasnije. Deceniju kasnije, on je još jednom u nizu sumirao odnose između bosanskohercegovačkog stanovništva, ovaj put fokusirajući se

³²⁰ "I think that my Russian colleague has not fairly explained the circumstances of Lucca Vukalovich's letters to his Ambassador.. It was written ... in full of abuse against the Turks." *FO 195/679*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 27. avgust 1861, no. 27.

³²¹ "I would particularely mention to your Excellency that the conduct of the Bosniack Mussulmans was exceedingly praise worthy, as, though the quarter in which the fire occurred is almost enterilly Christian. They were the first to lend their aid in the most efficient manner." *FO 195/625*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 29. oktobar 1860, no. 63.

³²² *Ibidem*.

na hrišćansko agrarno stanovništvo. Tom prilikom je istakao da su hrišćani većinom seljaci koji rade na imanjima muslimanskih posjednika, "s kojima su oni povezani i od kojih su, općenito gledano, pravično tretirani, i od kojih očekuju podršku i zaštitu u svim njihovim teškoćama". Dodao je da se "katolici i pravoslavci međusobno manje vole nego što hrišćani ne vole muslimane."

Smatrao je da jedino hrišćanski trgovci ne vole osmansku vlast i muslimanske zemljoposjednike.³²³

U izvještaju od 3. jula 1873. godine Holmes je naveo i konkretne razloge neslaganja među trgovačkom klasom – muslimanskim i hrišćanskim trgovcima. Osnovni razlog neslaganja vidio je u ljubomori muslimanskih trgovaca, koji se nisu snašli jednako dobro kao hrišćanski trgovci u promjenama iz robne u dominantno novčanu privredu, konkretnije u poslovima zakupa desetine.³²⁴

Iako je u načelu Holmesova slika Bosne i odnosa u njoj pozitivna, u toj slici postupci svih bosanskohercegovačkih muslimana prema hrišćanima nisu bili pozitivni, otvoreni i

³²³FO 195/1031, Holmes-Elliotu-u, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

³²⁴ "For a long time past the relations of the Christian merchants of the North of Bosnia in general, and better class of Mussulmans have been of a most unsatisfactory nature. These merchants are comparatively rich, and from their vicinity to Austria have acquired a more independent character than elsewhere, and they have thus in a corresponding degree awakened the jealousy and animosity of their Mussulma compatriots. ... Here is no doubt, however, that their (kršćanskih trgovaca iz Gradiške, primjedba E.R) are exaggerated as to the importance and degree of these vexations, and their own conduct has also doubtless tended to exasperate the ill will of the Turks towards them. I may here observe that the enmity of *Bosniac Mohamedans* is principally directed to the merchant or trading class of *Christians* and is not at all exhibited in the same degree towards the peasant." FO 195/1031, Holmes-Elliotu, 3. juli 1873, no. 21.

blagonakloni. Postojala je jedna grupa, Holmes je naziva muslimanskim fanaticima, koja je hrišćanima stvarala probleme i prijetila da atmosferu u zemlji učini krajnje netolerantnom. Uspjeh te manjine u utjecanju na glavni kurs društveno-političkih kretanja i izazivanju nezadovoljstva hrišćana, konzul je povezao s pitanjem sposobnog valije, koji bi trebao obavljati tu službu na duže vrijeme. U tom smislu je posebno isticao učinkovitost Šerif Osman-paše i njegovo nastojanje na sistemskom i praktičnom izjednačavanju hrišćana s muslimanima u Bosni. Pohvalio je i sposobnog vojnog zapovjednika osmanskih snaga u Bosni, čijom su odlučnom intervencijom spriječeni međuvjerski nemiri prilikom otvaranja nove pravoslavne crkve u Sarajevu 1872. godine.³²⁵ Također je bio spreman da konkretnim primjerima ukaže i na općenito loš položaja hrišćana.³²⁶

1. 2. Slika Bosne u Holmesovom negiranju navoda „slavenske štampe“ i srpske agitacije

Slično propagandi ruskog i austrijskog konzulata prema međunarodnim diplomatskim faktorima i javnosti evropskih velikih država, te prema domaćem bosanskohercegovačkom

³²⁵“In consequence of this want of capable governors and the uncertainty and short continuance in power of the best, a decided increase of fanaticism on the part of mussulman population and discontent on the part of the Christians has been observed. At the inauguration of the new Greek Church during the summer, dosturbances were apprehended and would probably have ocured, but for the energetic demeanor of the Commander of the forces in Bosnia.” FO 195/1031, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 30. januar 1873, trgovinski izvještaj za 1872.

³²⁶ “Christians have been beaten and ill-treated with impunity.” *Ibidem*.

stanovništvu, novine iz bosanskog slavenskog okruženja, u Srbiji i Austrijskoj Hrvatskoj,³²⁷ vrše propagandu o turskom (muslimanskom) ugnjetavanju hrišćana i zulumima nad njima. Svima im je cilj bio isti: uzdrmati osmansku vlast, pridobiti povjerenje evropske javnosti i kreatora politike u velikim evropskim državama za tezu da se Osmansko carstvo ne može reformirati na principima slobode i jednakosti (hrišćana), te da je nužna radikalna promjena u evropskoj istočnoj politici, koja bi omogućila oslobađanje od osmanske vlasti. Da bi dokazali kako osmanske reforme nisu donijele poboljšanje položaja hrišćana, već da su, naprotiv, oni i dalje podvrgnuti ugnjetavanju od strane muslimanske vlasti i domaćih muslimana, da su akti systemske neravnopravnosti i konkretni slučajevi nekažnjivog nasilja i ubistava u porastu, uključujući i "realnu" mogućnost općeg pokolja hrišćana u Bosni, srpski agenti i slavenski patrioti, kako ih sarkastično zove Holmes, prikupljali su, oblikovali i vlastitoj i evropskoj javnosti nudili podatke o nasilju nad hrišćanima.

Britansko ministarstvo vanjskih poslova, njihova ambasada u Carigradu i konzulat u Sarajevu, takvu antitursku propaganda smatrali su opasnom, posebno jer je istim ciljem bila ujedinjena s propagando-političkim aktivnostima Rusije i Austrije. Zbog toga su pomenute institucije Britanske vlade jednako budno pratile aktivnosti srpskih agenata i slavenske štampe iz okruženja i odgovarali na objavljene informacije u tom smislu. Britanski konzulat u Sarajevu bio je zadužen da daje svoje viđenje navoda pomenutih aktera. To su britanski konzuli i vicekonzuli na službi u Bosni često činili, jer stereotipnog predstavljanja stanja u Bosni, u njenom

³²⁷Kao primjer vidi pisanje novosadske *Zastave*. *Zastava o Bosni i Hercegovini*, Prva knjiga, Izbor i redakcija: Hamdija Kapidžić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1953.

okruženju nije manjkalo. Ta pojava bila je prisutna čak i u vremenu dok je osmanski namjesnik bio Šerif Osman-paša, kojeg je konzul Holmes predstavljao kao najboljeg, najsposobnijeg i najboljeg valiju.³²⁸

Zbog snage navoda i opisanih konkretnih slučajeva ugnjetavanja, nasilja, nekažnjenih ubistava hrišćana i "razotkrivanja" plana osmanskih vlasti i muslimana u Bosni da izvrše masakr nad svim hrišćanima u zemlji, dva su slučaja propagande "slavenske štampe" privukla posebnu pažnju britanske carigradske ambasade i konzulata u Sarajevu. Iz odgovora na navode i, uopće, kontranarativa tadašnjeg konzula Holmesa, može se vidjeti slika kakvu je o Bosni i odnosima u njoj kreirao taj konzul s dugogodišnjom službom u najisturenijoj osmanskoj provinciji. Njegov narativ u vezi s konkretnim navodima zadržao je istu liniju koju je Holmes počeo graditi od kada se oslobodio utjecaja drugih konzulata: u Bosni nema državnog plana niti je želja muslimana da izvrše masakr hrišćana; iako ima slučajeve diskriminacije i pojedinačnog nasilja, položaj hrišćana se popravlja, posebno za vrijeme uprave Šerif Osman-paše.

Prvi slučaj desio se u vezi s propagandnim aktivnostima srpskih agenata u Posavini 1865. godine, a rezultirao je velikom uznemirenošću lokalnog hrišćanskog stanovništva i pokušajem iseljavanja u Srbiju. Sam događaj izazvao je direktnu intervenciju valije, te omogućio Holmesu da "razotkrije" srpsku politiku u Bosni i dodatno učvrsti svoj narativ o njoj. Pri tome treba naglasiti da je konzulov glavni informator bio valija, što nas navodi na zaključak da je

³²⁸FO 195/1031, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 17. januar 1874, trgovinski izvještaj za 1873. O Holmesovim ocjenama valije Osman-paše i njegove uprave u Bosni vidi u E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, posebno 196-216.

Holmes bio dobro informiran, ali i podložan viđenju stanja stvari iz osmanske državne perspektive.

U depeši od 6. juna 1865. Holmes je prenio prenio da je valija Osman-paša, po dolasku u Posavinu, zatekao stanovništvo u stanju panike i uznemirenosti. Srpski agenti su širili paniku među hrišćanima, ubijedivši ih da će muslimanski muhadžiri iz Srbije biti naseljeni uz rijeku Savu, te da da je namjera Turaka da kordon duž cijele granice Bosne dovrše dovođenjem 200.000 Čerkeza. Sve to je, navodno, imalo za cilj da se hrišćansko stanovništvo opkoli u unutrašnjosti pokrajine, i da mu se spriječi pristup Austriji ili Srbiji, kako bi muslimani izvršili masovni pokolj hrišćana na Petrovdan te godine, "koji nijedna europska sila ne bi mogla spriječiti".³²⁹ Ubijedivši ih u takav nevjerovatan scenario, srpskim je agentima bilo lako nagovoriti seosko hrišćansko stanovništvo tog kraja da se iseli u Srbiju. Proglasi koje su agitatori nosili sa sobom obećavali su hrišćanskim useljenicima svaku vrstu pomoći i objekte za smještaj. Dodatni motiv koji je bosanskim hrišćanima bio pružen, bilo je obećanje da će se tako riješiti

³²⁹"On inquiry he (Osman Pasha) learnt that both the hopes and fears of the people had been excited by Servian agents in a manner quite incredible to person unacquainted with the extreme credulity and ignorance of the peasantry of this province. It had been pointed out to them that the Turkish emigrants from Servia had been places along the Save, and that it was the intention of the Turks to complete a cordon along the whole of the frontier of Bosnia by the introduction of 200000 Circassians with a view to enclose the Christian inhabitants in the interior of the province and prevent access to Austria or Servia, and that this being accomplished there would be a general massacre of them on St. Peter's day, which no European Power would be able to prevent. They were urged to fly therefore, before it was too late, to Servia, where they would be received with open arms and where, according to proclamations, all kinds of aid and facilities would be afforded." *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. juni 1865, no. 17.

turskog ugnjetavanja i siromaštva. Iseljenici su imovinu prodavali “ni za desetinu stvarne vrijednosti“, krenuli prema Beogradu, ali su otuda vraćeni. Po povratku su bili u “polugladnom stanju“, svjesni da su grubo prevareni. Osmanske vlasti su ih lijepo prihvatile i omogućile im povratak prodate pokretne imovine. Paša je zaključio da su bili zahvalni na postupcima vlasti kojoj prethodno nisu vjerovali.³³⁰

Cijeli slučaj Holmes je iskoristio da ukaže na opasnost od srpskih intriga za mir u Bosni i istakne neodrživost njihove teze o planu za masakr hrišćana. Međutim, ovdje slika položaja hrišćana nije krajnje monoperspektivna: Holmes ističe, s čime se po njegovim riječima složio i valija, da su iseljavanju, pored srpske agitacije koja je dovela do psihoze straha, doprinijeli i drugi uzroci. Ključni među njima bili su ekstremno siromaštvo i bijeda ljudi, uzroci koji su ranije pripomogli da se stanovništvo Hercegovine digne na ustanak, bolesti stoke i loša žetva tijekom mnogih uzastopnih godina. Holmes i paša su se složili da poreski sistem nije pogodan i da se prikupljanje poreza ne obavlja na dobar način, te da je praćeno drugim nepravilnostima. Valija je s tim u vezi, kako sa zadovoljstvom prenosi konzul, naredio potpunu reviziju poreza. Bilo je problema i s prikupljanjem desetine.³³¹

³³⁰*Ibidem.*

³³¹“There is no doubt that the chief and immediate cause of the emigration was Servian intrigue, but the Pasha fairly admits that other causes contributed to its success. First among them was the extreme poverty and misery of the people brought about the war in the Herzegovina, the cattle disease, and insufficient crops during many successive years. The manner in which the taxes were collected was complained of, and, as the Pasha found, with reason. He learnt that in many instances the taxes due by

Kada je nabrojao sve unutrašnje probleme s kojima se susreće hrišćansko seljaštvo, Holmes je cijeli slučaj iskoristio da zaključi da je ipak glavni problem u Srbiji i njenim agentima. Oni su svoju propagandu za iseljavanje hrišćana iz Bosanskog ejaleta nastavili i u okolini Trebinja, ali su vijesti o neuspjehu emigracije iz Posavine zaustavile moguće iseljavanje.³³² Cijeli slučaj Holmes je zaključio odlučnim stavom da su Srbija i Austrijska Hrvatska, sa njihovim obećanjima i iniciranjem nezadovoljstva, velika nesreća za bosanske hrišćane. Konzul je tvrdio da bi bosanski hrišćani, ako bi bili ostavljeni na miru od njihovih istovjernih susjeda, mogli biti sretni i zadovoljni, jednako kao i stanovnici Srbije i Austrijske Hrvatske. Još jednom je potcrtao, što je bio jedan od glavnih dijelova slike o odnosima između hrišćana i muslimana, da je, i pored izoliranih slučajeva nasilja i ugnjetavanja u Bosni i Hercegovini, sigurnost života i imovine, s obzirom na prirodu zemlje, na zapanjujuće visokom nivou, **i da prevladava**

parties who had quitted the country were demanded from those who remained, and, that there were, other irregularities to which he immediately put a stop, and ordered a complete revision of the taxation. He found that considerable oppression was committed by the Zaptiahs in out of the way villages, and put many of them in prison. He also arrested several proprietors who were accused of illtreating their tenants. He found irregularity in the manner of collecting the tithe on produce and gave orders to stop throughout the Pashalik its perception until the system could be revised. In fact he found out that there were many abuses to reform and he declares he will do his utmost to remedy these evils.”
Ibidem.

³³²“While the Pasha was absent at Banialuka the authorities here received intelligence from Trebigne that the people from a state of complete tranquillity had suddenly become disturbed and demanded leave also to emigrate to Servia. They had evidently just been visited by Servian agents, but it would appear they were very soon advised of the result of the movement in the Possavina, and, I believe nothing further took place.”
Ibidem.

veoma dobro razumijevanje između muslimana i hrišćana u cijeloj pokrajini.³³³ (podvukao E. R.). Sliku odnosa Holmes je ponovo zaključio svojim mišljenjem da su bosanski Turci (muslimani) i kršćani iste narodnosti, izvorno su bili iste religije, navikli su živjeti zajedno, ovisni su jedni od drugih, a bez miješanja treće strane još bi bolje uskladili međusobne odnose i bili još sretniji i uspješniji.³³⁴

Ovakav izrazito pozitivan zaključak o odnosima među vjerskim grupama i ljudima općenito u Bosni i Hercegovini, Holmes je morao potvrditi odgovorima na konkretne navode muslimanskog nasilja nad hrišćanima, koji su mu saopćeni 29. aprila 1865., depešom vršioca dužnosti britanskog generalnog konzula u Beogradu Stuarda. Te navode objavila je beogradska štampa, a od Holmesa se tražilo očitovanje po svim "tačkama

³³³"The neighborhood of Servia and Austrian Croatia is a great misfortune to the Christians of Bosnia, who are constantly kept in a such state unwholesome excitement by the suggestions, warnings, and promises so leviably bestowed on them from the above sources that they neglect paying that attention to their own condition which is necessary to their will beeing, and are thus kept in a state of perpetual poverty and discontent; whereas if they were left to themselves there is no reason why they should not be as happy and contented as any people of their condiion in Austria or Servia. **There are no doubt isolated cases of injustice and oppression in Bosnia as elsewherebut the security for life and property is astonishing considering the nature of the country, and in general a very good understanding prevails between the Mussulmans and Christians throughout the province.**" (podvukao E. R.) *Ibidem*.

³³⁴"In fact, Bosnian Turks and Christians are the same race – they were originally of the same religion, they have been accustomes to live together and are mutually dependent on each other and without intermeddling of third parties, which is runious to both, they would doubtless harmonize even better than they do at present, and be much more happy and prosperous." *Ibidem*.

optužnice” protiv bosanskohercegovačkih muslimana i osmanske vlasti u Bosni. Holmes je trebao ispitati stanje i dati svoje mišljenje o iznesenim prigovorima.

Prigovori su bili upućeni na ponašanje osmanskih vlasti i domaćih muslimana. Suštinski, svi su obuhvatali i odgovornost osmanske vlasti. Kada je posrijedi bilo nesistemske pojedinačno nasilje muslimana nad hrišćanima, vlasti su optuživane da ne provode pravednu istragu i ne kažnjavaju muslimanske krivce, što je vodilo zaključku o diskriminaciji hrišćana i njihovom pozicioniranju kao građana drugog reda. U cjelini gledano, Holmes je zadržao pristup povjerenja u njegove informatore koji su dolazili iz reda osmanske administracije, uključujući i valiju, a odbacio sve navode koji su dolazili iz Srbije, i to srpske politike intriga u Bosni i Hercegovini. Kao i ranije, predstavljena slika nije bila crno-bijela i potpuno monoperspektivna; međutim, opet su dominirali svijetli tonovi u slici odnosa bosanskohercegovačkih muslimana i hrišćana. Holmes je na navode u nekažnjenom ubistvu izvjesnog Ilije Bečića iz Broda, od strane dvojice muslimana, prihvatio objašnjenje vlasti, koje su u tom slučaju provele istragu. Brodski mudir je zaključio da je nesretni Ilija, “notorni pijanica“, sam pao u Savu, a da kafanska čarka s Mujom Alićem i još jednim muslimanom nije imala utjecaja na fatalni završetak njegovog života. Za svjedoke je Holmes pozvao i austrijski generalni konzulat, a preko njega austrijske vlasti s granice, koji o slučaju “Ilija Bečić” nisu znali ništa osim napisa u novinama.³³⁵ Holmes je, također, odbacio

³³⁵“The Mudir of Brood was charged with the investigation. He now happens to be here and I heard from him what he declares to be the true version of the affair. Elia Betzik (vj. Ilija Bečić), a notorious drunkard called one evening, in his habitual state of intoxication, at a tavern, where Mouia Alik (Mujo Alić) and another mussulman were drinking. After some time a quarrel arose and one of the mussulmans threw a raki bottle at Elia

navode beogradske štampe da svjedočenje hrišćana na sudu ne znači ništa, iako, po njegovom priznanju, stare predrasude spriječavaju potpuno provođenje zakona i drugih zakonskih akata o jednakosti svih podanika Porte. Holmes se pohvalno izrazio o aktivnostima Porte, valije Osman-paše i Portinog komesara Dževdet-efendije na izjednačavanju hrišćana s muslimanima, a odbacio optužbe na račun pomenutog komesara da podržava muslimansku dominaciju i ugnjetavanje hrišćana, te da štiti mudire koji provode nasilje nad hrišćanima.³³⁶ Isto je uradio i s optužbama o nasilju valije

Betzik, who shortly afterwards left the place, the two Turks remaining there. The night was exceedingly dark and the Save very high, overflowing parts of the road, and the man was drowned. ... I then applied to the Austrian Consul General for information on the subject. He said that all he knew was, that the story had appeared in the *Slave Newspapers*, ...". *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1865, no.19.

³³⁶"Djevdet Effendy, the Imperial Commissionar in 1864, declared in Bosnia the equality in the eye of the law of all the subjects of the Porte without religious distinction as the Belgrade Report admits. This, at any rate, shows what the Government desires and that is not true at present to say that Christian evidence against Turks is worth nothing. Your Excellency well knows that it has always been an extreme difficulty to overcome the religious prejudices of centuries with regard to Christian evidence, and no doubt, in secluded districts, it is still often refused, but it certainly is not always, everywhere, rejected as the Report declares. This statement ... contains little more than vague accusations against Djevdet Effendi and a certain Hadgi Sultan. Djevdet Effendi behaved with extraordinary consideration towards the Christians of Bosnia instead of supporting 'Mussulman makefactors' in their endeavors to overwhelm the Christians ... In the meanwhile it was necessary to send a temporary substitute until the Porte could appoint his successor and Mustafa Pasha was selected. At the time I remembar asking the Pasha why he had chosen such person, and he replied that for the moment he had no choice as he knew no one else here whom he could send, but that it was quite a temporary appointment. Mustafa Pasha died of apoplexy a very short time after arriving at Touzla. His antecedents are, I bilieve, pretty correctly stated in

Osman-paše nad hrišćanima. Nije mogao potvrditi ni navode o ugnjetavanju hrišćanana prostoru Sjenice, Vlasenice, Srebrenice i Rogatice. Dodao je da optužbe takve vrste mogu biti rezultat “običaja” bosanskog seljaštva da govore o nasilju koje se “desilo nekada davno.” Odbacio je, kao netačne, navode o prisiljavanju hrišćana da besplatno rade na pripremi materijala za izgradnju kuća muhadžirima protjeranim iz Srbije, a ostao je i pri svom ranijem mišljenju da je opasnost za domaće hrišćane od naseljavanja ogromnog broja Čerkeza u Bosnu čista imaginacija.³³⁷ Napisao je i da su optužbe o skrnavljenju crkve u blizini Mostara, prouzrokovane nasiljem redovne vojske nad “dvije djevojke i tri žene”, također imaginarne.³³⁸

the Report, but whan Caimakam of Taslidjeh it is not true that he committed all kinds of cruelties; nor did he send to prison in Serajevo the seven distinguished merchants wit the Igouman of the convent of the Holy Trinity mentioned in the Report.” *Ibidem*.

³³⁷“The complaints of the hardships enfured by the Christians on account of the Circissians is purely imaginary, the total number of Chircassians who have arrived in Bosnia amounts to 25 families in the neighborhood of Novi Bazar.... No. 9 is pure invation like No. 4 regarding what the people have been forced to do for the imaginary Circassians.” *Ibidem*.

³³⁸“No. 8. This can relates to be allegeddesecration of a Greak Church near Mostar by the violation within its precinets of two girls and three women by the Turkish regular soldiery. It is stated that the Greak Bishop complained to the authorities and could get no further redress then permission to built another church. ... Mr. Dozon then went to the Bishop from whom of course he expected to hear a full account of the matter and was extremely surprised when the prelate assured him that he had made no complaint to the authorities regarding the desecration of the chapel, inasmush as nothing of the kind had to come to his knoledge until that moment. The foundation even for this story is therefore still in obscurity.” *Ibidem*.

Kao djelimično istinite, prihvatio je “preuveličane” navode o nasilju i zločinima zaptija, poreskom preopterećenju i slučajevima nasilja pri njihovom sakupljanju,³³⁹ kao i neke druge nepravedne postupke.³⁴⁰ Holmes je nastojao dokazati kako beogradska štampa i “slavenski patrioti” uobičajene društveno-ekonomske odnose predstavljaju kao akte “turskog nasilja i ugnjetavanja”,³⁴¹ dodajući kako se neki navedeni akti nasilja, isto tako, mogu dogoditi u Parizu ili Londonu.³⁴²

Posebnu pažnju Holmes je posvetio slučaju nestanka jedne hrišćanske djevojke, jer se na tom slučaju ogledalo i pitanje sigurnosti života hrišćana, a ne samo pitanje njihove jednakosti s muslimanima. Kako su, navodno, u cijeli slučaj

³³⁹“The Zaptiehs without doubt sometimes commit abominable atrocities. Osman Pasha admits this but declares that he does his utmost to discover such offenders, who are punished and dismissed. The Report only mentions in general, and I think with exaggeration ... The Zaptiehs have hitherto generally been sent to collect the taxes and very often, as before admitted, great injustices are committed by them.” *Ibidem*.

³⁴⁰“It is not true that George Delitzsch and Jovan Pichelitz and others were brought in chains to Serajevo and thrown into prison as rebels. Two individuals however, not those named, were accused by the Bishop of fomenting disturbances. They were brought here and, having been admonished, were within a couple of days allowed to return to their homes.” *Ibidem*.

³⁴¹“The concluding paragraph of the case No. 6 I can scarcely understand as an illustration of Turkish violence and oppression. It merely may be true, that the people were obliged to sell their cattle at low prices to their agas because they could not sell them elsewhere – the natural consequence of the want of a market.” *Ibidem*.

³⁴²“No. 10 is the case of the attack on the French Dragoman reported in my despatch No. 29 of the 24th. October 1864 and for which ample satisfaction was given and the culpable parties severely punished. It was an affair which might have happened in the street of London or Paris just as easily as at Serajevo.” *Ibidem*.

bili uključeni muslimani, na kušnju je došao Holmesov narativ o dobrim odnosima muslimana i hrišćana, kao i dobrom postupanju bosanskohercegovačkih muslimana prema njihovim hrišćanskim zemljacima. Beogradske novine su pisale, a to je Holmesu preneseno u Stuartovom izvještaju, da su četvorica "Turaka" otela jednu hrišćansku djevojku, odveli je u tvrđavu i silovali.³⁴³ Holmes je taj navod povezo s nestankom jedne hrišćanke prethodne godine, kada je njen brat uzbunio strane konzule. Osman-paša je tada, dok je slučaj bio aktuelan, saopćio Holmesu da su vlasti bezuspješno pokušavale pronaći nestalu djevojku, vjerujući da se djevojka, iz ljubavi, u tajnosti udala za nekog mladog muslimana.³⁴⁴ Kako je saopćio Holmes, na kraju se ispostavilo da djevojka nije oteta, niti je nad njom izvršeno bilo kakvo nasilje. Zbog neimaštine u prekobrojnoj porodici, ona je potajno, usljed straha od očeve srdžbe, pobjegla u kuću jedne starije muslimanke koja je živjela u tvrđavskom kompleksu, tamo provela dva mjeseca, i nakon toga se vratila kući.³⁴⁵

³⁴³"No. 11 relate the case of a girl who disappeared suddenly last year and who, according to the Report, was kidnapped by four Turks, taken to the citadel, and on the morrow violated a quarter of an hours distance from he town." *Ibidem*.

³⁴⁴"In a subsequent private conversation with Osman Pasha he told me that everything had been done to find the girl but without success, and we bouth thought that it was of those affairs, sufficiently common here, in which a Christian girl in love with a young Turk had secretly left her home to become his wife." *Ibidem*.

³⁴⁵"... that suffering from hunger she had secretly fled to an old Turkish women with whom she was acquainted who lived in the citadel and who consented to keep her and feed her as her servant – that she remained concaled with this women for two months; when she returned, as her father, whom she particiularly feared, was absent, and as old woman was tired of keeping her. She had not been forcibly carried off nor had she suffered any kind of violance from anyone." *Ibidem*.

U obje depeše, nastale kao odgovor na agitaciju iz Srbije i navode o sistemskom ugnjetavanju hrišćana i brojnim aktima muslimanskog nasilja, Holmes je ostao pri svom, već ranije kreiranom narativu. Stanje nije idealno, ljudi teško žive, hrišćani nisu u svim slučajevima ravnopravni s muslimanima; međutim nije istina da u Bosni i Hercegovini prevladava bezakonje, i da su hrišćani sistemski podvrgnuti ugnjetavanju i nekažnjivom muslimanskom nasilju, uključujući i ubistva. Bosanskohercegovački muslimani i hrišćani, narod iste etničke pripadnosti, s mnogobrojnim poveznicama i zajedničkim interesima, navikli su živjeti zajedno i međusobno, pri čemu među njima prevladavaju dobri odnosi i međusobno razumijevanje. Holmes je smatrao da najveće probleme domaćim hrišćanima i njihovim odnosima s muslimanima stvaraju istovjerni susjedi iz Srbije i Austrijske Hrvatske.

1. 3. Holmesova slika odnosa hrišćana i muslimana u vremenu ustanka

Kada su se krajem juna i početkom jula 1875. godine hrišćani u Hercegovini, a ubrzo zatim i u sjeverozapadnoj Bosni, digli na ustanak protiv osmanske vlasti, ali i protiv domaćih muslimana posjednika zemlje, te općenito protiv osmanskog političkog i društveno-ekonomskog sistema, konzul William Holmes našao se u problemu. Njegova ranije kreirana slika prevladavajuće dobrih odnosa između bosanskohercegovačkih hrišćana s jedne, te muslimana i osmanske vlasti koja se trudi da popravi stanje hrišćana (bar dok je valija bio Osman-paša, 1861-69) s druge strane, došla je na veliku kušnju. Pored same nove situacije, koja je ovog

konzula, a posljedično i britansku politiku u ovom dijelu Osmanskog carstva, stavila u nezgodan položaj, Holmes je morao naći odgovor i dati objašnjenje za uzroke ustanka, ali i za akte okrutnog nasilja koje međusobno provode domaći hrišćani i muslimani. Istovremeno, na njega su direktan i indirektan pritisak vršili neformalni informatori evropskih politika i evropske javnosti, pogotovo novinski dopisnici i putopisci. Oni su svojim izvještajima kreirali narativ o konstantnom sistemskom ugnjetavanju i nasilju nad balkanskim i bosanskohercegovačkim hrišćanima, kao i pripremama bosanskohercegovačkih muslimana da izvrše opći pokolj hrišćana.³⁴⁶ Novinski izvještaji i putopisna štiva donosili su konkretne navode o nasilju u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi Holmes je morao davati (što je i činio) zvanično tumačenje sistemskih i neposrednih uzroka i ciljeva ustanka, njegovog toka, stranama u sukobu, odnosima među domaćim slavenskim stanovništvom – muslimanima i hrišćanima. Za temu knjige najvažnije je kako je Holmes objašnjavao nelojalnost običnog hrišćanskog seljačkog stanovništva prema osmanskoj vlasti i, posebno, kako je tumačio pogoršanje odnosa na relaciji bosanskohercegovački hrišćani-muslimani.

Moglo bi se reći da se Holmes u cijeloj neugodnoj situaciji dosta dobro snašao. Bez obzira na nove okolnosti, on ne odustaje od osnovnih postulata svog predustaničkog narativa: pored postojanja realnih unutrašnjih problema u Bosni i Hercegovini, osnovne nedaće domaćem (hrišćanskom) stanovništvu kreiraju bosanskohercegovački hrišćanski susjedi – Austrija i posebno Srbija, te nešto manje Crna Gora. U skladu s tim stanovištem, Holmes stvara “ustaničku sliku Bosne”, koja pokazuje da je ustanak u Bosni i Hercegovini

³⁴⁶ Opširnije o tome vidi u: E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 54-79.

osmišljen, iniciran i održavan iz Srbije, uz naklonost i pomoć Rusije. Kako je Holmes izvještavao, nije bilo nikakvog ozbiljnijeg unutrašnjeg razloga za pobunu, niti je bilo ikakvog sistemskog ugnjetavanja, niti je situacija pred ustanak bila znatno gora nego u prethodnoj deceniji. U Holmesovom narativu vođe ustanka su obučavane i pripremane u Srbiji, a rukovodili su se nacionalno-političkim motivima.³⁴⁷ U tom smislu, Holmes je prikazivao kako postoji razlika između ubačenih grupa iz Srbije i manjeg broja lokalnih nezadovoljnika, koji su podigli ustanak, i običnog hrišćanskog seljaštva koje, po mišljenju Holmesa, nije imalo izbora – kontekstom ustanka i agresivnim nastupom njegovih vođa bilo je prisiljeno da se pridruži ustanicima.

Nepovoljnom razvoju situacije u Bosni i Hercegovini doprinijele su i velike sile, tvrdio je Holmes, koje su izvršile pritisak na Portu da dozvoli povratak jednoj buntovnoj grupi stanovnika u Nevesinje, odakle je prethodne 1874. godine iselila u Crnu Goru. Pripadnici te grupe ubrzo su se, po povratku u istočnu Hercegovinu, pobunili, izjavljujući da su bili ugnjetavani. Kao znak nepoštovanja osmanske vlasti odbili su platiti porez, a kada su osmanskoj policiji zabranili pristup među njih, bilo je jasno da je oružana pobuna u pripremi. Ta grupa je, prema Holmesovom ubjeđenju, bila pokretačka snaga ustanka. Različitim metodama, uključujući i okrutnu silu, uspjela je privući stanovnike graničnih oblasti da joj se pridruže u pobuni. Kada su nezadovoljnici odbili ponudu mostarskog mutesarifa da izlože probleme zbog kojih su se pobunili, potvrdili su nagoviješteno nepovjerenje prema osmanskim vlastima i spremnost da se oružano bore do kraja,

³⁴⁷Holmes-Derbyju, Sarajevo, 2. juli 1875, u: *Turkey, Correspondence respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina*, London: Harrison and Sons, 1876. Turkey, No. 2 (1876), No. 1, 1.

ili do ozbiljnijeg uključivanja velikih sila u rješavanje njihovog pitanja. Mutesarif iz Mostara, koji je pozvao nezadovoljnike da iznesu probleme zbog kojih su se digli na oružje, saopćio je Holmesu da su ustanici “na komade” isjekli jednog hrišćanina koji nije bio povezan s njima, a došao je u Mostar da se žali vlastima zbog nekih svojih teškoća.³⁴⁸

Iz Holmesovog tumačenja ustanka vidljivo je da njegovi pokretači nisu željeli razgovore već proširenje pobune. “Nezadovoljni seljaci, koji su prisilili i ubijedili i mnoge druge da im se pridruže”,³⁴⁹ na putu Mostar-Nevesinje napali su i zarobili karavan koji je pripadao nekim sarajevskim trgovcima. U isto vrijeme, oni su napali i obezglavili pet muslimanskih putnika iz Hrasnog (Salih Kasumović, Marić, Šamić, Ali, i još jedna osoba nepoznatog imena).³⁵⁰ I to je, prema Holmesovom mišljenju, bio početak ustanka koji se proširio i na druga područja.

Nasilje je prisutna pojava na obje suprotstavljene strane, s tim da u Holmesovoj slici, vjerovatno zbog bližih kontakata s osmanskim vlastima, ima više primjera ustaničkih okrutnosti nad muslimanima nego muslimanskih nad hrišćanima. Konzul je ukazivao i na rušilačke akcije ustanika velikih razmjera.³⁵¹

³⁴⁸*Ibidem.*

³⁴⁹“The disaffected peasants” who had forced and persuaded many others to join them...”. Holmes-Derbyju, Sarajevo, 2. juli 1875, *Turkey*, No. 2 (1876), No. 2, 1.

³⁵⁰*Ibidem.*

³⁵¹ Holmes je 30. septembra 1876. izvijestio o okrutnim zločinima ustanika u Nevesinju, navodeći da je lično vidio bezglavog dječaka i u vrat ranjenu djevojku. Holmes-Derbyju, Mostar, 30. septembar 1875, *Turkey*, No. 1, (1876), 2). “The ruin and devastation in the plain of Nevešine and along all Dalmatian frontier, and wherever the insurgents have passed, it piteous to

Holmesu je bilo izuzetno važno dokazati da ustanici bazu ustanka šire silom, te da broj ustanika ne odgovara broju seljaka koji su dobrovoljno i sa žarom krenuli u boj protiv osmanske vlasti i domaćih muslimana. U skladu s tim, Holmes je tvrdio da ustanici poduzimaju raznovrsna nasilja i nad svojim istovjernicima, koji odbijaju da im se pridruže i ostaju lojalni osmanskim vlastima. Među te činove nasilja spadaju i ubistva. U Holmesovom narativu hrišćanska seljačka masa, na području koje je bilo zahvaćeno ustankom i gdje su dopirale ustaničke grupe, nije imala nikakvog izbora. Bila je prisiljena priključiti se ustanicima ili nestati. Njihovi su domovi bili uništeni (kako Holmes tvrdi, većinom od ustanika), život im je bio ugrožen i morali su poslušati naređenje da slijede ustaničke vođe. Kako je izvijestio Holmes, čak i kada bi neki od onih koje se nisu svojom voljom pridružili ustanicima, željeli da se ponovo pokore osmanskim vlastima, to nije bilo moguće. Ostali su bez domova u koje bi se mogli vratiti, a naoružane bande prijetile su smrću svima koji bi “se samo usudili da pomisle” da se pokore.³⁵²

Kada je konzul Holmes, u okviru konzulske misije 1875. godine, stupio u direktnu komunikaciju s ustanicima u blizini Nevesinja, i pobliže se upoznao sa žalbama koje su pred konzule velikih sila iznosili ustanici, on je unekoliko

behold, and renders any satisfactory arrangement more hopeless than it would otherwise have been.”Holmes-Derbyju, Mostar, 30. septembar 1875, *Turkey, No. 2 (1876)*, No. 2, 29.

³⁵²“The mass of the inhabitants, unarmed, had no choice. Their homes were devastated and their lives threatened, and they were ordered to follow their leaders. And now the ruin is such that those who wish to submit cannot. They have no homes to go to, and the armed bands threaten all who breathe a whisper of submission. These bands are all formed of mixture of people from different parts of the country, and mutually watch each other to prevent any combination to submit.”*Ibidem*.

korigirao svoju sliku uzroka ustanka. Ustanci su odlučno izjavljivali da nemaju “vjere u Turke i njihova obećanja”, da su im Turci već ranije obećavali jednakost i prestanak ugnjetavanja, ali da to nije imalo nikakvog stvarnog efekta. Zahtijevali su garancije velikih sila, čiji im predstavnici (konzuli) to nisu mogli dati. Njihove glavne žalbe bile su usmjerene protiv njihovih aga zemljoposjednika i zaptija, koji su vršili iznude i nasilje nad njima. Žalili su se i na zakupnike poreza.³⁵³ Holmes je sada priznao da se muslimani i hrišćani mnogo bolje slažu u Bosni nego u Hercegovini, da u Hercegovini postoji mnogo više ugnjetavanja nego u Bosni, te da žalbe u tom dijelu zemlje imaju više utemeljenja.³⁵⁴

No, i pored svega, Holmesova slika Bosne i odnosa u njoj nije se ekstremno promijenila u odnosu na onu kreiranu prije ustanka. I dalje su osnovni problem za Bosnu i Hercegovinu bile strane intrige i ubačene bande, navodi o ugnjetavanju su u znatnoj mjeri preuveličani od strane hrišćana, a postojeće nezadovoljstvo prema predstavnicima vlasti na lokalnoj razini, to jest zemljoposjednicima i zakupnicima poreza, bilo je više izgovor za ustanak a ne stvarni uzrok pobune, “koja je sigurno pripremljena od

³⁵³“They replied that they had no faith in the Turks; they had had the same promises before, and had been deceived; that they dared no , and would not, lay down their arms, and could not return homes and villages, as they had none left to return to : all had been destroyed, as they declared, by the Turks. They then begun to expatiate on their grievances, which were chiefly the exortation and cruelty of their Agas, and the zaptiehs sent among them.” *Ibidem*, 27.

³⁵⁴ “There is no doubt that the Mussulmans and Christians agree much better in Bosnia than in Herzegovina, where there is much more oppression to complain off ...”. *Ibidem*, 29.

srpskih agitatora i provedena silom”.³⁵⁵U tom duhu Holmes je iznio mišljenje da cilj ustanika, na početku pobune, nije bio samostalna država ili priključenje Crnoj Gori, već ispravljanje nepravde na lokalnom nivou i poboljšanje njihovog socijalno-ekonomskog položaja. Put za to su vidjeli u širokim administrativnim reformama, čije bi provođenje garantirale evropske sile.³⁵⁶

Sljedeći veliki ispit za Holmesovu tezu o tradicionalno dobrim odnosima između muslimana i hrišćana bili su navodi o nabijanju na kolac hrišćana u Bosni i Hercegovini, potekli od engleskih svećenika i političkih aktivista Malcolma MacColla³⁵⁷ i dr. Canona Liddona, kasnije ponavljani i od drugih pripadnika antiturskog kampa. Oni su britanskoj i

³⁵⁵“... at the same time, acquainted as I am with the social condition of the country during fifteen years, I do not hesitate to declare that the oppression in the Herzegovina in general is greatly exaggerated by the Christians, and that the discontent which undoubtedly exists against most of the chief Turkish landowners and against the zaptiehs and tax-farmers has been the excuse rather than the cause of the revolt, which was assuredly arranged by Servian agitators and accomplished by force.”*Ibidem*.

³⁵⁶“The Chief of insurgents demand an European intervention and an armastice to allow them to consult and assemble at any place which might be fixed to discuss their affairs. They do not, and never have desired independence or annexation to Montenegro, but they wish to remain Turkish subjects under very extensive administrative reforms, the execution of which to be guaranted by Europe.” *Ibidem*, 27. Vidi i: Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, Inclosure in no. 67, u: Elliot-Derbyju, Constantinople, 10. mart 1876, *Turkey*, No 3 (1876), no. 67, 39-41. i Derby-Elliottu, Foreign Office, 30. mart 1876, *Turkey*, No 3 (1876), no. 94, 53.

³⁵⁷MacColl je navode o nabijanju na kolac ponovio i u svojoj čitanoj knjizi. Malcolm MacColl, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, Longmans, Green, 1877.

evropskoj javnosti saopćili da još od početka ustanka Turci usmrćuju hrišćane nabijanjem na kolac i vrše druge barbarske akte. Pod "Turcima", kako su pokazali konkretni primjeri, mislilo se i na bosanske muslimane. Šta više, najpoznatiji slučaj navodnog nabijanja na kolac izvjesnog Rada Bujića, prema navodima, izvršili su upravo domaći muslimani. U cijelu priču o umorstvu Rada Bujića i drugim djelima barbarskog nasilja u Bosni, očekivano je bio uvučen i konzul Holmes, koji je u ovom slučaju ponovo bio doveden u neugodnu situaciju da brani ranije kreiran narativ o dobrom karakteru bosanskohercegovačkih muslimana.

Holmes je i ovom prilikom nastojao da održi staru sliku, pa je u skladu s tim izgradio kontra narativ naspram narativa antiturskog fronta. On je u osnovi ostao pri tezi o suživotu muslimana i hrišćana u Bosni i Hercegovini i nepostojanju slučajeva nabijanja na kolac bosanskih hrišćana. Slično kao i ranije, Holmesova slika nije crno-bijela, već je sadržavala i sive tonove koji su svjedočili o slučajevima nasilja nad hrišćanima, teškom položaju hrišćanskog seljaštva u Bosni i Hercegovini, te problemima u provođenju reformskih odredbi o punoj jednakosti hrišćana s muslimanima; međutim i u tim prilikama selekcijom sužavao strukturu muslimanskog stanovništva koja vrši zlodjela: oni su pojedinci, manje grupe, fanatici.

I pored opće pozitivne slike o položaju hrišćana i muslimanskom odnosu prema njima, konzul Holmes je u toku ustanka u više navratao pisao o slučajevima nasilja nad hrišćanskim stanovništvom Bosne. Javljao je ambasadorima Elliotu i Layardu u Carigrad, kao i ministru u Foreign Office, da se da se u nekim mjestima na sjeveru Bosne dešavaju ubistva hrišćana, a naredio je istragu nakon vijesti o nasilju

nad hrišćanima u Glamoču i Očijevu.³⁵⁸ Nakon te provedene istrage, temeljem koje je vicekonzul Freeman zaključio da se u Glamoču nije desio nikakav masakr hrišćana, a da Evansove navode o ubistvima hrišćana u Očijevu nije mogao bez sumnje potvrditi,³⁵⁹ Holmes je mogao zadržati osnovu predustaničkog narativa.

U konkretnom slučaju navoda o nabijanju hrišćana na kolac u Bosni, za Holmesa je problem predstavljalo to što je njemu podređeni vicekonzul Freeman, izvještajem od 17. marta 1876. godine,³⁶⁰ prvi pomenuo slučaj nabijanja na kolac. Freemanova depeša ostala je slabo poznata; s toga barbarsko ubijanje ljudi nabijanjem na kolac nije bilo predmet rasprava sve dok ga u britanski i evropski javni prostor nisu ubacili Liddon i MacCooll. Na navode te dvojice Engleza Holmes je odgovarao više puta, kreirajući kroz kroz odgovore na te navode svoj narativ o cijelom slučaju. Glavni dio odgovora je glasio:³⁶¹ nemoguće je da se takve okrutnosti

³⁵⁸*F.O.* 78/2620, Holmes-Derbyju, Sarajevo, 14. mart 1877, no. 12, Political; *F.O.* 78/2620, Holmes-Derby, Sarajevo, 4. maj 1877, no. 39, Political.

³⁵⁹Predstavnici osmanske upravne i sudske vlasti, kao i domaći muslimani, tvrdili su da su ubijeni hrišćani naoružani ustanici, da među njima nije bilo žena i da se provodi pošten sudski postupak i prema muslimanima osumnjičenim za zločin. Freeman je predstavio i ustaničku (izbjegličku) stranu priče, pri čemu je ustvrdio da u različitim izjavama izbjeglica postoje kontradiktornosti. Prema izbjegličkim navodima, Turci vrše zločine nad nedužnim hrišćanskim seljacima, uključujući i žene. *F.O.* 195/1143, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 18. maj 1877, no 47.

³⁶⁰*F.O.* 195/1101, Freeman-Elliottu, 17. mart 1876, no. 17.

³⁶¹Različite aspekte navoda o nabijanju hrišćana na kolac, široko elaborirane, vidi u mojoj knjizi. E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 133-66. Odatle je korišten dio materijala za ovaj pasus, posebno sa stranica 151-54.

provode u Bosni, a u svjedočanstvu Canona Liddona i Malcolma MacColla sadržana je neka velika greška.³⁶² Nešto kasnije, Holmes je svoj raniji stav potvrdio izjavom da se nabijanje na kolac nije nijednom desilo nijednom od kada on obavlja konzulsku službu u Bosni.³⁶³ Iniciran MacCollom navodima da je biskup Štrosmajer izjavio kako su tom strašnom smrću, pored muškaraca ubijane i žene, Holmes je izvršio dodatna istraživanja kod svojih kolega, konzula drugih sila; svi su se složili da se takvi barbarski postupci ne bi mogli desiti a da oni o tome ništa ne čuju.³⁶⁴ Očito je Holmes osjećao pritisak *Foreign Officea*, uzrokovan pritiskom britanskog javnog mnijenja. On se u vezi s tim u svojoj argumentaciji poziva na autoritet drugih konzula, među njima i konzula velikih sila koje nisu smatrane prijateljima Turaka. Također je, zbog velikog društvenog ugleda jednog od kreatora

³⁶²“I can say no more than that, as far as I am personally concerned, I find it is impossible to believe that any such cruelties have been practised. ... There must be some strange mistake in the matter.” *F. O. 195/1101*, Holmes-Elliottu, Sarajevo, 5. oktobar 1876, no. 57; *The Manchester Guardian*, 20. oktobar 1876, 5; *The Leeds Mercury*, 20. oktobar 1876, 4. i druge novine koje su objavile dopis iz *Foreign Officea*.

³⁶³ Holmes-Derbyju, Sarajevo, 3. novembar 1876, *Turkey*, No. 3 (1876), no. 961, 648-49; Pozivajući se i na različite izvore svjedočenja, uključujući i svjedočenja drugih konzula, Holmes je stalno ponavljao da se u posljednjih dvadeset godina nije desio nijedan slučaj nabijanja na kolac u cijelom Osmanskom carstvu, uključujući tu i “divlju Mesopotamiju”. Ovo mišljenje je bilo stalni predmet kritike glavnog tvorca narativa o nabijanju na kolac hrišćana u Bosni, Malcolma MacColla. *Daily News*, 19. juni 1877, 2.

³⁶⁴ “... all have agreed that such cruelties could not have occurred without our having heard of them, and that the reverend travelers, unable, in this land of falsehood and intrigue, to distinguish truth from fiction, or the motives which lies and told, has been victims of a monstrous joke.” Holmes-Derbyju, Sarajevo, 3. novembar 1876, *Turkey*, No. 3 (1876), no. 961, 648-49; Isti dokument u F.O. 78/1750, Holmes-Derbyju, 3. novembar 1876, no. 1 (Inclosure in No. 1).

narativa o nabijanju na kolac (dr. Canona Liddona), smatrao nužnim da istakne da su on i drugi ugledni “svjedoci” upali u zamku intriga i laži, i nisu uspjeli da odvoje istinu od fikcije. U depeši od 3. novembra 1876. Holmes se posebno poziva na izjavu austrijskog vicekonzula iz Banje Luke, Britchka, koji je ustvrdio da se takvo nasilje nije moglo desiti a da on o tome ne bude obaviješten, ili da takve okrutnosti ne budu tema pisanja slavenskih novina. Kako je u cjelinu narativa, pored Canona Liddona, bila uvučena još jedna ugledna duhovna ličnost, biskup Štrosmajer, Holmes i austrijski generalni konzul Theodorovic smatrali su potrebnim provjeriti njegovu stranu priče; zbog toga je iz austrijskog konzulata u Sarajevu Štrosmajer zamoljen da se detaljnije očituje o svojim izjavama, te da bude konkretan i jasan koliko god je to moguće. Budući da njegovo povratno pismo nije ponudilo ništa novo, čak je bilo nejasnije i prepuno ponavljanja ranijeg mišljenja bez navođenja bilo kojeg konkretnog slučaja,³⁶⁵ Holmes ga je iskoristio za potvrdu svod stava da se nabijanje na kolac hrišćana u Bosni nije desilo, a da su na kolcima koje je opisao Malcolm MacColl, oko kojih se inače sušio grah, ustvari bila preostala strašila za ptice. U Holmesovom narativu, MacColl i Liddon, a posljedično i britanska javnost, bili su žrtve neslane šale nekog brodskog oficira. Kasnije potvrde MacCollove priče, dobijene od strane Štrosmajera, po Holmesovom mišljenju bile su rezultat pogrešnog razumijevanja i predubjeđenja. Na kraju pisma, Holmes je

³⁶⁵ Štrosmajer nije precizirao šta je rekao Canonu Liddonu i nije pomenuo riječ “impalement” (nabijanje na kolac), nego je uopćeno rekao da je to što je kazao “engleskom gospodinu” čuo iz pouzdanih izvora. Holmes je uz svoju depešu poslao i Štrosmajerov odgovor Theodorovichu. Holmes-Derbyju, Sarajevo, 3. novembar 1876, *Turkey*, No. 3 (1876), no. 961, 649. Isti dokument i u: Holmes-Derby, Constantinople, 3. novembar 1876, *Turkey*, No. 1 (1877), no. 961, 648.

ostao unutar okvira (svog) ranije kreiranog narativa o tome da se Osmansko carstvo svojim reformama odmiče od barbarskog Istoka i njegove prakse, i ulazi u red civiliziranih država.³⁶⁶ Kasnije je konzul Holmes vršio dodatna istraživanja o navodima Malcolma MacColla i Canona Liddona. Kao dodatak depeši, koji je uputio ministru Derbyju u *Foreign Office* 2. januara 1877, poslao je pismo francuskog konzula u Sarajevu, de Vienne, koji je potvrdio raniji Holmesov narativ o tome da navodi MacColla i Liddona nikako ne mogu biti tačni.³⁶⁷ Britanski konzul je lično istraživao na području navodno počinjenih barbarskih djela, ali nije uspio naći nikoga, kako je tvrdio, ko bi potvrdio narativ dvojice engleskih putnika s početka oktobra 1876. godine. Kako bi, poslije obezvrjeđivanja Štrosmajerovog svjedočenja, koje nije ponudilo konkretne dokaze o nabijanju na kolac hrišćana u Bosni, oslabio drugog ključnog svjedoka (austrijske parobrodske oficire), Holmes je putovao niz rijeku Savu istim parobrodom kojim su nekoliko mjeseci ranije putovali Canon

³⁶⁶ "Impalement was, thirty or forty years ago, a very common mode of execution, but for the last twenty or thirty years, not even in the wilds of Mesopotamia, much less in Europe, have I ever heard of a single instance of this barbarous custom." Holmes-Derbyju, Sarajevo, 3. novembar 1876, *Turkey*, No. 3 (1876), no. 961, 649. Isti dokument u *F.O. 78/1750*, Holmes-Derbyju, 3. novembar 1876, no. 1 (Inclosure in No. 1).

³⁶⁷ "... his explanation appears to me conclusive as to what Canon Liddon and Mr. MacColl really saw, namely a watchman who had mounted on his stake probably to look at the steamer descending the Save. I suggested that these gentlemen might have seen the remains of beans on stakes created to facilitate their drying ...". Holmes-Elliot, A despatch sent from Constantinople, 2. januar 1877. u: *F.O. 78/1750*, Holmes-Derbyju, 3. januar 1877, no. 2 (Inclosure 1 in No. 2). Isti izvještaj i u: *F.O. 195/1143*, Holmes-Elliotu, A despatch sent from Constantinople, 2. januar 1877. Holmesov izvještaj Elliotu prenijele su i britanske novine. *The Manchester Guardian*, 19. januar 1877, 5.

Liddon i Malcolm MacColl. Njegovo pitanje o navodima engleskih uglednika dočekano je sa smijehom, a cijela priča ispričana MacCollu i Liddonu predstavljena je kao šala nekih parobrodskih oficira, koju su Englezi ozbiljno shvatili. Holmesov narativ ojačao je kapetan broda, koji je rekao da su austrijski oficiri morali izvijestiti svoje pretpostavljene da su vidjeli opisane ili slične scene nasilja; međutim, ništa takvo oni nisu učinili. Na direktan Holmesov upit, kapetan je odlučno odbacio bilo kakvu mogućnost da su se navodni akti okrutnog nasilja mogli desiti.³⁶⁸ Međutim, kada je pismom novinara bečkog *Golosa*, Heinricha Rennera,³⁶⁹ u britanskoj javnosti aktuelizirana depeša vicekonzula Freemana od 17. marta 1876,³⁷⁰ u kojoj je izvijestio da je izvjesni Rado Bujić (Rado Buyich) kod Novog nabijen na kolac, Holmes je u nekim detaljima postao oprezniji; posebno je bio oprezan nakon što je slučaj ubistva Rada Bujića objeručke prihvaćen od Malcolma MacColla, njegovog glavnog oponenta u prvoj fazi “impalement prakse”, za dodatno argumentiranje MacCollovog stava o kontinuiranim barbarskim postupcima Turaka od početka Istočne krize 1875. godine. Slučaj Rada

³⁶⁸“I related to the captain and officers what had been stated to that gentleman. The story was received with general laugh and declared to have been undoubtedly a joke on the part of the officers of the steamer ... I asked the Captain, however, whether he thought it possible that such atrocities could have occurred during a year without his having observed them. He replied that it was utterly impossible...”. Holmes-Elliot, A despatch sent from Constantinople, 2. januar 1877. u: *FO 78/1750*, Holmes-Derbyju, 3. januar 1877, no. 2 (Inclosure 1 in No. 2). Isti izvještaj i u: *FO 195/1143*, Holmes-Elliot, A despatch sent from Constantinople, 2. januar 1877. Vidi i *The Manchester Guardian*, 19. januar 1877, 5.

³⁶⁹*Daily News*, 6. februar 1877, 3.

³⁷⁰*FO 195/1101*, Freeman-Elliotu, 17. mart 1876, no. 17.

Bujića MacColl obilato koristi za dokazivanje istinitosti svog narativa i potpuno rušenje Holmesovog.

U takvim izmijenjenim okolnostima Holmes se očito našao u problemu; morao je da bira između djelimičnog prihvatanja navoda Malcolma MacColla i C. Liddona, i svog prvobitnog narativa da se od početka njegove službe u Bosni nije desio nijedan slučaj nabijanja na kolac. On bira prvu opciju, a načelni stav o nepostojanju slučajeva nabijanja na kolac u Bosni lagano reducira u neodređeniju verziju: njemu nije bio poznat nijedan takav slučaj do MacCollovog obznanjivanja Freemanove depeše. U toj fazi (mart 1877) Holmes je privremeno odustao od ranijih općih izjava da bi takvo barbarstvo moralo biti poznato ukoliko se uistinu desilo,³⁷¹ osim za već opisani slučaj navodnog barbarstva na rijeci Savi. Međutim, kada je detaljna istraga vicekonzula Freemana potvrdila da su navodi Malcolma MacColla i Canona Liddona o barbarstvima u rejonu rijeke Save bez ikakve osnove, i da Rado Bujić nije usmrćen nabijanjem na kolac, Holmes je o potvrdi svog narativa slavodobitno izvijestio britanskog ambasadora u Carigradu, Austina Henry Layarda.³⁷²

³⁷¹Holmes je ponovio da do pojave MacCollovih navoda, u kojima se njihov autorkasnije poziva i na Freemanovu depešu, nije čuo ni za jedan slučaj nabijanja na kolac u Bosni. *FO78/2620*, Holmes-Derbyju, Sarajevo, 7. mart 1877, no. 10, Political.

³⁷²*FO195/1143*, Holmes-Elliot, Sarajevo, 30. maj 1877, no. 50. Freemanov izvještaj objavio je *Foreign Office*, a prenijele su ga engleske novine. *The Manchester Guardian*, 29. juni 1977, 8.

“Blaža” slika ugnjetavanja hrišćana kreirana od Miss Mackenzie

U ocjenama položaja hrišćanskog stanovništva u Bosni, kao i odnosa među vjerskim grupama, Miss Mackenzie je u cjelini bila umjerenija i multiperspektivnije je sagledavala stanje stvari, nego Miss Irby i Arthur Evans. O općoj južnoslavenskoj i zapadnoj percepciji ugnjetavanja hrišćana, kao i konkretnim navodima o tome, ona na više mjesta iznosi dva oprečna mišljenja, ostavljajući čitaocu da prosudi koja je verzija priče tačna, ili tačnija. Isto tako, ona ne apsolutizira istinu forsiranjem jedne strane priče, pogotovo o onome što nije sama vidjela ili doživjela. U tom duhu ona će kvalitet dobijenih informacija okarakterizirati s *priča se, rečeno je* i slično. Na primjer, u ravnopravan odnos stavila je navode putnika koji su prikupljali informacije iz prve ruke o ugnjetavanju hrišćana od strane muslimana, s mišljenjem da hrišćansko iznošenje prigovora na vlast, bez imalo straha, poništava njihove prigovore u tom smislu.³⁷³

Pa ipak, u cjelini je i Miss Mackenzie sa svoje strane dala doprinos u kreiranju slike o ugnjetavanju hrišćana i njihovom neravnopravnom položaju s muslimanima; to je

³⁷³“It has been said that the Christians in Turkey invalidate their complaints of Mahommedan oppression by the very fearlessness with which they complain, also that travellers detailing the grievances of these Christians have seldom had their stories first hand. We leave candid readers to judge whether either the one or the other of these explanations can be applied to the cases just detailed. Consular reports testify that, so far is the offence here alluded to from being punished, that the man who carries off a Christian girl, and can make her become a Mahommedan, is rewarded by exemption from the conscription. G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 271.

učinila kako prenošenjem dijelova razgovora s domaćim ljudima, tako i vlastitim opservacijama, zaključcima i općenito antiturskim pristupom. Ne može se reći da su takve ocjene bile bez osnove, ali tim se neću baviti na ovom mjestu jer to nije tema ove knjige. Ja se fokusiram na kreirane slike.

Vrijednost putopisa *The Turks, the Greeks, and the Slavonas: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (iz 1867. godine) u “razotkrivanju” nesigurnog položaja hrišćana pod “turskim gospodstvom” i neuspjeha osmanskih reformi, istakao je i W. Gladstone u predgovoru drugom izdanju knjige iz 1877. godine.³⁷⁴ U ocjeni stanja u provinciji Bosni u tom putopisu dominira antiturski (antimuslimanski) diskurs, a mišljenja Miss Mackenzie o stanju u zemlji i odnosima među ljudima počesto su bila u opreci s već opisanom Holmesovom slikom Bosne i odnosa na relaciji bosanskohercegovački muslimani – hrišćani. I Miss Mackenzie, i Miss Irby, i Arthur Evans smatrali su da bi hrišćanske balkanske države bile napredak za domaće stanovništvo, dugoročno i za britanske interese, dok Holmes

³⁷⁴ “I however attach not a less, perhaps even a greater, importance to the less exciting picture which is drawn in the older part of the work. By the simple, painstaking communication of the particulars supplied from daily experience, it presents to us in comparatively quiet landscape, rayah life, under Turkish mastery, in the best condition it could attain, after many long years of peace for the Empire abroad, and of reforms promised at home, with facilities for effecting them such as are not likely to return. And what was rayah life under these happier circumstances? It was a life never knowing real security or peace, except when the Government and its agents were happily out of view. A life which never had any of the benefits of law, save when the agents of the law were absent. A life in which no object, that was valued, could be exposed. A life which left to the Christian nothing, except what his Mahommedan master did not chance to want.” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, XIII-XIV.

nije dijelio takvo mišljenje. Kao što smo mogli vidjeti, konzularni izvještaji većinom su kreirali pozitivnu sliku o odnosima domaćih muslimana i hrišćana, kao i značajnom poboljšanju položaja hrišćana u prvoj deceniji provođenja reformi nakon Hatti-humajuna iz 1856. „Konzularna” slika položaja hrišćana u Bosni nije bila uvijek bila pozitivna,³⁷⁵ ali nije ni doprinosila stereotipizaciji unutrašnjih odnosa u tadašnjem bosanskohercegovačkom društvu. Naprimjer, vicekonzul Zohrab je, preko konzula Holmesa, izvještavao o slučajevima nejednakosti hrišćana.

Putopis *autorice Miss Mackenzie* historiju Balkana i Evrope u značajnoj mjeri posmatra kroz vizuru sukoba islama i hrišćanstva. U kontekstu tog vremena i pogleda zapadne javnosti na Osmansko carstvo i islam, nije iznenađujuće što je Miss Mackenzie u slobodnoj Kneževini Srbiji prepoznala kvalitativni napredak u odnosu na razdoblje dok je ta zemlja bila pod osmanskom vlašću, ali i u odnosu na južnoslovenske zemlje koje su još uvijek bile pod vlašću Turaka.³⁷⁶ Za srpsko pravoslavno stanovništvo Novopazarskog sandžaka, pa i za Miss Mackenzie, Kneževina Srbija je bila politički entitet na koji su se ugledali Južni Slaveni što su još uvijek živjeli pod Turcima.³⁷⁷ Za razliku od Kneževine, u južnoslavenskim

³⁷⁵Vidi FO 195/625, Holmes - Bulweru, Sarajevo, 29. oktobar 1860, no. 63.

³⁷⁶G. Muir Mackenzie/A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavonas*, 120.

³⁷⁷G. Muir Mackenzie/A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavonas*, 75, 66. Usporednim opisom jednog Srbijanca sa Slavenima pod osmanskom vlašću, Miss Mackenzie je dala očigledan primjer naprednije Srbije u odnosu na Osmansku državu. “The men looked peaceful and good-tempered, clean, calm, and comfortable, like the members of a well-ordered community, unlike either terrifiers or terrified; it really cost an effort to turn from them and their hospitable offers, and plunge again into a country where every one’s hand is against his neighbour.”G. Muir

zemljama pod turskom vlašću, u tom narativu, nema ništa osim nereda i zuluma.³⁷⁸ Zulum navodi raju da najviše želi oslobađanje od osmanske vlasti.³⁷⁹

U svojim direktnim obraćanjima britanskom čitaocu, Miss Mackenzie je isticala ugnjetavanje hrišćana od strane bosanskomuslimanskih begova zemljoposjednika, čak smatrajući da je, u tom smislu, osnovna društvena razlika u Bosni ona između zemljoposjednika (begova i aga) i raje, a ne između muslimana i hrišćana u cjelini. U njenoj slici, muslimanski begovi su posebna društvena struktura, odvojena i od osmanske vlasti i od svoje raje, i suprotstavljena oboma.³⁸⁰ Begove bi Miss Mackenzie prepustila “milosti raje nakon uspješnog ustanka koji će njihova obespravljena raja podići”.³⁸¹

Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 281.

³⁷⁸ “... but then in Serbia *everything* is different. There they have good roads, good judges, peace and prosperity; here there is nothing but disorder and zulum’ (*Turk.*, violence and oppression).” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavonas*, 120. Vidi i stranu 121.

³⁷⁹ “Here, day by day, the passing rayah prays, ‘that God will hasten the hour when a Christian army shall cross these mountains, to deliver Old Serbia, and redeem what their fathers lost on the old battle-plain of Kóssovo.’” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 264.

³⁸⁰ “Then, too, we had no personal introductions, and under the circumstances it would have been difficult to adjust amicable relations with the Beys, considering our intercourse with their adversaries on either side—with the Turkish authorities and the Christian Serbs.” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 284.

³⁸¹ “It is curious to remark that the Croatians, and even the Serbs of the Principality, who are no longer oppressed by Mussulman landowners, ...

Miss Mackenzie u putopisu donosi primjere ugnjetavanja i bahatosti zaptija prema stanovništvu,³⁸² osmanske vojske prema hrišćanskim svetinjama,³⁸³ poniženosti i nesigurnosti hrišćana.³⁸⁴ Također je prenijela mišljenje jednog hrišćanskog trgovca iz Skoplja, porijeklom Crnogorca, da su Bošnjaci muslimani veliki ugnjetavači hrišćana, "zato što su muslimani".³⁸⁵

but woe betide the haughty and oppressive landlord should he be left to the mercies of a successful rising of his own rayahs." G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 256.

³⁸² "So far as we could learn the price and quantity of what we used, we were most anxious to pay for it, but from time to time it came to light that the zaptié sent on beforehand ordered seven chickens where we ordered and paid for one, &c. Indeed, one of the great discouragements to travelling in these parts is that, with the best intentions, one cannot avoid being constantly oppressive to the inhabitants." G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 276.

³⁸³ "From the outer building it is some paces to the west door of the church, and on the way the priest pointed out a shattered column of red stone, which had formed part of the doorway. He said, "This was thrown down quite lately by Turkish soldiers from Prizren." G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 274-75.

³⁸⁴ "'To whom belong the houses on the hill?' 'All to Mussulmans.' 'How many may there be?' The rayahs looked at each other, and hesitated, as if talking treason, then said in a low voice, 'About 800, we believe. But the Turks themselves say 1,200 or even 1,400.' 'How many Christian houses?' 'That is soon told; 110.' 'So few?' 'Say rather, so many.'" G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 272.

³⁸⁵ "The Bosnian Mussulmans are very oppressive, but after all it is 'only because they are Mussulmans'. ... That he admitted. 'If the fiercest Arnaout give his word of 'Bessa'—peace—to the poorest rayah, he will keep it; the Bosnians have no such talisman, and scarce think a promise to the Christian sacred.'" G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, 166-67.

Evansova i Miss Irbyna slika ugnjetavanja, pokolja i barbarstava muslimana nad hrišćanima

3. 1. Evans

Među brojnim antiturskim aktivistima, poput Adeline Pauline Irby, svećenika i publiciste Malcolma MacColla, oksfordskog profesora i prelata Dr. Canona Liddona, vođe liberala Williama Gladstonea, profesora historije na Oxfordu i liberalnog političara Edwarda Augustusa Freemana, značajno učešće u kreiranju slike ugnjetavanja hrišćana i muslimanskog barbarstva nad njima u Bosni i Hercegovini, uzeo je i Arthur Evans. U svojim navodima o turskom (muslimanskom) ugnjetavanju i zulumu u Bosni, pripadnici ove grupe su se oslanjali jedni na druge, koristeći svjedočanstva ostalih članova te grupe, kojima su bezrezervno vjerovali. Tako se uloga Arthura Evansa nije završavala u njegovim tekstovima, već su se njegova svjedočanstva više puta ponavljala kroz njihovo navođenje od strane drugih utjecajnih osoba u britanskom javnom prostoru.³⁸⁶ Evans je spadao u red priznatih “britanskih eksperata” za Bosnu i Balkan. Svoje je mjesto u britanskom javnom prostoru pronašao u novinama, a posebno je postao poznat nakon objavljivanja putopisne knjige o Bosni: *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*.³⁸⁷

³⁸⁶ Kao primjer vidi *Daily News*, 19. juni 1877, 2.

³⁸⁷A. J. Evans, *Illyrian Letters*.

Koristeći detaljne bilješke, koje je pripremao dok je proputovao Bosnom i istraživao stanje u njoj, Evans je napisao i objavio svoju prvu knjigu o Bosni. Ta knjiga je postala toliko tražena da je, kako sam već naveo, objavljena u dva izdanja u samo dvije godine.³⁸⁸ Oba izdanja ugledala su svjetlo dana dok je bosansko pitanje, uz bugarsko, bilo veoma živo u britanskom javnom prostoru i zvaničnoj politici. S obzirom na to da je engleska javnost tada bila naklonjena liberalnim pogledima na Istočno pitanje i iskazivala empatiju prema sudbini bosanskohercegovačkih i drugih balkanskih hrišćana Osmanskog carstva (posebno u Bugarskoj nakon "Bulgarian atrocities"), kreatori engleskog javnog mnijenja tu su knjigu prihvatili kao jedan od najpouzdanijih tekstova za upoznavanje s dešavanjima u bosanskohercegovačkom ustanku. U cjelini, Evansova je knjiga *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* dosta monoperspektivno predstavljala dešavanja u Bosni i Hercegovini, a posebno muslimansko-hrišćanske odnose.

U cjelini, svim tekstovima o Bosni, nastalim tokom ustanka, Evans je kreirao narativ o pravednom hrišćanskom ustanku koji je uzrokovan ugnjetavanjem i najgorim nasiljem osmanskih vlasti i domaćih muslimana. U Evansovom narativu hrišćani su podvrgnuti najgoroj nepravdi i nasilju predstavnika vlasti i domaćih muslimana, koji su se udružili u poslu ugnjetavanja i vršenju zlodjela.³⁸⁹

³⁸⁸ Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*.

³⁸⁹ "The authorities are blind; and it is quite a common thing for the gendarmes to let the perpetrator of the grossest outrage, if a Mussulman, escape before their eyes. There is a proverb among the Bosnian Serbs. 'No justice for the Christian.'" *Ibidem*, 255; "In return, the monks have exerted their influence in rendering the Latins submissive to their rulers, and have backed up the Mahometans in their oppression of the Serbs, as the

Fanatično ugnjetavanje i bespravljje hrišćana, kao glavni uzroci ustanka, prema mišljenju Arthura Evansa toliko su veliki i okrutni da Englezi ne mogu povjerovati u istinitost takvih navoda.³⁹⁰

Položaj hrišćanskog seljaštva u predustaničkom reformskom vremenu Evans je predstavio kao nesnosno težak, argumentirajući ga dvostrukim opterećenjem: od strane predstavnika novog režima - osmanskih zvaničnika, i zemljoposjednika – predstavnika starog režima. Tako je hrišćanska raja bila priseljena, zaključuje Evans, služiti dva gospodara, umjesto jednog iz predreformskog razdoblja. Samo korištenje naziva “hrišćanska raja” za hrišćansko čiflučko stanovništvo, u vremenu kada društvena struktura “raja” više formalno ne postoji, može ukazivati koliko Evans, kao i ostali pripadnici antiturskog fronta, u osmanskim refomama vide samo privid, a ne suštinsku promjenu koja je trebala rezultirati jednakošću svih ljudi.³⁹¹ Oštricu svoje kritike Evans je posebno usmjerio prema “staroj feudalnoj kasti”, koja tiraniše hrišćane.³⁹² On je u okviru svog narativa

members of the Greek Church are significantly called.”*Ibidem*, 180. Vidi i *Ibidem*, 129. O navodima o ugnjetavanju hrišćana vidi na mnogo mjesta u cjelini knjige.

³⁹⁰“From him and the other members of the consular body, who were very ready to supply us with full details as to the stirring events that are taking place around us, we learnt many interesting facts relative to the causes and course of the insurrection in Bosnia. These accounts, and others from trustworthy sources, reveal such frantic oppression and gross misgovernment as must be hardly credible to Englishmen.” *Ibidem*, 254.

³⁹¹ “...the Christian rayah.” *Ibidem*, CI.

³⁹²“Thus it is that since the period immediately succeeding Omer Pasha's conquest the state of the Christian population has suffered a relapse, while in the Herzegovina, more especially, as I have shown elsewhere, the tyranny of the old feudal caste has recrudesced, and the miaera

prihvatao i učvršćivao mišljenje Miss Irby; po tom su mišljenju, i nakon izdavanja fermama o jednakosti svih stanovnika Carstva, hrišćani i dalje diskriminirani i njihovo svjedočenje na sudu se nikako ne priznaje, ili se samo sporadično prihvata. Po ovom narativu muslimani su zadržali svoju punu dominaciju nad hrišćanima i, isto tako, sistemski su protežirani, i u konkretnim međusobnim sporovima, uključujući i pravne i upravne postupke.³⁹³

Evans je čak i podizanje grandiozne nove pravoslavne crkve, simbola reformskog duha vjerske jednakosti hrišćana i novostečenog prava na promoviranje svoje vjere, iskoristio da cijeli slučaj prikaže kao povod za jačanje muslimanskog fanatizma i zavjereničkih namjera sarajevskih muslimana protiv hrišćana,³⁹⁴ ostavljajući potpuno u pozadini vrijednost punije vjerske slobode nemuslimanskog stanovništva. Stanje u mjestima u kojima su boravili strani konzularni predstavnici

contribtione pleba of those countries has to bear a double burden of extortion, from the landowner who represents the old regime and the Turkish officials and middle-men who represent the new; so that now the Christian rayah sees himself forced to serve two masters where he served one before." *Ibidem*, XCIV.

³⁹³ "Miss Irby, who has made many enquiries on these subjects, estimates that in the Medjliss, the only court where Christian evidence is even legally admitted, 'the evidence of twenty Christians would be outweighed by two Mussulmans.'" *Ibidem*, 255.

³⁹⁴ "The plain English of the matter is that the Christians of Serajevo, relying on consular protection, saw in the erection of this new church a fine opportunity for wiping off the scores of ancient insults against the Mahometans. It was quite natural that they should do so. But it was also natural that the Moslems should refuse to pocket the insult. The ringleaders of fanaticism in the city took up the gauntlet thus thrown down, and some time before the day of the opening ceremony it oozed out that a Mahometan conspiracy was afoot by which short work would be made of the unbelievers and their conventicle together." *Ibidem*, 248.

opisao je povoljnijim za bosanskohercegovačko hrišćansko stanovništvo.³⁹⁵

Zločine hrišćana tokom ustanka Evans je pravdao brutalnom stoljetnom tiranijom muslimanskih gospodara, dok za muslimanske zločine nema opravdanja; doduše, zbog svog političkog cilja, ravnopravnog uključivanja domaćih muslimana u buduću slavensko-bosansku državu, on sužava krug predvodnika zločina nad hrišćanima.³⁹⁶ Treba naglasiti da je Evans, u duhu traženja političkog rješenja kroz ideju o slavenskoj autonomnoj državi u kojoj će svi domaći ljudi imati svoje mjesto, uključujući i Bošnjake muslimane, ugnjetavače na više mjesta precizno definirao: to su pripadnici ugnjetavačke vladajuće kaste.³⁹⁷

U tom duhu on piše da ekstremna nasilja nad hrišćanima čine muslimanski fanatici.³⁹⁸ Shodno tome, kod njega se slika

³⁹⁵“The truth is that outside Serajevo and a few of the larger towns where there are Consuls or resident ‘Europeans,’ neither the honour, property, nor the lives of Christians are safe. Gross outrages against the person — murder itself — can be committed in the rural districts with impunity.” *Ibidem*, 255.

³⁹⁶“The weakness of the government now became deplorably evident. The native Mussulmans, headed by a Beg, a great landowner of the neighbourhood, who was also one of the tithe-farmers, broke into the government store and armed themselves with breech-loaders; and on the 1st of July the civil war in the Herzegovina was begun, not by the Christians, but by Mussulman fanatics, who butchered all the Christians they could find in Nevesinje — a few sick rayahs, who, unable to support the hardships of moimtain-life, had returned to their homes.” *Ibidem*, 341.

³⁹⁷“The great difficulty that statesmen have to contend with at the present moment is how to obtain certain elementary securities for the honour and property of an oppressed class of ignorant peasants, in the teeth of a haughty and oppressive ruling caste.” *Ibidem*, XCIX. Vidi i *Ibidem*, 341.

³⁹⁸A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, 341; Uporedi s J. A. Perkins, *British liberalism and the Balkans*, 44.

društvenih suprotnosti u zemlji miješa između općih muslimansko-hrišćanskih suprotnosti i socijalnih suprotnosti zemljoposjedničkog “vladajućeg” sloja na jednoj, i obrađivača njihove zemlje na drugoj. Nekada, čini se, Evans osnovne društvene suprotnosti u Bosni više nalazi u odnosu vladajući muslimanski begovi zemljoposjednici-hrišćanski seljaci, nego u cjelokupnim odnosu muslimani-hrišćani. Kao argumentaciju navodi da u mnogim dijelovima zemlje muslimanski seljaci trpe skoro isto ugnjetavanje kao njihovi hrišćanski susjedi, dodajući da je čak bilo slučajeva u kojima su muslimanski seljaci imali isti cilj kao i “hrišćanska raja”³⁹⁹.

Evans je također dao svoj doprinos narativu o okrutnosti fanatičnih bosanskih Turaka (posebno aga i begova).⁴⁰⁰ U svojim tekstovima donosio je brojne primjere patnji bosanskog seljaštva, koje je bilo izloženo najgoroj muslimanskoj torturi i nasilju.⁴⁰¹ Iznio je tezu da, zbog

³⁹⁹“In many parts the Mahometan peasants have suffered almost as much oppression as their Christian neighbours, and during the present insurrection there have been instances in which they have made common cause with the Christian rayah.” A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, Cl.

⁴⁰⁰ “The country not in hands of the insurgents is terrorized over by the dominant caste of native Mahometan fanatics, the begs and agas, and their (in Bosnia still half-feudal) train of murderous Bashi-Bazaouks, who have cast off the last semblance of obedience to the Central Government.” A. J. Evans, *Illyrian Letters*, 2-3.

⁴⁰¹“For winter extortion it is found convenient to bind people to stakes and leave them bare-footed to be frost-bitten; or at other times they are thrust into a pigsty and cold water poured on them. A favourite plan is to drive a party of rayahs up a tree or into a chamber, and then smoke them with green wood. Instances are recorded of Bosniac peasants being buried up to their heads in earth, and left to repent at leisure.’ To show that these and other tortures are by no means new in Bosnia, ...” A. J. Evans, *Through*

barbarskog karaktera Osmanskog carstva, barbarizmi u Bosni ne smiju nikoga iznenađivati. Evans je pisao o brojnim slučajevima nekažnjelog ubijanja “raje”.⁴⁰² posebno o muslimanskim zločinima u Očijevu, za koje je vicekonzul Freeman dobio različite informacije od osmanskih vlasti i izbjeglica s ustaničkog područja. Evans je vjerovao izbjeglicama, a ne predstavnicima osmanske upravne i sudske vlasti i domaćim muslimanima, koji su tvrdili da su ubijeni hrišćani naoružani ustanici, da među njima nije bilo žena i da se provodi pošten sudski postupak i prema muslimanima osumnjičenim za zločin.⁴⁰³

Evans je “činjenično” obogatio narativ o nabijanju na kolac u Bosni i Hercegovini, koji su engleskoj javnosti i političarima detaljno predstavili Malcolm MacColl i dr. Canon Liddon. Dok su se ostali kreatori tog narativa geografski fokusirali na Bosnu, on je, do tada poznatim slučajevima takvih barbarskih postupaka muslimana, dodao i slučaj nabijanja na kolac tri zarobljenika u Hercegovini.⁴⁰⁴ Svoje uvjerenje da se nabijanje na kolac u Bosni i Hercegovini

Bosnia and the Herzegovina, 259. Vidi i brojne druge slične navode u istoj knjizi.

⁴⁰²Kao primjer vidi *Ibidem*, 15.

⁴⁰³Naveden je primjer sudskog postupka protiv izvjesnog Mustafe Hrnjice Čauša i njegove vojne jedinice. Nevezano za ovaj slučaj, Freeman je izvijestio da travnički kadija ne priznaje svjedočenje hrišćana na sudu. *F.O.* 195/1143, Holmes-Elliot, Sarajevo, 18. maj 1877, no 47.

⁴⁰⁴A. J. Evans, *Illyrian Letters*, 157. Evans je naveo da za taj slučaj ima direktnog svjedoka, kojeg je sreo u Kotoru. *The Morning Post*, 2. juli 1878, 7. Obrati pažnju i na slijedeći citat: “After giving the most ghastly details as to the method of impalement, and instancing the case of a certain Capitan Lazero Albanese, who had been recently captured on the Dalmatian Herzegovinian frontier, and had suffered in this way, ...” A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, 259.

uistinu dešava, a da je nedostatak direktnih svjedoka, koji bi javno potvrdili navode o tim zločinima, posljedica straha od turske odmazde, Evans je dijelio s britanskom javnošću. Slagao se s drugima koji su tvrdili da u privatnim razgovorima očevici potvrđuju takve navode,⁴⁰⁵ a da mađarski oficiri i zvaničnici “zbog svojih razloga ne žele svjedočiti o takvim zločinima”, iako su ih vidjeli.⁴⁰⁶ U pismima *The Manchester Guardianu*, kasnije objavljenim i u knjizi *Illyrian Letters*, maksimalno je iskoristio navode vicekonzula Freemana o nabijanju na kolac Rada Bujića u depeši od 17. februara 1876. godine, a nije ni pomenuo rezultate kasnije istrage istog vicekonzula, koja je na cijeli slučaj bacila drugačije svjetlo.⁴⁰⁷ Svojim tekstovima objavljivanim i u drugim britanskim novinama, a ne samo u *The Manchester Guardianu* i putopisima, Evans je uvjeravao englesku javnost da se u Bosni desilo strašno umorstvo Rada Bujića, te da to nije izoliran slučaj već stalna praksa Turaka.⁴⁰⁸ “Ja nisam toliko lakovjeran, pa da povjerujem da je figura nabijena na kolac, koju su vidjeli Canon Liddon i gospodin MacColl, bila strašilo za vrane; vjerujem da je biskup Strossmajer bio dobro obaviješten kada je tvrdio da to nipošto nije izolirani slučaj.” Evans je također tvrdio da je nabijanje hrišćana na kolac bila uobičajena praksa

⁴⁰⁵*The Morning Post*, 2. juli 1878, 7.

⁴⁰⁶ “My readers know by this time how Magyar officers and officials consented to remain silent as to impalements and other atrocities of which they had themselves been witnesses, and which were only at length exposed by the chance experience of English travelers.” A. J. Evans, *Illyrian Letters*, 59.

⁴⁰⁷A. J. Evans, *Illyrian Letters*, 88; Vidi i debatu A. Evansa i Mr. Fairfielda o tome u *The Morning Post*, 2. juli 1878, 7 i u *The Morning Post*, 13. juni 1878, 6.

⁴⁰⁸*Daily News*, 19. juni 1877, 2.

Turaka u vrijeme nemira u Bosni pred Krimski rat,⁴⁰⁹ a da su poricanja osmanskih vlasti i britanskog konzula Holmesa bila apsolutno bezvrijedna.⁴¹⁰ Zbog takvog antiturskog narativa u vezi sa stanjem i događajima u Bosni, Evans je široko korišten od strane Gladstonea. Nakon čitanja objavljenog putopisa Arthura J. Evansa *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, taj ugledni političar je iz Evansove teze zaključio da treba "otvoriti oči ljudima o zloj (turskoj) vladi, pod kojom Bošnjaci trpe."⁴¹¹

3. 2. Miss Irby

Miss Irby je u javni britanski prostor snažno ušla nakon izbijanja ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine, a naglašeno nakon objavljivanja drugog izdanja knjige *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*,⁴¹² u kojem je

⁴⁰⁹"Recent accounts of impalement in Bosnia have been received with incredulity by a portion of the English public, and that although the Turkish denials were absolutely worthless. For my own part I am credulous enough to believe that the impaled figure seen by Canon Liddon and Mr. McColl was not a scare crow; and further, that Bishop Strossmayer was well- informed in stating that this was by no means an isolated case. The recent instances attested by Miss Irby's friends now set the matter beyond dispute. Impalement was common in Bosnia during the disturbed times immediately preceding the Crimean war,..."A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina*, 259-60.

⁴¹⁰A. J. Evans, *Illyrian Letters*, 87-88.

⁴¹¹C. Whitehead, *Reading Beside the Lines: Marginalia, W. E. Gladstone, and the International History of the Bulgarian Horrors*, 878. Isto vidi i u njegovoj disertaciji. C. Whitehead, *The Bulgarian Horrors*, 274.

⁴¹² Naprimjer, 1867. godine, nakon objavljivanja prvog izdanja pomenutog putopisa u engleskim novinama u *British Newspaper Archive*, zabilježena su samo četiri novinska osvrta (*The Examiner*, 2. mart 1867; *Illustrated*

ona napisala tri potpuno nova poglavlja o ustanku u Bosni, a William Gladstone pridodao je predgovor. Pored tri pomenuta poglavlja Miss Irby je u manjoj mjeri intervenirala i u postojeći tekst prvog izdanja iz 1867. godine, kako bi ga prilagodila novonastaloj situaciji izmijenjenoj dešavanjima u ustanku. Ukratko, tri nova poglavlja i intervencije u postojećem tekstu, knjigu su još više stavljale u funkciju kreiranja poželjnog narativa o turskom ugnjetavanju južnoslavenskih hrišćana i nasilju nad njima.⁴¹³ Miss Irby se i prije ustanka, a pogotovo od njegovog početka 1875. godine, u britanskom javnom prostoru etablirala kao samopožrtvovana humanistikinja, te borac za prava potlačenih hrišćana i emancipaciju žena.⁴¹⁴ Pokazalo se da je takav njen imidž bio dobra baza za prihvatanje njenih navoda o dešavanjima u Bosni i nasilju nad hrišćanima tokom ustanka, kojih nije nedostajalo ni prije izlaska knjige iz štampe. Ionako dobar Miss Irbyn imidž požrtvovane humanistkinje i prosvjetiteljke, ojačan je njenim angažmanom na pomoći izbjeglicama i obrazovanju djece izbjegle sa područja zahvaćenih ustankom.⁴¹⁵

Times, 9. mart 1867; *London Daily News*, 11. April 1867; *Illustrated London News*, 15. juni 1867), a samo u maju 1877. godine u istom korpusu novina ime Miss Irby se, vezano za ustanak i drugo izdanje putopisa, pominje čak 84 puta.

⁴¹³ "Turkish barbarities have been committed within sight of Austrian soil, and attacks from Mussulmans on the lives and properties of Austrian subjects have been made with impunity, owing to the resolute determination of Austria-Hungary to keep peace with Turkey at any price." G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 215.

⁴¹⁴ *The Norwolk Chronicle and Norwich Gazette*, 25. mart 1865, 6.

⁴¹⁵ U pismu uredniku *Morning Posta* (27. decembar 1875, 7) Miss Irby ističe: "This Fund will be applied to rescuing, bringing up, and educating the destitute children of the fugitives".

Pored humanitarne, aktivnost Miss Irby tokom ustanka imala je i značajnu političku funkciju. U vremenu kreiranja izrazito negativne slike o „barbarskim Turcima“ općenito, Miss Irby je imala važnu ulogu u svrstavanju bosanskohercegovačkih muslimana među „okrutne Turke“. Među takve su ponajviše svrstavane muslimanske vladajuće klase, ali i muslimani općenito. Budući da sam se Miss Irbynom cjelokupnom aktivnošću ranije bavio već dva puta,⁴¹⁶ te uzimajući u obzirom temu knjige, ovdje ću se fokusirati samo na sliku međusobnih muslimansko-hrišćanskih odnosa u njenim dodacima knjizi *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*.

Autorskim pečatom u pomenutoj knjizi, Miss Irby britansku i evropsku javnost približavala dešavanjima na ustaničkom području, ali i šire, u cijeloj provinciji Bosni. Ona je zainteresiranog čitaoca, politiziranog Engleza, upoznavala s vlastitim “svjedočanstvima” i “svjedočanstvima drugih osoba od punog povjerenja”. Njen tekst je u cjelini monoperspektivan, nastao na punom povjerenju u jednu vrstu informatora (ustaničkoj hrišćanskoj strani) i potpunom ignoriranju ili nepovjerenju prema drugoj grupi (osmanskim zvaničnim izvorima, muslimanskoj percepciji).⁴¹⁷ Zbog toga je konačna slika pravde i nepravde, dobra i zla, civilizacije i barbarstva, opterećena njenim pristupnim stavom. Takav pristup ju je, slično Evansu, “preporučio” Gladstoneu za

⁴¹⁶E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 167-82; E. Radušić, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru*.

⁴¹⁷Miss Irby ne vjeruje osmanskim izvorima ni na općim mjestima: “I give the following statistics gathered from Turkish official reports of 1874. Their accuracy cannot be relied upon: the number of Mussulmans is enormously exaggerated; ...”G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, 7.

glavnog informatora i tumača apsolutne istine o dešavanjima u bosanskohercegovačkom ustanku i oko ustanka. Iz teksta predgovora, koji je Gladstone napisao za ovu knjigu, vidi se zadovoljstvo što mu se ukazala prilika da iskoristi informatore iz Bosne za potvrdu svoje teze o barbarskom karakteru Turaka na općoj ravni. U predgovoru ovoj knjizi, pri ocjenama ugnjetavača hrišćana, Gladstone nije razdvajao osmansku vlast i bosanskohercegovačke muslimane, nazivajući ih zajedničkim imenom „muslimanski gospodari“.⁴¹⁸ Već je rečeno da je takav diskurs njegovih bosanskih informatora Gladstoneu dobro poslužio u njegovoj antiturskoj kampanji, i to kao “bosanska dopuna” turskom masakru u Bugarskoj i tezi da masakr u Bugarskoj nije izuzetak, već paradigma karaktera osmanske vlasti.⁴¹⁹ Ocjenjujući Disraelijevu političku aktivnost u vezi s barbarskim postupcima Turaka u Bugarskoj (i drugdje), K. Bourne je ocijenio da je Gladstone britansku javnost i kreator politike u Velikoj Britaniji s pravom upozoravao na zločine koje su nad bugarskim hrišćanskim stanovništvom učinili Turci (bašibozuci) i tražio zaštitu za nevine, ali je propustio da govori o zločinima bugarskih ustanika nad bugarskim muslimanskim stanovništvom.⁴²⁰

⁴¹⁸“A life which left to the Christian nothing, except what his Mahomedan master did not chance to want. A life in which wife and daughter, the appointed sources of the sweetest consolation, were the standing occasions of the sharpest anxiety.” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, XIII.

⁴¹⁹ W. E. Gladstone *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. O tretmanu bosanskog pitanja u tom pamfletu vidi u E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 95-103.

⁴²⁰ K. Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, 129.

U pogledu društvenih odnosa, Miss Irby osmansku vlast označava kao vlast barbara, a Bosnu, uključujući “Tursku Hrvatsku” i Hercegovinu, kao najbarbarskiju od svih osmanskih pokrajina u Evropi.⁴²¹ U tom smislu ona Bosnu definira kao bijedno siromašnu zemlju, s niskim stepenom stanja kulture, nepismenim stanovništvom “bez i jedne knjižare u Sarajevu, koje ima 40-50.000 stanovnika”,⁴²² a sve je to rezultat višestoljetne osmanske dominacije.⁴²³ Ona skoro s gađenjem govori o bosanskim mjestima okovanim u “orijentalni barbarizam”, kada ih upoređuje s civiliziranom Evropom. “Prljavština, jad i bijeda svuda označavaju granicu azijskih prodora u Europu”.⁴²⁴

U Miss Irbynoj slici ustaničkog vremena, položaj hrišćana je nesigurniji nego ikad prije.

Iako usputno pominje da se ubijanja i nasilje dešavaju na svim stranama, Miss Irby se usredsredila na nasilje kojem su bili izloženi bosanskohercegovački hrišćani. Kombiniranim općim

⁴²¹“In geographical position the nearest to European civilisation, but in social condition the most barbarous of the provinces of Turkey in Europe, Bosnia, including Turkish Croatia and the Herzegovina,...”. G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1.

⁴²²“... her population is uneducated, not one man in a hundred knowing how to read, and the chief town, Serajevo, which contains from forty to fifty thousand inhabitants, possessing not a single book shop.” *Ibidem*, 1.

⁴²³*Ibidem*, 6-8.

⁴²⁴“We visited Turkish Gradishka under the guidance of Vaso Vidević, a native Bosnian merchant, and the leader of the deputation to Vienna in 1873 to entreat protection from the Emperor. We were paddled over the river in one of the long narrow Save canoes, hollowed out of the trunk of a tree, and found ourselves once more amid the Oriental barbarism, the dirt, squalor, and misery which everywhere mark the frontier line of the Asiatic encroachments into Europe”. *Ibidem*, 25.

ocjenama stanja u Osmanskoj Bosni i navođenjem brojnih slučajeva nasilja nad evropskim hrišćanima, slala je poruku hrišćanskoj Evropi da je jedino ispravno rješenje oslobođanje (hrišćana) od osmanske vlasti. Po njoj je minimum ispod kojeg se ne smije ići davanje autonomije Bosni, Hercegovini i Bugarskoj.⁴²⁵ Takav zahtjev je bio zajednički svim antiturskim aktivistima, uključujući i zahtjeve brojnih antiturskih mitinga.⁴²⁶

Miss Irby u knjizi *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* donosi brojne navode o ugnjetavanju hrišćana u Bosni i Hercegovini i aktima okrutnog nasilja nad njima, ali bez provjeravanja tačnosti navoda iz druge perspektive. To ne znači da predloženi podaci nisu tačni, ili barem djelimično tačni, već samo da su monoperspektivni. Englesku i evropsku javnost ona je uspješno ubjeđivala da se u Bosni, pored naslijeđenog ugnjetavanja iz predustaničkog razdoblja, vrše stalna okrutna nasilja nad hrišćanima muškarcima, ženama i djecom, uključujući i najbarbarskiju i najstrašnju smrt nabijanjem na kolac. Na taj način slala je poruku da navođeni konkretni primjeri nisu izolirani slučajevi takve vrste nasilja, već paradigmatični primjeri odnosa vlasti i muslimanskog stanovništva prema bosanskohercegovačkim hrišćanima. Definicija "ugnjjetavanje hrišćana" u Miss Irbynoj slici je dosta široko postavljena, uključujući teška (stvarna ili imaginarna) poreska opterećenja, nasiljem praćeno prikupljanje poreza,

⁴²⁵"Nothing short of self-government for Bosnia, Bulgaria, and Herzegovina should satisfy us." *The Bradford Observer*, 18. oktobar 1876, 3.

⁴²⁶Kaylene A. G. Long, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England*, 27-53; E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 86-91.

prisilnu neplaćenu obavezu obavljanja javnih radova⁴²⁷ i korupciju. Kao i Arthur Evans, Miss Irby je smatrala da reforme hrišćanskom stanovništvu nisu donijele boljitak, već pojačano dvostruko opterećenje,⁴²⁸ označavajući sistem zakupa poreza i zakupnike kao najveće zlo za hrišćanske seljake koji obrađuju tuđu zemlju.⁴²⁹ U najkraćem, Miss Irby zaključuje da su osmanskim sistemskim i nesistemskim ugnjetavanjem seljaci “toliko osiromašeni da ih oko jedne trećine više nema stoku, a zatvori su puni onih koji ne mogu platiti (poreze)”. Kao glavni ugnjetavači seljaštva označeni su

⁴²⁷“This tax on the young children of the rayah is the most oppressive and galling to him, collected often by house visitations, in which the sanctity of his hearth is most vilely outraged. Great suffering results from the forced labour exacted by the government. For instance, in the making of the new road to Mostar, Christians were driven by zaptiés from great distances, and compelled to work for days without pay.”G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 12.

⁴²⁸ “They were materially much better off in the days of Begluk (the reign of the Begs). The Christian rayah was often less miserable when more directly under the Beg, or resident landowner, than he is now under the temporary official—the present farmer of the revenue—whose sole advantage lies in pocketing all he can for himself. ... I will here give a translation of the words of a native Bosnian woman, describing the changes which had taken place in the daily life of the Christian women of Serajevo, ... 'When the vizier resided at Travnik, thirty years ago, the common people were much better than off than they are now, for then there were no taxes but the haratch (in exemption from military service). They were rich, and had horses, oxen, swine, sheep, and poultry; they wore fine clothes with silver ornaments, they had beautiful arms. Although there was no liberty, yet the Begs and Agas, lords of the land, protected and defended their own kmets.”*Ibidem*, 13.

⁴²⁹*Ibidem*. “He knew the country too well to repeat fables about foreign instigation; but he related with the freshness of an eye-witness the ever-recurring facts of the intolerable oppression exercised by the farmers of the taxes, of the bribery, corruption, and extortion, systematic among the Turkish officials.” *Ibidem*, 25.

vlasti i domaći begovi. "Različite pristojbe za begove i vladu, i drugi opresivni nameti, umnožavaju se iz dana u dan", napisala je Miss Irby.⁴³⁰ Prema navodima Miss Irby, veliki broj begova su fanatični muslimani "koji njeguju slijepu i divlju mržnju prema njihovim hrišćanskim zemljacima."⁴³¹ U Miss Irbynoj slici ugnjetavanja, pored seljaštva, nisu bili pošteđeni ni uspješni hrišćanski trgovci, koje je ljubomora muslimanskih pripadnika istog staleža slala u zatvor.⁴³²

U Miss Irbynoj slici, muslimansko nasilje i okrutnosti prema hrišćanima, prije i tokom ustanka, jesu stalna pojava. Navodi o spremnosti muslimana da izvrše pokolj hrišćana u mirnom razdoblju prije ustanka,⁴³³ poslužili su joj za dokazivanje barbarskog karaktera bosanskohercegovačkih muslimana i Turaka općenito. Isto tako, ti navodi su iskorišteni i kao izvjesna uvertira za narativ o najkrvoločnijem muslimanskom nasilju nad bespomoćnim hrišćanskim stanovništvom tokom ustanka. Miss Irby je kao neosporne prenosila informacije,

⁴³⁰"The villagers have thus become so impoverished that about one-third of them have no livestock remaining, and the prisons are full of those who cannot pay. The various dues to the Beys and to the government, and other oppressive levies, are multiplied from day to day". *Ibidem*, 37.

⁴³¹"But on the other hand many of them are fanatic Moslems, and nourish a blind and savage hatred against their Christian fellow countrymen. This hatred finds vent even in quiet times in many a hidden act of cruelty." *Ibidem*, 9.

⁴³²"But in spite of all hindrances, the Serb merchants of Bosnia have advanced steadily, though slowly, in wealth and position. It was jealousy of their progress which led to the oppression of the thriving merchants at Gradishka, opposite the Austrian frontier, in 1873. False accusations were made against the leading Christians of the place and some were seized and put in prison; .." *Ibidem*, 14.

⁴³³"In a season of perfect quiet (1871-2) some fierce Mussulmans of Serajevo swore to cut the throats of the Christians if they dared to hang bells in the tower of their new church." *Ibidem*, 9.

koje je čula, o pečenju živih ljudi na vatri u jesen 1875. godine, kao i o okrutnom nasilju nad bespomoćnim ženama i djecom u isto vrijeme.⁴³⁴ Navodi poput onih da su, u oktobru 1875. godine, ljutiti Turci “zbog poraza od ustanika u Srbaću i brdima Motajice, na komade isjekli četiri miroljubiva hrišćanina”,⁴³⁵ više puta se pojavljuju u Miss Irbynom tekstu. Ona u putopisu, također pominje zločin nad mirnim hrišćanskim seljacima, koji su počinili “Turci” iz Glamoča 12. jula 1876. godine,⁴³⁶ kao i druge brojne primjere nasilja: brutalnost osmanske vojske u Bosni; paljenje i uništavanje sela; ubistva i ranjavanje mirnih i nevinih seljaka. Počinioci zločina su osmanski vojnici (redovni i redifa sastavljena od domaćih Muslimana), nekada Turci bez konkretnog označavanja da li se radi o stranim ili domaćim Turcima,⁴³⁷ dok je u nekim slučajevima jasno da ugnjetavanje i nasilje nad hrišćanima čine domaći bosanski muslimani (“tiranski”, “obijesni”, “fanatični”, “koljači”), grupno⁴³⁸ ili poimenično.⁴³⁹

⁴³⁴ “At the present moment of licensed insult and revenge (autumn of 1875), we hear of Christians being impaled and flayed alive, and cruelties of the worst ages committed on helpless women and children.” *Ibidem*, 9.

⁴³⁵ “In the month of October, 1875, after the Turks had been two or three times defeated by the insurgents at Srbać and in the hills of Motaica, returning enraged and infuriated, they cut in pieces four peaceful Christian inhabitants, in the villages of Vlamka and Brusnika, named Simo Vrsoika, Marco Guzoica, Stevan Vrovać, and Jovan Lepir ...” *Ibidem*, 30.

⁴³⁶ *Ibidem*, 52.

⁴³⁷ “At the present moment of licensed insult and revenge (autumn of 1875), we hear of Christians being impaled and flayed alive, and cruelties of the worst ages committed on helpless women and children.” *Ibidem*, 9. ... a certain Jovo from the village of Medjedj was cut to pieces, and his two children flung into the water. *Ibidem*, 37.

⁴³⁸ “The Bosnian Mussulmans are very oppressive ...” G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 66; “Bosnia was the bulwark of Islam against Western Europe.” (*Ibidem*, 6);

Istina, srećemo se i sa ocjenom da seljaci manje nevolja trpe od Muslimana nego od vladinih činovnika, jer je zemljoposjedniku u interesu prosperitet njegovog zakupnika.⁴⁴⁰

"In a season of perfect quiet (1871-2) some fierce Mussulmans of Serajevo swore to cut the throats of the Christians if they dared to hang bells in the tower of their new church." (*Ibidem*, 9); "He urged us not to venture into Bosnia at a time when the desperate rising of the crushed and abject Bosnian Christians would call forth a terrible vengeance from the armed and fanatical Mahommedan population." (*Ibidem*, 24); "In reply to our inquiries, they told us they had known instances of girls being carried off by Mussulmans in the villages in the neighbourhood of Banjaluka" (*Ibidem*, 27); "... troop of Mahommedan volunteers, that is, to collect a band of licensed and fanatical marauders." (*Ibidem*, 32); "They were incessantly harassed by Mussulman bands, composed of the worst murderers and evildoers, who violated women, carried off maidens, and seized whatever property they found..." (*Ibidem*, 36) "... Bosnian Mussulmans had begun to spread the report that the Sultan would decree the massacre of every Christian in the land, in order that Bosnia might be preserved intact for the Faithful." *Ibidem*, 42.

⁴³⁹ "... in Serajevo, ... where the Turks are on their best behaviour, ... a dervish, named Hadji Loya, met in the road near the town of Serajevo, a Pravoslav priest on horseback. He ordered him to dismount, telling him, "Bosnia is still a Mahommedan country; do you not see that a Turk is passing? Dismount instantly!" *Ibidem*, 21; "A fierce Beg, named Osman Aga, from Dervend, on the post-road to Serajevo, sallied forth and effectively checked for a time the rising in that neighbourhood by the massacre of many defenceless men, women, and children." (*Ibidem*, 30). "... most cruel Bosnian Begg of Serajevo, Cengiç Aga ... (*Ibidem*, 31). "Mahmoud Muftic, in the middle of the town, cut off the right hand of Pejo Savanević. Osman Shabic killed Josef Ervachenin in his own house, and flung the body into the middle of the road in the wood. Achmet Asnada killed Jovo Uvković in the village of Timara, together with another whose name I do not know. Also Sefto Jakupović, whom Faim Effendi let go that he might kill and rob the Christians, killed a housefather in his house in the village of Timar. In the quarters of the Turkish redif at Gradishka, he killed a peaceful villager from Kobatovča." *Ibidem*, 38.

⁴⁴⁰*Ibidem*, 12.

Kao i Arthur Evans, i Miss Irby je dala svoj doprinos narativu o nabijanju na kolac hrišćana u Bosni. U svojim dodacima knjizi prenijela je pismo uglednog trgovca Vase Vidovića, koji je naveo svjedoke (Kuzman Skolnik, Božo Davidović) nabijanja živih ljudi na kolac, dajući i imena ubijenih ljudi.⁴⁴¹ Ponovila je i navode Dr. Canona Liddona i Malcolma MacColla⁴⁴² o nabijanju Rada Bujića na kolac.⁴⁴³

U cjelini svojih dodataka tekstu putopisa, Miss Irby drži stranu ustanicima, u više navrata ukazuje na teško stanje hrišćanskih izbjeglica iz ustaničkih područja i poziva na hrišćansku solidarnost, ukazuje na ugnjetavanje i patnje hrišćana, raznovrsno nasilje, zločine i okrutnosti “Turaka” (uključujući i bosanskohercegovačke muslimane) nad hrišćanima u Bosni, te na najstrašnije oblike umorstva ljudi. Njeno pojavljivanje u javnom prostoru u cjelini je ostavilo dubok trag i doprinosilo kreiranju slike o “najvažnijoj liniji

⁴⁴¹“... and three they impaled alive on stakes on the banks of the Save above Kobash, opposite the Austrian churchyard and church of Kloster, namely, Mihail Snegotinac and his brother Aleksa Snegotinać, and Luka Drajevic, all three from the village Kaoć, in Bosnia, above Kobash. To this testify Kuzman Skolnik and Bozo Davidovich, who beheld it with their own eyes, and there are many others who will not give their names.” *Ibidem*, 30.

⁴⁴²Malcolm MacColl, *The Eastern Question*, 358-60. Canon Liddon je davao dodatna objašnjenja i nove navode u engleskim novinama, ponavljajući da Turci koriste metodu nabijanja na kolac u gušenju ustanka u Bosni. “The Turks have employed impalement in their suppression of the recent insurrection.” *The Times*, 23. 1. 1877. Isto pismo objavljeno je i u još nekim novinama. Vidi *Manchester Journal, and General Advertiser*, 27. 1. 1877, 2.

⁴⁴³ O Miss Irbynom angažmanu u slučaju navoda o nabijanju hrišćana na kolac u Bosni, vidi šire u E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 170-82.

između nas i njih”: hrišćanstva i islama, “Zapada i Istoka, Polumjeseca i Krsta, Biblije i Kur’ana.”⁴⁴⁴

Miss Irbyni dodaci putopisu bili su toliko utjecajni da su na marginu britanske javnosti potisli sva drugačija putopisna viđenja bosanskih muslimana i njihovog odnosa prema hrišćanima. Kao primjer slabo utjecajnog putopisa, koji nije bio antiturski nastrojen i kreirao je sliku slično konzularnoj slici Bosne, navodim primjer putopisa pod naslovom “*Reminiscences of Bosnia*”, koji je objavljen 1877. godine.⁴⁴⁵ Pomenuti putopis i osvrt na njega u listu *Pall Mall Gazette*, ponudili su britanskoj javnosti drugačije viđenje stanja u Bosni i Hercegovini i indirektno uputili kritiku dominantno prihvaćenoj slici, u značajnoj mjeri kreiranoj pisanjima i promoviranjima Miss Irby. Uz opću ocjenu da se radi o ličnom viđenju i malom prilogu poznavanju stanja u Bosni i na Balkanu, nepotpisani autor osvrtu u *Pall Mall Gazette* zaključno je istakao veliku vrijednost pomenutog putopisa: “Bilo bi uljudno uputiti komplimente Miss S. L. B. na njenom iskrenom pominjanju brojnih malih slučajeva koji pokazuju da je Turčin također čovjek, ako ne i brat.” Kao činjenice, ona opisuje i dobro i loše u Bosni. “Mnogi putopisci, opisujući Turke, vide samo loše.” (podcrtao E. R.)⁴⁴⁶ Među one koji vide samo loše kod Muslimana (Turaka), autor bez sumnje

⁴⁴⁴Ovako je prikazivač prvog izdanja putopisa Miss Mackenzie i Miss Irby razumio glavnu poruku autorica. *Illustrated Times*, 9. mart 1867., 155.

⁴⁴⁵“*Reminiscences of Bosnia*”, by an English Lady (S. L. B.), London: Holmes Library, 1877.

⁴⁴⁶“It would be scarcely polite to compliment Miss S. L. B. on her candour in mentioning numbers of little points which show that the Turk also is man if not a brother. As a matter of fact, however, she describes the good and the bad in Bosnia as she found them together. Many travelers in describing the Turks have an eye for the bad alone”. “The English Governess in Bosnia”, *Pall Mall Gazette*, 7. april 1877.

uključuje i Miss Irby, koju direktno proziva da dezinformira javnost o tome da su kršćani bili pošteđeni ugnjetavanja samo u Sarajevu, i to zbog prisustva stranih konzula. Pozitivno iskustvo Miss S. L. B., pomoć i dobrotu i muslimana i hrišćana, na koje je u unutrašnjosti Bosne nailazila, rušili su iznad pokazanu stereotipnu sliku o kontinuiranom nehumanom ponašanju bosanskih muslimana. Za razliku od ovakvog multiperspektivnog pristupa, na drugoj strani su se nalazili, kako sam autor osvrta piše, fanatični ljubitelji Slavena i turkomrsci od zanata (“fanatical Slav-lovers and professional Turk-haters”).⁴⁴⁷

⁴⁴⁷*Ibidem.*

IV ČIJA JE BOSNA:⁴⁴⁸ TURSKA, BOŠNJAČKA ILI SRPSKA?

U cjelini izvještaja konzula Holmesa i drugih britanskih konzula, okvir u kojem oni posmatraju Bosnu i Hercegovinu određen je osmanskim administrativnom podjelom. U svim svojim izvještajima, što je posebno vidljivo u godišnjim (trgovinskim) izvještajima koji nude presjek stanja u svim oblastima političkog, društvenog, ekonomskog, vojnog i zdravstvenog stanja provincije i njenog stanovništva, britanski konzuli⁴⁴⁹ Bosnu posmatraju kao zaokruženu jedinicu u granicama Osmanske države. Iako je iz cjeline izvještaja vidljivo da Holmes i ostali konzuli Bosni i njenom stanovništvu priznaju poseban identitet, ova zemlja je, ipak, posmatrana kao zemlja osmanskog sultana. I ovdje stvorena slika, kao i na drugim mjestima na koja sam već ukazao, u osnovi je posljedica političkog cilja kreatora slike u vezi s

⁴⁴⁸Edin Hajdarpašić svojoj je knjizi, u kojoj na metodološki svjež način propituje balkanske nacionalizme, dao naslov "Čija je Bosna" (Whose Bosnia?). Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840-1914*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2015.

⁴⁴⁹ Kao primjere vidi: *FO 195/805*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 3. april 1865. Izvještaj o trgovini za 1864; *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 17. maj 1866, trgovinski izvještaj za 1865; *FO 195/805*, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 7. maj, 1867. no. 7 (Godišnji (trgovinski) izvještaj za 1866); *FO 195/1031*, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 21. decembar. 1874, no. 26 (Izvještaj o zemlji i trgovini za 1874).

predmetom opisivanja. S obzirom na to da su britanski konzuli u Bosni, a naglašeno konzul Holmes, podržavali Palmerstonovu i Disraelijevu politiku očuvanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, posljedično tome Bosna je prikazana kao sultanova zemlja. Istina, ukazivano je na to da postoje različiti interesi pojedinih grupa stanovništva, s napomenom da su politički planovi tih grupa postali otvoreniji u vremenu pred ustanak i, posebno, u vremenu ustanka 1875-78.

U pogledu naziva zemlje u britanskoj konzularnoj građi razmatranog perioda, nema dileme da se radi o Bosni kao krovnom jedinstvenom subjektu, premda analiza dokumenata pokazuje da Hercegovina u ovom periodu ima neku vrstu posebnog statusa, i terminološki i suštinski; ona se nikako ne može staviti u isti rang sa ostalim sandžacima ejaleta/vilajeta Bosna. Iako se u ovoj građi, u principu, ne govori o nekom posebnom identitetu zemlje i naroda Hercegovine, povremeno se uvjeti života u ovom dijelu ejaleta i karakteristike stanovništva razmatraju izdvojeno i upoređuju s Bosnom i njenim stanovništvom.⁴⁵⁰ Ponekad se i za

⁴⁵⁰Ovakva konstatacija se može smatrati primjerenom za kompletan razmatrani period od Memoranduma P. Sarella, pripremljenog 1854. godine, do kraja osmanske vlasti 1878. godine. Vidi: *FO 195/553*, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5th February 1857. Pri osnivanju konzulata, konzul je imenovan za Bosnu, uključujući i Hercegovinu. Vidi: *FO 195/553*, Clarendon-Churchill, Foreign Office, 15. septembar 1856, no. 1 (Copy). Također vidi: *FO 195/625*, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, (Izvještaj poslao vice konzul Zohrab), Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15; *FO 195/625*, Report on the Herzegovina, General Report (izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; *FO 195/625*, Report on the Herzegovina, (izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859, u: Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22; *FO 195/553*, Zohrab-Holmesu (izvještaj o Hercegovini), Mostar, 17. mart 1861, no. 12 (Copy); *FO*

Hercegovinu navodi da je provincija. Isto tako, Hercegovina se dijelom posebno razmatra unutar općih izvještaja za cijelu provinciju Bosnu, ali se, isto tako, daje izdvojen osvrt i na druge krajeve zemlje Bosne. Razlika je u tome što za druge dijelove Bosanskog ejaleta/vilajeta britansko konzularni činovnici daju i informaciju koja ih pobliže određuje (naprimjer, “*Posavina na sjeveru Bosne*”, ili, naprimjer, kada se radi o prostoru nekog sandžaka, uvijek se naglasi da se radi o sandžaku - naprimjer, *sandžak Zvornik*), što nije bio slučaj s Hercegovinom.⁴⁵¹

Stječe se utisak da je Hercegovina samostalno prepoznatljiva, što upućuje na neku vrstu njenog polusubjektiviteta. Taj prostor je za Britance više od administrativne jedinice, a manje od zasebne zemlje. Na zaključak o polusubjektivitetu Hercegovine možda upućuje i činjenica da se u prijepisci, kada se Bosna i Hercegovina spominju kao jedna cjelina ili zasebno, uz naziv Hercegovina uglavnom koristi određeni član u engleskom jeziku (“the Herzegovina”), dok se taj član ne koristi za Bosnu (“Bosnia”). “Polusubjektivitetu” Hercegovine sigurno su doprinijeli i politički događaji u 19. stoljeću, od davanja Hercegovine na upravu Ali-paši Rizvanbegoviću, preko ustanaka hrišćana u ovom dijelu zemlje i djelovanja susjedne kneževine Crne Gore i nekih velikih sila u tom

195/1031, Holmes- Elliotu, Sarajevo, 17. januar 1874, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1873. Uporedi i s: E. Radušić, *Hercegovina sredinom 19. stoljeća*.

⁴⁵¹“In the Herzegovina the crops may be considered to have completely failed for want of moisture ... The principal district which furnishes the fruit is the whole of the Posavina in the north of Bosnia...” FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 17. januar 1874, no. 4, Report on the trade of Bosnia for 1873.

pitanju, do nastojanja Porte da pokaže kako su ustaničke aktivnosti u pobuni započetoj 1875. ograničene na uže područje, a ne na cijelu provinciju, što je vodilo kratkotrajnom izdvajanju Hercegovine u poseban vilajet. Na nešto drugačiji status Hercegovine u očima Britanaca vjerovatno su izvjesnog utjecaja imali i njeno historijsko naslijeđe, rasprostranjenost, geografski položaj i činjenica postojanja većine hrišćanskog stanovništva na tom prostoru. Upravo je ta činjenica, naprimjer, navela Holmesa da iznese ideju uspostavljanja funkcije hrišćanskog kajmekama za Hercegovinu.⁴⁵²

Rezultat svega pomenutog bio je pristup predstavnika Velike Britanije na Berlinskom kongresu, gdje su se s predstavnicima ostalih sila usaglasili da se na razmatranom području radi o dvije provincije – Bosni i Hercegovini, koje se daju na okupaciju i upravu Austro-Ugarskoj pod spojenim imenom Bosna i Hercegovina (“Bosnia and the Herzegovina”).⁴⁵³ I pored svega toga građa upućuje na zaključak da su Holmes i drugi britanski konzuli smatrali kako je riječ o jednoj zemlji čiji dijelovi jedan bez drugog ne mogu, posebno u slučaju Hercegovine. To se jasno vidi iz aktivnosti Britanaca, kada je, na prijelazu iz 1875. u 1876. godinu, Hercegovina izdvojena u

⁴⁵²“I would suggest for Your Excellency’s consideration the idea of a Christian Caimakam for theHerzegovina as a possible means of arranging affairs in that province. [...] I cannot imagine a fitter occasion for the experiment than in the Herzegovina where the Christian population vastly outnumbers the Musulman, and where Turkish rule...” *FO 195/553*, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. mart 1861, no. 17.

⁴⁵³Vidi obimnu korespondenciju vezano za Berlinski kongres i događaje oko njega u: *Turkey. No. 33 i No. 39, Correnspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress*, London, 1878.

poseban vilajet. Tada je britanski konzul Holmes predložio njeno ponovno priključenje Bosanskom vilajetu, smatrajući izdvajanje Hercegovine nepraktičnim, jer je “Hercegovina u svemu zavisna od Bosne”. U skladu s tim prijedlogom, ambasador Elliot je utjecao na Portu da Bosna i Hercegovina ponovo čine jedan vilajet.⁴⁵⁴ Na shvatanje jedinstvenosti Bosne i Hercegovine i nepostojanje posebnog subjektiviteta Hercegovine u percepciji britanskih konzula ukazuje i razumijevanje i nominiranje luke Klek kao bosanske luke, kao i insistiranje Britanaca da se Hercegovina s Bosnom poveže dobrim putem.

Na drugoj strani, Miss Mackenzie, Arhur Evans i Miss Irby su svojim putopisnim štivom britanskog politički zainteresiranog čitaoca vodili zaključku da Bosna i Hercegovina zasigurno nije turska zemlja, već da je to historijski srpska zemlja, ali su drugačije tumačili pripadanje Bosne u njima savremenom dobu.⁴⁵⁵ Konceptualno, sve troje su pripadali hrišćanskom krugu i aktivistima koji su smatrali da su Turci azijski zavojevači, i da je evropska sramota to što

⁴⁵⁴*Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, Inclosure in Elliot-Derbyu, Constantinople, 10th March 1876, Turkey, No 3 (1876), no. 67, 40. Za povezanost Bosne i Hercegovine vidi i: FO 195/553, Zohrab-Holmesu, Mostar, 17. mart 1861, no. 12; FO 195/950, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 6. april 1869, no. 8, Report on the trade of Bosniafor 1868.*

⁴⁵⁵Iz jednog pisma iz 1865. godine također se vidi da za Miss Irby (i Miss Mackenzie) nema dileme oko toga da je Bosna srpska zemlja. Na primjeru napretka obrazovanja u autonomnoj Srbiji, u odnosu na osmansko razdoblje, one šire poruku o neophodnosti promjene vlasti u Bosni (“barbarous country”). *Sheffield Daily Telegraph*, 11. oktobar 1865, 8.

“Muslimani najljepše krajeve svijeta u svojoj ruci drže”.⁴⁵⁶ Ni Evans ni Miss Irby nisu vidjeli mogućnost da se Osmansko carstvo transformira u državu zasnovanu na evropskim civilizacijskim temeljima, te da hrišćane u stvarnosti izjednači s muslimanima. Oni stvaraju sliku konstantnog ugnjetavanja hrišćana, a osmanski sistem je napravio okvir u kojem su bosanskohercegovački hrišćani, pored ugnjetavanja, podvrgnuti barbarskim postupcima Turaka i prijeti im opasnost od općeg pokolja. Stoga je Evans u svojoj političkoj projekciji vidio Bosnu i Hercegovinu kao politički autonomnu državu, stvorenu uz evropsku pomoć, u kojoj bi sve vjerske grupe bosanskohercegovačkog stanovništva bile jednakopravne i ravnopravno učestvovale u političkom odlučivanju.⁴⁵⁷ On je, čak, posebno mjesto u prvom periodu postojanja te države

⁴⁵⁶ “In the advanced stage of civilization of the present era, we look with regret at the possession by the Moslem of the fairest portions of the world – of countries so favoured by climate, and geographical position, that, in the early days of the earth’s history, they were the spots most coveted; and that such favoured places should, through the Moslem rule, be barred from the advancement that has attended lands less adapted by nature for development. There are no countries of the earth so valuable, or that would occupy so important a place in the family of nations, as Turkey-in-Europe, Asia Minor, and Egypt, under a civilized and Christian Government.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavons*, XIII. Sličan stav se može naći i u drugom izdanju njihovog putopisa. “The wife of a high-placed official once said to us, ‘such Osmanlis as are sent to these parts are sent by their evil fate. This is Bosnia: every one knows what that means, and that it does not mean *our* land.’ We most heartily agreed with her.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 282.

⁴⁵⁷A. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, XCVIII.

namijenio Bošnjacima muslimanima, zbog njihovog iskustva upravljanja državom iz osmanskog razdoblja, kao i zbog većeg stepena političkog i kulturnog razvoja na kojem su se nalazili u odnosu na hrišćanske zemljake. U tom smislu, Evansova poruka je jasna: Bosna i Hercegovina je zemlja savremenih slavenskih Bošnjaka: pravoslavaca, katolika i muslimana. Istina, Evans priznaje i prepoznaje srpski identitet kod pripadnika domaće pravoslavne zajednice i njihovu vezu sa Srbijom, ali to ne utiče na konačan odgovor čija je Bosna. Njegove opservacije u historijskom pregledu Bosne i ukazivanje na Bosnu kao historijsku srpsku zemlju po narodnosti i porijeklu,⁴⁵⁸ kao njegov i dominantno hrišćanski diskurs, ispoljen u nadi da će se bosanskohercegovački muslimani “vratiti u hrišćanstvo”,⁴⁵⁹ nisu mijenjali osnovnu poruku o tome čija je savremena Bosna, i čija treba biti.

Za Miss Irby, Bosna je jedna od historijskih⁴⁶⁰ srpskih zemalja,⁴⁶¹ a stanovnici Bosne pripadaju istoj etniji, kao i Srbi iz Kneževine Srbije. Svi govore isti jezik.⁴⁶² U vremenu

⁴⁵⁸“Thus, with the exception of the barren corner called the Kraina, or Turkish Croatia, the whole of what is now known as Bosnia, with which we have particularly to deal, belongs to the Serbian branch of the Sclaves.” *Ibidem*, XXIV-XXV.

⁴⁵⁹*Ibidem*, LXXXIX.

⁴⁶⁰ “As in other Serb countries, the early princes of Bosnia were called zupans.” G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 5.

⁴⁶¹“Whatever germs of free institutions may have existed in the barbarous communities which we trace throughout the Serbian countries, and in Bosnia among the rest.” *Ibidem*, 6.

⁴⁶²“The inhabitants of the Serbian principality are of the same race and speech as the Bosnians, and the Serbs dwelling in Austria are all exiles, of

nastanka Miss Irbynog teksta, Bosna je još uvijek pod vlašću turskih mahomadenskih zavojevača i ona je, kako naglašava Miss Irby, "posljednje uporište muhamedanizma u Evropi."⁴⁶³ Iz cjeline Miss Irbynog autorskog teksta vidi se da je ova aktivistkinja ekstremno hrišćanski nastrojena, stigmatizira ne samo Turke nego i domaće muslimane,⁴⁶⁴ a britanskom čitaocu predstavlja nužnost stvaranja slobodne slavenske (srpske) države uz evropsku pomoć. Za razliku od Evansa, ona bosanskohercegovačke muslimane ne vidi kao važan element u toj državi, niti vjeruje u mogućnost socijalne kohezije bosanskohercegovačkog društva. Iz njenog narativa se vidi da ona nadu polaže u nacionalno svjesne pravoslavce Srbe, kao predvodnike pozitivnih promjena.⁴⁶⁵ Međutim, u Miss Irbynom narativu bosanskohercegovački Srbi teže

a more or less recent date, from the countries conquered by the Turks." *Ibidem*, 22.

⁴⁶³"THE rearguard of Mahommedanism in Europe maintains its last stronghold in the Turkish vilayet of Bosnia." *Ibidem*, 1.

⁴⁶⁴"The hereditary insolence of the Mussulman Bosnian is met by the hereditary cringing of the rayah." *Ibidem*, 20. Iako sljedeće riječi nisu lično Miss Irbyne, nego prenesene, ona se, kako se vidi iz konteksta, slaže s njima. "There is a complete clearing out of the Serb people of Bosnia, for the Turkish authorities themselves hunt them down, and give full licence to the Bashibazouks and Gipsies, also to the Catholics and the Jews; and every one is free to kill or do any violence to a Bosnian Serb, or to take away his property, and no Serb dares to make a complaint." *Ibidem*, 36.

⁴⁶⁵"They call themselves alike Serbs; their religion is the Pravoslav. And the Pravoslav Serb, whether he find himself under Austrian or Turkish rule, or whether he be a Montenegrin or a native of Free Serbia, is the citizen of one Serbian fatherland, and nourishes an ideal national unity." *Ibidem*, 16.

oslobađanju od “turskog jarma” i srpskom nacionalnom jedinstvu,⁴⁶⁶ a ne bosanskohercegovačkom.

Miss Mackenzie je, također, svojim mišljenjem i prenesenim razgovorima obavljenim sa sagovornicima, izgradila diskurs da je dio Bosne (Novopazarski sandžak, historijska Raška), koji je detaljno opisala, srpska zemlja, a da su savremeni stanovnici tog dijela Bosne starosjedioci: neki od njih su ostali hrišćanski Srbi, a neki su prešli na islam i postali Bošnjaci muslimani. I jedni i drugi su, prema njenim navodima, bili svjesni toga.⁴⁶⁷ U njenoj percepciji Turci su Azijati, stranci, osvajači, koje treba vratiti u Aziju.⁴⁶⁸ Ona britanskom čitaocu prenosi najveću želju “slavenske raje”: da

⁴⁶⁶“Far deeper than any temporary accident of increased taxation, lies the innate strength of Serbian nationality and the immutable determination of the Christian Serb to throw off the foreign yoke of the Turk—a yoke as foreign now to the Serbs of Bosnia as it was when first imposed on them four centuries ago.” *Ibidem*, 15; “And the Pravoslav Serb, whether he find himself under Austrian or Turkish rule, or whether he be a Montenegrin or a native of Free Serbia, is the citizen of one Serbian fatherland, and nourishes an ideal national unity.” *Ibidem*, 16.

⁴⁶⁷“Rascia is mentioned as a Serbian government by Byzantine historians as early as the ninth century; and in 1143 its bishop, Leontius, was one of the few prelates in Serbia belonging to the Orthodox Church. ... The prisoner (Nemanja), released by miraculous intervention, and abhorring the heresies of his rival brethren, was admitted by Bishop Leontius into the Orthodox communion in a little church near Novi Bazaar, still called by the country people the ‘Holy Metropolitan Cathedral of Rashka.’” *Ibidem*, 279.

⁴⁶⁸“The dignitaries smiled too, and observed that like ourselves, they were strangers to Bosnia, and considered its climate and accommodation as things to be rather endured than enjoyed.... ‘Such Osmanlis as are sent to these parts are sent by their evil fate. This is Bosnia: every one knows what that means, and that it does not mean *our* land.’ We most heartily agreed with her.” *Ibidem*, 281-2.

ih kršćanska vojska oslobodi osmanske vlasti.⁴⁶⁹ To, u narativu Miss Mackenzie, ne znači i progon muslimanskog slavenskog stanovništva koje je starosjedilačko i osjeća se kao svoj na svome. U tom smislu, narativ Miss Mackenzie blizak je Evansovom. Ona će na više mjesta isticati “plemenitu krv” Bošnjaka muslimana, koji su krvni nasljednici srednjovjekovnog južnoslavenskog plemstva, te dodati, što je za njenu političku projekciju sudbine Slavena muslimana jako važno, kako su hrabrost i plemenitost Bošnjaka izuzetno cijenjeni kod Hrvata i Srba koji su već slobodni, i da će lahko “napraviti politički dogovor sa nekom već slobodnom južnoslavenskom zajednicom.”⁴⁷⁰ U pogledu na kapacitet za stvaranje države, Miss Mackenzie je Srbe prepoznala kao narod koji među Južnim Slavenima ima najveći potencijal za stvaranje nacionalne države na modernim principima.

⁴⁶⁹ “How many and divers travellers must have halted on this spot and been moved by this view! Here the contingent from Rascia and Bosnia, on their way to join the camp of Czar Lāzar, must have seen the spot that was to behold their fall. ... Here, day by day, the passing rayah prays, 'that God will hasten the hour when a Christian army shall cross these mountains, to deliver Old Serbia, and redeem what their fathers lost on the old battle-plain of Kóssovo.’” *Ibidem*, 264.

⁴⁷⁰ “It is curious to remark that the Croatians, and even the Serbs of the Principality, who are no longer oppressed by Mussulman landowners, look on the Mahomedan Bosniacs with great philosophy and even complacency as brethren of race, and the remnant of an old Slavonic nobility. They take a certain pride in observing that the Bosniac used to be the ‘Lion that guarded Stamboul;’ that some of the greatest Turkish viziers were Bosniacs; nay, they glory in the Bosnian gentleman's superiority in stature and manly bearing as compared with the Osmanli official. It would not be hard for the Bosnian Mussulman to obtain good terms in a political arrangement with any South Slavonic community which is already free ...” *Ibidem*, 255-56.

U tom smislu je dosta pažnje posvetila historiji srpske srednjovjekovne države i srpskim herojima, koji su se isticali u borbi protiv osmanske vlasti.⁴⁷¹ Nije kao problem registrirala iseljavanje i progon Slavena muslimana iz izrastajuće srpske države, iako se taj process odvijao u vremenu pisanja njenog putopisa.

Miss Mackenzie je odvajala Bošnjake i Bosnu od Albanaca⁴⁷² i "Arnautluka", faktički pokazujući tri granice jugoistočne Bosne: prva je administrativna i zaokružuje Bosnu u odnosu na Kneževinu Srbiju i druge administrativne jedinice Osmanskog carstva; druga i treća su granice između Bošnjaka muslimana i Albanaca muslimana,⁴⁷³ odnosno Srba i Albanaca. Pomenute granice nužno se ne poklapaju: za slavenske muslimane granica Bosne su Mitrovica i Rožaje, jer ona razdvaja Bošnjake od Albanaca; međutim, za pravoslavne stanovnike Novopazarskog sandžaka Mitrovica nije granica, jer s obje njene strane, kako prenosi Miss Mackenzie i kako su

⁴⁷¹G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *The Turks, the Greeks, and the Slavonas*, 121; "But the name of Milosh shall be remembered by the Serbian people as long as the world and Kóssovo endure." *Ibidem*, 176.

⁴⁷²"The civil officer (Bošnjak, primjedba E.R.) further remarked that no doubt the mudirs were themselves Arnauts, and did not wish us to penetrate into their country, but that, bearing with us the Sultan's firman, we should be properly received everywhere." *Ibidem*, 282.

⁴⁷³"Bosnia the Mahommedan has not only more *prestige* than in Arnautluk, but his tenure of the land is far older; for the greater part of the Bosnian nobility became Mussulmans towards the end of the fifteenth century, whereas the Christian emigration from Old Serbia did not occur till the end of the seventeenth ... (Mackenzie 1877, 254) Another strongly marked trait is his rooted antipathy to the Osmanli, an antipathy perpetuated to this day among those renegade Serbian nobles—the Bosniac Mussulmans." *Ibidem*, 123). "The real boundary between Bosnia and Arnautluk is Roshai, but you will find Albanians mixed with Bosniacs on this line as far as Senitza." *Ibidem*, 289.

sami hrišćani mislili, žive Srbi.⁴⁷⁴ Zanimljivo je i njeno opažanje, razvijeno na ličnom pojedinačnom iskustvu, da ni Osmanlije ne doživljavaju Bosnu svojom zemljom. Za njih Bosna ne znači “naša zemlja”.⁴⁷⁵

U cjelini gledano, za sve putopisce Hercegovina je sastavni dio Bosne. Kada Miss Irby, Evans i Miss Mackenzie govore o Bosni, najčešće razumijevaju i Hercegovinu unutar nje, iako ima slučajeva kada se Hercegovina, pri imenovanju zemlje, pominje ravnopravno s Bosnom.⁴⁷⁶ Uz to, kada ovi autori

⁴⁷⁴“At the foot of the hill of Světchani lies the little town of Mitrovic, and at a short distance outside the town a khan marks the boundary between Bosnia and Arnautluk. Near the khan stands a great stone, and here it is customary for Mussulmans passing from one district to the other to slay a sheep, by way of thank-offering for the safety of the journey thus far. The boundary represented by the stone of Mitrovic does not apply to the Christian population, which on both sides is alike Serb, calls its country Old Serbia, and insists that Bosnia does not properly begin till much farther to the north-west. But for the Mahommedans on either side Mitrovic the sacrificial stone marks a real frontier, ...” *Ibidem*, 254.

⁴⁷⁵“The dignitaries smiled too, and observed that like ourselves, they were strangers to Bosnia, and considered its climate and accommodation as things to be rather endured than enjoyed. ... The wife of a high-placed official once said to us, ‘Such Osmanlis as are sent to these parts are sent by their evil fate. This is Bosnia: every one knows what that means, and that it does not mean *our* land.’ We most heartily agreed with her.” *Ibidem*, 282.

⁴⁷⁶ Kao primjere vidi: “Strange as seems the comparative disappearance of the Bogomilian religion since the Turkish conquest, throughout a large part of Bosnia and Herzegovina, ...” A. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, LXXXIX; “At this moment over one third of the whole Christian population of Bosnia and Herzegovina are in most miserable exile, ...”. G. M. Mackenzie/A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces*, 47; “All Bosnia and Herzegovina could not make peace between us again.” *Ibidem*, 285.

Čija je Bosna: Turska, Bošnjačka ili Srpska

govore o bosanskim hrišćanima, bosanskim pravoslavicima, bosanskim katolicima ili bosanskim muslimanima, oni pod tim nazivima razumijevaju i pripadnike te grupe u Hercegovini. Istina, ponekad specificiraju da je riječ o stanovništvu Hercegovine, ali je dojam da na tim mjestima govore o lokalnom (regionalnom) prostoru.

V ZAKLJUČAK

Ovdje predstavljena britanska slika bosanskohercegovačkog društva i odnosa u bosanskohercegovačkom društvu potkraj osmanske vlasti sastavljena je iz više, počesto, oprečnih dijelova. U pozadini jedne slike nalazili su se britanski imperijalni interesi očuvanja Osmanskog carstva i njegovog teritorijalnog integriteta, uključujući tu i Bosnu i Hercegovinu. Analizom djelatnosti britanskih predstavnika u Bosni i cijelom Osmanskom carstvu uočava se svijest kreatora britanske politike, kao i onih koji su utjecali na njeno kreiranje, da ranija osmanska civilizacijska vrijednost, tolerancija, nije dovoljna za očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva a time i zadržavanje provincije Bosne u sastavu Carstva, već da ju je nužno podići na viši nivo stvarne ravnopravnosti svih sultanovih podanika, muslimana i nemuslimana. Kao dobra osnova za unapređenje prava ljudi mogla je poslužiti postojeća tolerancija, a proklamirane reforme su je trebale uzdići na viši nivo. U konkretnom bosanskom slučaju, taj pozitivan proces je, pored unutrašnjih protivnika reformi, imao kočnicu i u djelatnosti ruskih i austrijskih agenata na terenu, koji kreiraju sliku o netrpeljivosti u odnosima između muslimana i hrišćana u Bosni, te vode politiku kojom bi odnosi u bosanskom društvu dobili takav negativan kurs. Pošto je nastala kao reakcija na negativnu sliku rusko-austro-srpske (slovenske) strane, koja je odnose među grupama domaćeg stanovništva, posebno muslimana prema hrišćanima, definirala kao mržnju i ugnjetavanje, Holmesova slika je *a priori* trebala pokazati da

to nije tako i da je, i pored različitih tonova u njihovim odnosima kroz duži period, ta slika mnogo više obilježena suživotom, saradnjom i upućenošću jednih na druge. Zbog toga britanski konzuli nastoje dekonstruirati lošu sliku odnosa u bosanskohercegovačkom društvu, opovrgnuti ruske navode da se domaći muslimani i hrišćani međusobno mrze, te argumentirati naslijeđeni suživot i zajednički interes domaćih ljudi, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. Isti odgovori su slijedili i na navode o sistemskom ugnjetavanju hrišćana i brojnim aktima muslimanskog nasilja nad njima, koji su dolazili iz Srbije i pojavljivali se u „slavenskoj štampi“: stanje nije idealno, ljudi teško žive, hrišćani nisu u svim slučajevima ravnopravni s muslimanima, ali nije istina da u Bosni i Hercegovini preovladava bezakonje i da su hrišćani sistemski podvrgnuti ugnjetavanju i nekažnjivom muslimanskom nasilju, uključujući i ubistva.

Bosanskohercegovački muslimani i hrišćani, narod iste etničke pripadnosti, s mnogobrojnim poveznicama i zajedničkim interesima, navikli su živjeti zajedno i međusobno, pri čemu među njima prevladavaju dobri odnosi i međusobno razumijevanje. Konzul Holmes je smatrao da najveće probleme domaćim hrišćanima i njihovim odnosima s muslimanima stvaraju njihovi istovjerni susjedi iz Srbije i Austrijske Hrvatske.

S druge strane, analizirajući provođenje reformi i sve nedostatke koji su se pojavljivali u tom procesu, britanski konzuli na nekim primjerima ističu neravnopravnost hrišćana, iz čega se vidi da proces zamjene tolerancije ravnopravnošću nije bio doveden do kraja. I pored toga, u karakteriziranju osmanskog naslijeđa u odnosima u bosanskohercegovačkom društvu suživot je u konzularnom diskursu stabilna kategorija, a mržnja samo želja stranih

intrigatora, koja će se od početka ustanka 1875. godine početi ostvarivati.

U takvoj konzularnoj slici Bosna je zemlja osmanskog sultana, uz priznavanje njenog posebnog identiteta i prihvatanja različitih nacionalnih aspiracija kod domaće pravoslavne grupe stanovništva. Međutim, Holmes i drugi konzuli kod bosanskohercegovačkih pravoslavaca ne vide i ne priznaju im srpski nacionalni identitet. Isto tako, u konzularnoj slici domaći muslimani nisu Turci u etničkom smislu, (iako se naziv *turčin* za njih koristi kao vjerska nominacija), a bosanskohercegovački katolici nisu Hrvati. Svi stanovnici Bosne u ovom diskursu su Bošnjaci, s napomenom da se ta nominacija posebno često koristi za domaće muslimane.

Analiza najutjecajnijih britanskih putopisa o Bosni druge polovine 19. stoljeća, u kojima se kao autori ili koautori pojavljuju Adeline Pauline Irby, Miss Georgine Muir Mackenzie i Arthur Evans, a posebno, drugo izdanje putopisa *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (1877), te *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* (1876/77), pokazuje izuzetno negativnu sliku kreiranu o Bosni i međusobnim odnosima na relaciji domaći muslimani-domaći hrišćani. Domaći muslimani su, posebno naglašeno u narativu Miss Irby, negativno prikazani. Njih vidimo kao ugnjetavače hrišćana, spremne da vrše najgore zločine, uključujući masovni pokolj svoje „krvne braće“ i barbarska umorstva nabijanjem na kolac. Kod Evansa vidimo nešto blaži prikaz bosanskih muslimana, za koje je namijenio važno mjesto u budućoj autonomnoj ili poluautonomnoj bosanskoj državi. Grupa muslimana koja vrši zločin kod njega je reducirana na fanatike, i čini se da ona ne dominira u cjelini bosanskomuslimanske zajednice.

Pri ocjeni poruka koje britanskoj javnosti svojim putopisima šalju Miss Irby i Arthur Evans, treba imati na umu kontekst u kojem ovi autori pišu, kao i političke motive njihove aktivnosti i pisanja. Njihovi tekstovi nastajali su u ustaničkom vremenu, kada su se uistinu dodatno homogenizirale muslimanska i hrišćanske zajednice, te polarizirali njihovi međusobni odnosi. Također, oni pišu u skladu sa željenim političkim promjenama: oslobađanje hrišćana (kod Evansa Slavena/Bošnjaka) od azijske barbarske muslimanske vlasti i kreiranje autonomnog ili poluautonomnog političkog entiteta u Bosni (ili općenito među Slavenima na Balkanu), uz pomoć velikih sila. Miss Irby i Arthur Evans pišu ciljem širenja vidika svima u Engleskoj o jadnom stanju hrišćana u Bosni, i ukazivanja na nužnosti progona osmanske muslimanske vlasti iz Evrope, jer se ona ne može transformirati i organizirati na principima jednakosti i humanizma.

Ostavljam otvoreno pitanje koja je slika Bosne i Hercegovine, hrišćana i muslimana i njihovih međusobnih odnosa, potpunija i tačnija. Konačno, presuda u tom smislu nije ni bila cilj ove knjige. Ne nudim ni odgovor na pitanje da li su obje like o stanju u Bosni, kreirane u konzularnim izvještajima i analiziranim putopisima, kada se postave jedna pored druge, potpune slike stanja, prije svega muslimana, hrišćana i njihovog međusobnog odnosa. Cilj mi je bio analizirati najutjecajnije britanske putopise o Bosni tog vremena, kao i izvještaje britanskih konzula u Bosni (posebno Williama Holmesa), te sagledati kreirane slike Bosne i političkih odnosa u njoj od strane ove dvije grupe informatora: putopisaca za britanske liberale, a konzula za konzervativce. Posebno sam ispitaio kako ove dvije vrste izvora koje tada dobijaju ravnopravan status u britanskom

Zaključak

političkom kontekstu, odgovaraju na sljedeća pitanja: čija je zemlja Bosna, ko su stanovnici Bosne i Hercegovine i koji je njihov identitet, te kakvi su unutrašnji politički i međuljudski odnosi između različitih grupa stanovništva? Odgovori na ta pitanja, predloženi u ovoj knjizi, imali su određen utjecaj na rješavanje sudbine Bosne i Hercegovine i njenog stanovništva u bliskoj budućnosti.

VI CONCLUSION

The book presents the British image of BiH society and its internal relations in the late Ottoman period, from several, frequently opposing angles. One of the angles represents British imperial interests of preserving the Ottoman Empire and its territorial integrity, including Bosnia and Herzegovina. The analysis of activities of British representatives in Bosnia and in the entire Ottoman Empire, shows the awareness of the creators of the British politics, as well as those who had influenced its development, that tolerance, which had previously been an Ottoman civilizational value, was becoming insufficient for perseverance of sovereignty and territorial integrity of the Ottoman Empire (including the maintenance of the province of Bosnia within the Empire); rather, that it had become necessary to bring it to the level of true equality among all subjects to the Sultan, Muslims and non-Muslims alike. The existing tolerance could have served as a good basis for improvement of human rights, while the proclaimed reforms should have been risen to a higher level. Such a positive process, in the case of Bosnia, notwithstanding the internal opposition to the reforms, resulted in the activity of Russian and Austrian agents, who created an image of animosity between Muslims and Christians in Bosnia, leading a policy that the relationships in the Bosnian society had taken a negative development. Since it was formed as a reaction to the negative image by the Russian-Austrian-Serbian (Slovene) side, which defined the relationships between groups of domestic population, especially of Muslims towards Christians, as hatred and oppression, Holmes' image should have *a priori* shown that that was not the case and

that, despite the different tendencies in their relationship within a longer time period, the country was by far more characterized by coexistence, cooperation and support between the people. That is why the British consuls had tried to deconstruct the bad image of relationships in the BiH society, and to deny Russian assertions of hatred between Muslims and Christians of Bosnia, and to argue the inherited coexistence and mutual interest of domestic people, regardless of religious affiliation. The same answers concerned the allegations on a systematic destruction of Christians and numerous acts of Muslim violence over them, which were coming from Serbia, appearing in the "Slavic press": the situation was far from ideal, living conditions were difficult, Christians were not in all respects equal to Muslims, but stating that anarchy prevailed in Bosnia and Herzegovina and that Christians were systematically subjected to persecution and an unsanctioned Muslim violence, including murder, is far from true. Bosnian Muslims and Christians, people of the same ethnical background, with a number of connections and mutual interests, have been used to living together, with the prevailing good relationship and understanding between them. Consul Holmes was of the opinion that the greatest problem for the Bosnian Christians was created by their neighbors of the same faith from Serbia and Austrian Croatia.

On the other hand, through the analysis of the implementation of reforms and all insufficiencies that had appeared in the process, the British consuls emphasized unequal status of the Christians, showing that the process of replacing tolerance with equality was never fully implemented. Still, in the characterization of the Ottoman legacy in relationships within the BiH society, coexistence is a

stable category in the consular discourse, while hatred, implemented since the 1875 uprising, was only a desire of foreign intriguers.

In this consular image, Bosnia is the land of the Ottoman sultan, its special identity was recognized and the acceptance of different national aspirations by groups of domestic Orthodox Christians prevailed. Still, Holmes and other consuls do not see and do not ascribe the Serbian national identity to the domestic Orthodox Christians. Also, in the consular image, the local Muslims are not perceived as Turks in the ethnic sense of the word, although the name itself is used to describe them religiously, while the local Catholics are not Croats. The entire population of Bosnia is described as Bosniaks in this discourse, but this nomination has been frequently used for the Muslim population of the country.

An analysis of the most influential British travel writings on Bosnia in the second half of the 19th century, authored by Adeline Pauline Irby, Miss Georgine Muir Mackenzie and Arthur Evans, especially the second edition of the *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (1877) and *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* (1876/77), shows an exclusively negative image of Bosnia and relationships between the local Muslim and local Christian population. Especially in writings of Miss Irby, local Muslims are negatively portrayed. They are presented as the oppressors of Christians, ready to commit the worst of crimes, including mass slaughters of their “blood brothers” and the barbaric murders by impalement. Evans’ portrayal of Bosnian Muslims is slightly milder; they assume an important place in the future autonomous or semi-autonomous country. He reduces the group of Muslims who

perpetrated the crimes to fanatics who did not seem to dominate the entire community of Bosnian Muslims.

When assessing messages presented to the British public by Miss Irby and Arthur Evans, one should keep in mind the context in which these authors wrote, as well as political motifs of their activity and writing. Their texts were created in the period of uprising, when both Muslim and Christian communities had additionally homogenized and their relationship had become polarized. Also, they wrote in accordance with the desired political changes: freeing of Christians (in Evans' case of Slavs/Bosniaks) from the Asian, barbaric Muslim rule and creating an autonomous or semi-autonomous political ethnicity in Bosnia (or, in general, among Slavs in the Balkans), with the assistance of foreign powers. Miss Irby and Arthur Evans wrote with the purpose of raising the awareness of everyone in England on the miserable position of Christians in Bosnia and showing the necessity of elimination of the Ottoman Muslim rule from Europe, for it could not be transformed and organized in accordance with the principles of equality and humanism.

Which is the more complete and correct image of Bosnia and Herzegovina, Christians and Muslims, and their relationships is the question I leave open. Finally, the verdict in that sense was not the goal of the book. I do not offer an answer to the question if both the created images on the situation in Bosnia in the consular reports and the analyzed travel writings are complete portrayals of the situation, primarily concerning Muslims, Christians and their relationships. My goal was to analyze the most influential British travel writings about Bosnia from that period, as well as the British consular reports in Bosnia (especially of William Holmes), and to observe the created images on

Conclusion

Bosnia and political relationship within it by the two groups of informers, travel writers for the British liberals, and consuls for conservatives. I especially analyzed the way in which these two kinds of sources, that were then granted an equal status in the British political context, answered questions such as who did Bosnia belong to, who the inhabitants were and what their identity was, as well as questions regarding the nature of internal political relationship and relationship among groups of population. Answers to those questions, presented in this book, had their influence in determining the fate of Bosnia and Herzegovina and its population in the near future.

VII IZVORI I LITERATURA

1. NEOBJAVLJENI IZVORI:

1. 1. National Archives of the United Kingdom, Foreign Office Archives, London

- FO 195/553
- FO 195/578
- FO 195/605
- FO 195/625
- FO 195/718
- FO 195/805
- FO 195/950
- FO 195/1031
- FO 195/1061
- FO 195/1101
- FO 195/1143
- FO 195/1061
- FO 195/1212
- FO 78/1750
- FO 78/2238
- FO 78/2436
- FO 78/2437

- FO 78/2620
- FO 881/679
- FO 881/2987

1. 2. National Archives of the United Kingdom, Parliamentary Papers, London.

- ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXX, 19. June 1876-27. July 1876, 4th Vol., London 1876.

- ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. CCXXXI, 28. July 1876-15. August 1876, 4th Vol., London 1876.

- ZHC 2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXII, 8. Februar 1877-15. March 1877, 1st Vol, London 1877.

- ZHC2/194, *Hansard's Parliamentary debates*, vol. CCXXXIII, 16. March 1877-26.1877, 2nd vol, London 1877.

2. British Newspaper Archive, London

Essex Herald

Illustrated London News

Illustrated Times

Manchester Journal, and General Advertiser

The Norwich Mercury

The Pall Mall Gazette,

The Examiner

The Bradford Observer

The Norfolk Chronicle and Norwich Gazette

The Nottinghamshire Guardian

The Scotsman

Western Gazette

Blackburn Times

3. Newspapers Archive, USA

- *Daily News,*
- *The Bradford Observer*
- *The Manchester Guardian*
- *The Morning Post*
- *The Northern Echo*
- *The Times*

OBJAVLJENI IZVORI:

Gavranović, Berislav, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa, IV/2, Sarajevo 1956.

Osvoboditeljnaja borba naroda Bosniji i Gercegovini i Rossija 1865-1875, Akademija nauk Sovjetskog saveza i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Moskva, 1988.

The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments, &c. January, London 1858.

The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments, &c. London, 1870.

The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments, &c. London 1878.

Turkey, Correspondence respecting Affairs in Turkey, Vol. 1, London: Harrison and Sons, 1876.

Turkey, Correspondence respecting Affairs in Turkey, Vol. 2, London: Harrison and Sons, 1876.

Turkey, Correspondence respecting Affairs in Turkey, Vol. 3, London: Harrison and Sons, 1877.

Turkey, Correspondence respecting Affairs in Turkey, Vol. 4, London: Harrison and Sons, 1878.

Turkey. No. 33 i No. 39, Correnspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress, London, 1878.

Turkey, Correspondence respecting Affairs in Turkey, Vol. 5, London: Harrison and Sons, 1879.

Zastava o Bosni i Hercegovini, Prva knjiga, Izbor i redakcija: Hamdija Kapidžić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1953.

PUTOPISI I KNJIGE

An English Lady (S. L. B.), *Reminiscences of Bosnia*, by an Holmes 3. Library, London, 1877.

Evans, Arthur J., *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*, Longmans, Green, and co., London, 1876/ 1877.

- Evans, Arthur J., *Illyrian Letters. Revised selection of the correspondence from the Illyrian provinces Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia addressed to the Manchester Guardian during the Year 1877*, Longmans, Green and Co, London, 1878.
- Evans, Arthur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
- Evans, Arthur Dž., *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- Giljferding, Aleksandar Fedorovič, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972;
- Gladstone, W E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York and Montreal, 1876.
- Irbi, Adelina Paulina/ Mekenzi, Georgina Mjur, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi* (prevod s engleskog jezika Milica Kajević), SPKD Prosvjeta, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016.
- Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina-putopis iz vremena ustanka 1875-76*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
- MacColl, Malcolm, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, Longmans, Green, 1877.
- Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P. 1865, *Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1865.

- Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P., *The Turks, the Greeks, and the Slavonas: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, London, 1867.
- Mackenzie, G. Muir/Irby, A. P., *Putovanje po slavenskim zemljama Turske u Evropi od Gđca Mjur Mekenzijeve i A. P. Irbijeve*, s engleskog preveo Č. Mijatović, Državna štamparija, Beograd 1868.
- Mackenzie, G. Muir and Irby, A. P., *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, Daldy, Isbister & Co., London, 1877.
- Roskiewicz, J., *Studien über Bosnien und die Hercegovine*. Leipzig und Wien, 1868

LITERATURA

- Adelman, Paul, *Gladstone, Disraeli i Later Victorian Politics*, III edition, Pearson Education Ltd, London, 1997.
- Anderson, Dorothy, *The Balkan volunteers*, Hutchinson, London, 1968.
- Bandžović, Safet, "Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)", *Almanah*, br. 29-30, Podgorica 2005.
- Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina, Sarajevo, 2006.
- Bandžović, Safet, *Demografska deosmanizacija Balkana i kretanje bosanskohercegovačkih muhadžira (1878-1914)*, *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina*

u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2011.

Belchem, John, *Class, Party and the Political system in Britain 1867-1914*, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1990.

Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans, John B. Allcock/Antonia Young (eds.), II izdanje, Berghang Books, New York/Oxford, 2000.

Black, Eugene C., *British Politics in the Nineteenth Century*, Selected documents, New York, 1969.

Bourne, Kenneth, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Clarendon Press, Oxford, 1970.

Byrne, Mike, Foreign Policy 1870-1914, u: *Years of Expansion, Britain 1815-1914*, Michael Scott-Baumann (ed.), Hodder & Stoughton, London, 1999.

Čolović, Danica-Kaća/ Čolović, Srđan, *Plemenita Mis Irbi: dobrotvorka srpskog naroda*, Srpsko kulturno društvo "Zora", Knin-Beograd, 2004.

Čubrilović, Vaso, *Bosanski ustanak 1875 - 1878*, Novinsko-izdavačka ustanova/Službeni list SRJ/Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996.

Donia, Robert, *Sarajevo. Biografija grada*, Institut za Istoriju, Sarajevo, 2006.

Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973. (II izdanje).

Ekmečić, Milorad, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do. 1878. godine, *Balkanika*, VIII, (U čast osamdesetogodišnjice akademika Vase Čubrilovića), Beograd, 1977.

- Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, Zavod za udžbenike, Beograd 2008;
- Hadžiselimović, Omer, 1989, *Na vratima Istoka – Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- Hadžijahić, Muhamed, Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću, *JIČ*, 1-2/1970.
- Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1974.
- Hadžiselimović, Omer, Two Victorian Ladies in Bosnia, 1862-1875: G.M. Mackenzie and A.P. Irby”, u: *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Allcock J. B./Young A. (ed.), Berghahn, New York-Oxford, 1991.
- Hajdarpašić, Edin, *Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840-1914*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2015.
- Hammond, Andrew, Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans, *Studies in Travel Writing*14/1, 2010.
- Harris, David, *A Diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878, the First Year*, Archon Books, 1969.
- Iseminger, Gordon L, *Old Turkish hands: The British Levantian Consuls, 1856-1876*, *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 3, Summer, 1968.
- Jakšić, Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Naučna knjiga, Beograd, 1955.

- Jelavich, Barbara, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, 1973.
- Jokanović, Vlado, Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta, *Pregled*, br. 8 i br. 9, Sarajevo, 1968.
- Karpat, Kemal, "Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi", *Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo 2001.
- Karpat, Kemal, "The migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: an account based on Turkish sources", u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison, 2004.
- Knaplund, Paul, *Gladstone's Foreign Policy*, Frank Cass & Co. LTD, London, 1970.
- Ković, Miloš, *Disraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007.
- Laidlaw, Christine, *The British in the Levant, Trade and perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteen Century*, I. B. Tauris Publishers, London, New York, 2010.
- Larson, Todd E., *Discovering the Balkans. British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, (doktorska disertacija) Urbana, Illinois, 2003.
- Leonard, Dick, *The Great Rivalry, Gladstone and Disraeli: A Dual Biography*, I. B. Tauris, 2013.
- Long, Kaylene Ann Gebert, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, (PH.D), Indiana University, 1980.

- Mark Mazower, *Travellers and the Oriental City*, c. 1840-1920, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 12 (2002).
- McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, 2nd ed., Princeton, 1996.
- Medlicott, W. N., *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, University of London, The Athlone Press, 1956.
- Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I, ANUBiH, Sarajevo 1977.
- Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- Mirković, Petar, *Mis Adelina Pavlija Irbi, srpska dobrotvorka*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1921.
- Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo, 1979.
- Nikić, Andrija, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2002;
- Perkins, James Andrew, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*, Doktorska disertacija, Birkbeck, University of London, 2014.
- Radušić, Edin, "Hercegovina sredinom XIX stoljeća: Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, XXXVIII/36, Sarajevo, 2009.

- Radušić, “Edin, Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu”, u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20th Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918-1991)*, Institute for Historical Justice and Reconciliation, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica, 2010,
- Radušić, Edin, Uloga Velike Britanije u promjeni državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine 1878. godine, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, XIV/1, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010. (263-80).
- Radušić, Edin, The Ottoman wrong horse? - The Question of Bosnia and Herzegovina in the last phase of the Eastern Crisis, u: *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* (urednici: M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett), University of Utah Press, 2011.
- Radušić, Edin, Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* (urednik: Husnija Kamberović), tom I, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
- Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.
- Radušić, Edin, Suživot ili mržnja i podjela (Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti), *Almanah*

- *Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 63-64, 2014, (97-113).

Radušić, Edin, Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875-1878, u: *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans*, Aydin, Mahir/Unver, Metin (ed.), International Balkan Annual Conference, Istanbul, 2015.

Radušić, Edin, The Contrasting image of Ottoman rule and Muslims in Bosnia built in Britain during the late Ottoman period, u: *Uluslararası Balkan tarihi ve kültürü sempozyumu 6-8 ekim 2016*, Koyunci Askin (ed.), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2017.

Radušić, Edin, Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam?, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018.

Radušić, Edin, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2019.

Russell, George W. E., *The Right Honourable William Ewart Gladstone*, London, 1891.

Salter, Richard, *Peel, Gladstone and Disraeli, Documents and Debates*, Macmillan, London, 1991.

Savic, Ana. *Intimate Antagonists British Images of the Balkans, 1853-1914*, (doktorska disertacija), University of California, Riverside, 2008.

- Seton-Watson, R. W., *Britain in Europe 1789-1914, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge at the University Press, 1937.
- Seton-Watson, R. W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London 1935./*Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*. New York, 1972.
- Steele, E. D., Palmerston's Foreign Policy and Foreign Secretaries 1855-1865, u: *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War*, edited by Keith M. Wilson, Croom Helm, London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire, 1987.
- Stojanović, Mihailo D., *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge at the University press, 1939. (reprinted 1968).
- Swartz, Marvin, *The Politics of British Foreign policy in the Era of Disraeli and Gladstone*, Macmillan and St Antony's College, Oxford, 1985.
- Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-78) i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
- Škapur, Hasan, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Udruženje "Centar za osmanističke studije", Sarajevo, 2016.
- Šljivo, Galib, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878*, Tešanj, Planjax, 2001.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Planjax, Tešanj, 2013.

- Teinović, Branislav, *Srpski ustanak u Bosni*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2006.
- Teinović, Branislav, *Velike sile i ustanci u Bosni i Hercegovini tokom XIX vijeka*, (magistarski rad) Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2011.
- Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
- Tomašević, Dragana, "Priče o bosanskim ženama: Miss Irby, sirotinjska majka." *Stav, časopis za politiku, društvo i kulturu*.
- Travel Writing in the Nineteenth Century, Filling the Blank Spaces, (editor: Tim Youngs), Anthem Press, London, New York, 2006.
- Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875 – 1878.)*, zbornik radova, Dušan Musa (ur.), Udruga vojvoda "Don Ivan Musić", Ljubuški 2009.
- Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875-1878. godine: (povodom 140 godina od podizanja ustanka)*: zbornik radova, priredili Boško M. Branković, Borivoje Milošević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2016.
- Whitehead, Cameron Ean Alfred, *The Bulgarian Horrors: Culture and the International History of the Great Eastern Crisis*. Doktorska disertacija, University of British Columbia, 2014.
- Whitehead, Cameron, Reading Beside the Lines: Marginalia, W.E. Gladstone, and the International History of the Bulgarian Horrors, *The International History Review*, 37:4, 2015.

Woodward, Llewellyn, *The Oxford history of England, The Age of Reform 1815-1870*, Oxford University press, Oxford, 1988.

Years of Expansion, Britain 1815-1914, Edited By Michael Scott-Baumann, Hodder & Stoughton, London, 1999.

■

VIII INDEX

Registar ličnih imena

A

Abdul Medžid 9

Adelman, Paul 97, 23

Alić, Mujo 70, 157

Alison 56, 135-137

Anderson, Dorothy 18, 20, 234

B

Bandžović, Safet 44, 234

Bečić, Ilija 70, 157

Belchem, John 27, 235

Bourne, Kenet 27, 97, 192, 235

Branković, Boško M. 18, 242

Bujić, Rado (Bujich Rado) 169, 174-175, 188, 199

Bulwer, Henry 10, 26-27, 38, 49, 51, 53-55, 57-61,
66-67, 69, 70, 71, 133-135, 137, 142-145, 148, 153, 158, 178,
203-204, 206

Byrne, Mike 27, 235

C

Churchill, Henry 10, 56-58, 66, 135-137, 204

Č

Čolović, Danica – Kaća 18, 235

Čolović, Srđan 18, 235

Čubrilović, Vaso 12, 98, 235

D

Davidović, Božo 199

Derby, Edward Henly Stenley 52, 56-58, 61, 67-68, 164-166,
168, 170-175, 207

Disraeli, Benjamin 13, 20, 27, 31, 97, 99, 192, 204, 234, 237,
240-241

Donia, Robert 98, 235

Draganović 140

Dž

Dževet –edendija 158

E

Ekmečić, Milorad 12, 17, 21-23, 30-32, 44, 98, 235-236

Elliot, George 26, 29, 49-51, 53-54, 56-59, 61-63, 65, 69-71,
131, 134, 141, 149-150, 152, 168-171, 173-175, 187, 203,
205, 207

Erskine

Evans, Arthur John 12, 20-25, 28, 30-33, 36, 38, 40, 96,
100-104, 118-129, 131, 170, 176-177, 181-191, 195, 199,
207-210, 212, 214, 219-220, 225-226, 232-233, 246

F

Ferik – paša 134

Freeman, Edward Augustus 181

Freeman, Edward 10, 26, 46, 54, 57-59, 62-63, 65, 67-68, 114, 170, 174-175, 187-188, 247

G

Gavranović, Berislav 26, 231

Giljferding, Aleksandar Fedorovič 23, 66, 135, 137, 233

Gladstone, William E. 13-15, 27-28, 31, 33, 43, 97, 99-100, 102, 177, 181, 189-192, 233, 237-238, 240-242

Gradašević, Husein – kapetan 94

H

Hadžiselimović, Omer 16, 20, 22, 29, 72, 236

Hajdarpašić, Edin 98, 203, 236

Hammond, Andrew 18, 236

Harris, David 17, 99, 236

Holmes, Wiliam 10, 12, 15-16, 18, 20, 24, 26-29, 31-34, 36, 38, 40-42, 45-46, 48-51, 53-71, 80, 90, 104, 108, 114, 120, 131-142, 146-175, 177-178, 187, 189, 200, 203-207, 217-220, 223-226, 232

I

Irby, Adeline Pauline (Miss Irby) 14, 16-20, 24-25, 28-30, 32-33, 36, 38-39, 72, 74-96, 100-118, 120, 128, 131, 176-181, 184, 189-197, 199-201, 207-210, 213-214, 219-220, 225-226, 233-234, 236, 240, 242, 247

Irijart, Šarl 23, 233
Iseminger, Gordon 18, 28, 236

J

Jakšić, Grgur Jelavich, Barbara 142, 236

K

Kamberović, Husnija 17, 239
Kapidžić, Hamdija 151, 232
Karanović, Jefto 101
Karpát, Kemal 44, 237
Kaylene, A. G. Long 99, 194, 237
Knaplund, Paul 97, 237
Ković, Miloš 27, 237
Kraljević, Marko 73

L

Larson, Todd E. 12-13, 18, 23, 237
Liddon, Canon 30, 101, 168, 171-175, 181, 188-189,
199

M

MacColl, Malcolm 28, 168, 171-175, 181, 187-188, 199, 233
Mackenzie, Georgine Muir Sebright (Miss Mackenzie) 19, 25,
32, 36, 38, 40, 72, 73-75, 79-80, 84, 86-88, 90-91, 93, 104,
177-178, 207, 212, 233, 234

Mazower, Mark 14, 18, 238

McCarty, Justin 44

Medlicott, W. N. 97, 238

Mijatović, Čedomilj 19, 79, 84, 87, 234

Millman, Richard 17, 238

Milošević, Borivoje 18, 242

Mirković, Petar 18, 238

Murat, sultan 90, 94

N

Neale (konzul) 53, 55, 58, 66, 204

Nikić, Andrija 98, 238

O

Obilić, Miloš 73

Osman – paša (v. Topal Osman Šerif – paša)

P

Perkins, James Andrew 39, 185, 238

R

Radušić, Edin 14, 16-17, 27-28, 30, 33, 47, 50, 97-100,
152, 163, 170, 191, 194, 199, 205, 238-240

Ali – paša 205

Roskiewicz, J. 23, 234

Russell, George W.E. 58, 97, 135, 137, 144, 240, 250

S

Salter, Richard 27, 97, 240

Sarell, P. 54-55, 204

Seton – Watson, R. W. 27, 97, 241

Skolnik, Kuzman 199

Stead, W. T. 43

Steele, E. D. 97, 241

Stojanović, Mihailo D. 17, 241

Strossmayer, Josip Juraj (Štrosmajer, Josip Juraj) 117

Swartz, Marvin 97, 241

Š

Šamić, Midhat 22, 165, 241

Šljivo, Galib 98, 241

T

Theodorovic 50, 141, 172

Teinović, Branislav 98, 242

Index

Tepić, Ibrahim 23, 98, 242

Tomašević, Dragana 28-29, 242

Topal Osman Šerif – paša 146, 249

V

Vukalović, Luka 148

Z

Zohrab, James 10, 49-51, 53, 55, 58, 60, 66-67, 137, 142,
144-147, 178, 204, 207

W

Watson, R.W. 27, 97, 241

Whitehead, Cameron Ean Alfred 31, 33, 189, 242

Woodward, L. 27, 243

Y

Yavuz, Hakan 17, 239

Young, Antonio 16, 236

Registar geografskih naziva

A

Albanija 52, 142

Austrija (v. Austro – Ugarska)

Austrijska Hrvatska 140, 151, 155, 162, 218

Austro – Ugarska 11, 44, 206

B

Balkan 12-15, 21, 23, 24, 30-32, 39, 42-44, 61, 178, 181,
200, 203, 220, 234-238, 240-241

Banska 76, 78, 83

Banja Luka 172

Bosanski vilajet 128, 204, 206

Bosna 12, 16, 64, 83, 91, 139, 203-204, 208-209, 221

Bosna i Hercegovina 17-18, 23, 26-27, 46, 97-98, 142, 152,
206-207, 209, 231, 234, 236, 239

Brčko 70

Bugarska 21, 52, 61, 100, 101, 142-143, 182, 192, 194

C

Carigrad (v. Istanbul)

Carska Rusija 96

Carstvo (v. Osmansko carstvo)

Crna Gora 54-55, 114, 163, 168, 205

E

Engleska (v. Velika Britanija)

Evropa (Europa) 9, 12-13, 19, 23, 33, 42-43, 45, 55, 64, 67, 83, 99, 100, 139-140, 178, 193-194, 210, 220, 233, 254

Evropska Turska 13-14, 24

Evropski Orijent 38

F

Francuska 10, 61, 137

G

Gacko 136, 147

Glamoč 170, 197

Gradiška (Gradishka) 69-70, 133, 140, 149

Grčka 115

H

Hercegovački vilajet 207

Hercegovina 26, 37, 49, 51, 54, 59, 61, 66, 135, 137, 141, 152, 162, 164, 167, 187, 204-207, 214-215

Hrvatska 54, 56, 65, 127, 140, 151, 155, 162

I

Istanbul (v. Carigrad) 111, 115

Istočna Hercegovina 51

Italija 10

L

Lim 68

Livno 116

London 160

M

Mitrovica 82, 87, 213-214

Monarhija 139

Mostar 10, 50-51, 62, 66, 80, 136-137, 145, 147, 159,
165, 195

N

Nevesinje 129, 164-165, 166, 185

Nova Varoš 135

Novi Pazar 74, 77-78, 90-92,

Novopazarski sandžak 44, 72, 74-76, 79-80, 92, 178,
211, 213

O

Orijent 12, 38

Osmanska Bosna 32

Osmansko carstvo (osmanska država) 9-16, 20, 24, 26, 27-28, 30, 32, 35, 38, 42-43, 47-49, 51-52, 56, 64-65, 71, 87, 91, 96-97, 99, 100, 106, 109, 112-113, 116, 134, 138, 140, 144-147, 151, 163, 171, 173, 178, 182, 187, 203-204, 208, 213, 217

Oxford 181

P

Pariz 160

Plovdiv 99

Posavina 66, 135, 152, 153, 155, 205

Prijepolje 168

Prizren 74, 180

Pruska 55

R

Raška 211

Rogatica 159

Rožaje 213

Rusija 9-11, 34, 44, 52, 61, 96-97, 116, 134, 135-137, 142-143, 151, 164

S

Sarajevo 10, 26, 27-29, 66, 80, 133, 135, 137-138, 140, 146-148, 150-152, 172-173, 193, 201

Sirija 133

Sjenica 68, 159

Skoplje 180

Slavonija 117

Srbija 34, 37, 41, 44, 55, 65, 66-68, 72, 74-75, 79, 93,
113-115, 134, 140, 151-153, 155, 157, 159, 162-164,
178, 207, 209, 218,

Srebrenica 159

Stara Srbija 119

T

Travnik 116, 126, 195

Turska 42, 101, 203

Turska Hrvatska 193

V

Venecija 60

Višegrad 67

Vlasenica 159

Vojvodina 115

Z

Zvornik 205

O autoru

Dr. Edin Radušić je vanredni profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Bio je predsjednik Udruženja predavača historije Bosne i Hercegovine (Euroclio HIP) i predsjednik Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Član je Odbora za istorijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Studij historije završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, magistrirao Jugoistočnoevropske studije na Univerzitetu u Ateni, Grčka (2000. godine) i Historiju Bosne i Hercegovine 19. i 20. stoljeća na Filozofskom Fakultetu u Sarajevu (2004). Doktorirao je 2008. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Od 1999. godine Edin Radušić je zaposlen na Filozofskom Fakultetu u Sarajevu gdje je prošao sva zvanja od asistenta do vanrednog profesora.

Naučno se bavi historijom Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću u širem evropskom kontekstu s posebnim fokusom na diplomatsku i društvenu historiju. Njegova najvažnija djela su knjige *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine* (2013) i *"Bosnian horrors": antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, (2019). Pisao je knjige u saradnji s drugim autorima, udžbenike i priručnike historije i brojne naučne i stručne članke koji su objavljeni na bosanskom, engleskom, njemačkom i arapskom jeziku. Učestvovao je na brojnim konferencijama i u više domaćih i međunarodnih projekata.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323.1(497.6)"18"

RADUŠIĆ, Edin

Dvije Bosne [Elektronski izvor] : britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa / Edin Radušić. - El. knjiga. - Sarajevo : Filozofski fakultet, 2019

Način pristupa (URL): <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Dvije-Bosne.pdf>. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 18. 6. 2019.

ISBN 978-9958-625-79-4

COBISS.BH-ID 27611142

